

Q.B. SHADMANOV, M.H. DAVLATOVA

**IX-XII ASRLAR MUSULMON
FALSAFIY TAFAKKURI VA EVROPA
UYG'ONISH DAVRI**

**FALSAFA TARIXI FANIDAN
O'QUV QO'LLANMA**

II KURS TALABALARI UCHUN

**“Durdona” nashriyoti
Buxoro – 2023**

UO‘K 008:1(091)(075.8)

71.5+87.3

Sh 16

Shadmanov, Q.B.

IX-XII asrlar Musulmon falsafiy tafakkuri va Evropa Uyg'onish davri [Matn] : o'quv qo'llanma / Q.B. Shadmanov, M.H. Davlatova .-Buxoro: Sadriddin Salim Buxoriy, 2023.-140 b.

KBK 71.5+87.3

O'quv qo'llanma Musulmon Uyg'onish davrining boshlang'ich bosqichi (IX-XII asrlar) va uning Yevropa Renesans davri falsafasining rivojlanishidagi o'rni – jahon sivilizatsiyasi tarixidagi ajoyib davr – sivilizatsiyaning Sharqdan G'arbiy Evropagacha o'tishiga bag'ishlangan.. Evropa Uyg'onish davri (XIV-XVII asrlar) rivojlanishining alohida bosqichlarini tahlil qilishga, uning eng ko'zga ko'ringan namoyandalari ijodi xususiyatlariga, shuningdek, IX-XII asrlar Musulmon mutafakkirlari - Sharq peripatetiklarning qarashlariga asosiy e'tibor qaratilgan. Ushbu qarashlar O'rta asrlar va Uyg'onish davri Evropa tomonidan davomiylik ravishda qabul qilingan va o'zlashtirilgan. Qo'llanma kursning o'quv rejasiga qat'iy muvofiq tuzilgan.

Taqrizchilar:

pedagogika fanlari doktori, prof. Qurbonova G.N.(BuxTI)
filologiya fanlari doktori, prof. Safarov Sh.S. (SamDCHTI)

O'quv qo'llanma Buxoro davlat tibbiyot institutining 2023-yil 8-iyuldagi 1-A/283-sonli buyrug'iga asosan nashr etishga ruxsat berilgan. Ro'yxatga olish raqami G.Q.0053

ISBN 978-9910-749-26-1

Учебное пособие посвящено начальному этапу мусульманского Ренессанса (IX- XII вв.) и ее роли в становлении философии европейского Возрождения - замечательной эпохе в истории мировой цивилизации – сквозь призму цивилизационной линии, идущей от Востока к европейскому Западу. Основное внимание уделено анализу отдельных стадий в развитии эпохи Возрождения (XIY-XYII вв.), характеристике творчества наиболее выдающихся ее представителей, а также взглядов Мусульманских мыслителей IX-XII веков – восточных перипатетиков – преемственно перенятых и ассимилированных средневековой и возрожденческой Европой. Пособие построено в строгом соответствии с учебной программой курса.

The textbook is devoted to the initial stage of the Muslim Renaissance (IX-XII centuries) and its role in the development of the philosophy of the European Renaissance - a remarkable era in the history of world civilization - through the prism of a civilizational line running from the East to the European West. The main attention is paid to the analysis of individual stages in the development of the Renaissance (XIY-XYII centuries), the characteristics of the work of its most prominent representatives, as well as the views of Muslim thinkers of the IX-XII centuries - the Eastern Peripatetic - successively adopted and assimilated by medieval and Renaissance Europe. The manual is built in strict accordance with the curriculum of the course.

MUQADDIMA

Ajdodlarimizning buyuk merosi va umuminsoniy qadriyatlarga tayangan holda, mustaqil dunyoqarashga va mustaqil fikrlashga ega, ma'naviy boy va axloqiy jihatdan barkamol, etuk shaxsni shakllantirish faoliyatimizning oliy maqsadi ekanini anglab yetganligimiz tufayli falsafa tarixi bo'yicha ushbu qo'llanmaning yaratilishiga asos bo'ldi. Biz Markaziy Osiyo falsafiy merosini va hududiy o'zagi bugungi O'zbekiston bo'lgan ushbu mintaqaning buyuk mutafakkirlarining boy ma'naviy tafakkurini o'rganishga oid eski uslubiy va nazariy yondashuvlarni tanqidiy qayta ko'rib chiqishga harakat qildik.

Bugungi kunda hal etilishi bo'lgan milliy mafkura shakllanishining asosiy manbai sifatida tarixni xolis yoritish bilan bog'liq bo'lgan bir qator dolzarb muammolarning belgilanishi alohida dolzarb va ahamiyatli hisoblanadi: bu zamonaviy ma'naviy madaniyatda va kundalik amaliyotda shaxs darajasida va ijtimoiy guruh darajasida yuksak ma'naviyatning shakllanishiga tubdan ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan mumtoz falsafiy merosning alohida qiymatini etarli darajada anglash va saqlash zarurati shaxs, millat, butun jamiyat miqyosida. Shu bilan birga, tavsiya etilgan adabiyotlar ham tubdan qayta ko'rib chiqilmoqda, unda asosiy e'tibor borligimizni, haqiqiy mustaqillik sharoitidagi hayotimizni yangicha anglashga qaratilgan. Bu tushunarli, chunki, birinchidan, O'zbekiston falsafa sohasida eng boy an'analarga ega bo'lsa, ikkinchidan, Respublikamizning mustaqil davlat sifatidagi yangi mavqei chuqur falsafiy mulohaza yuritishni taqozo etadi. Bu muammoning uchinchi jihatini – zamonaviy falsafa tizimining shakllanishi va rivojlanishida ulkan rol o'ynagan Yevropa klassik falsafasining paydo bo'lish va shakllanish tarixini, uning mohiyati va mazmunini keng o'rganish zaruriyatidir.

Muallifning fikricha, ushbu material o'qituvchilar, ilmiy xodimlar, ilmiy daraja talabgorlari va talabalarning ma'ruza va seminar mashg'ulotlariga, mustaqil ishlariga tayyorgarlik ko'rish jarayonida nazariy, uslubiy va amaliy yordam beradi. O'quv materiali mavjudligidan kelib chiqib, qo'llanmadan falsafa o'rganiladigan

kollejlari, biznes maktablari va boshqa maxsus o'quv yurtlari talabalari ham foydalanishlari mumkin.

Falsafa tarixi haqida asosiy tushunchalar

Ushbu darslikni yaratishdan asosiy maqsad - hozirgi O'zbekiston hududida vujudga kelgan IX-XII asr ijtimoiy-falsafiy Musulmon tafakkuri tarixini o'rganish nuqtai nazaridan falsafa tarixi haqida sodda, qisqa va tushunarli axborot berish. Bunday vazifaning murakkabligiga qaramay, iqtidorli va bilimli yoshlarning ko'pchiligi ushbu mavzuga murojaat qilishida ma'lum ma'noda sarosimaga tushib qoladigan vaziyatlar kuzatiladi. Falsafa tarixi aslida nimani bildiradi? Qisqacha qilib aytganda, falsafa tarixi – bu tarixiy taraqqiyotidagi falsafadir, ijtimoiy tafakkurning zamon va makonida tafakkurning harakat va rivojlanish jarayonidir. Bunday holatda insoniyatning ma'naviy ijodi va madaniyati taraqqiyoti doirasida sodir bo'ladigan falsafaning obyektiv tarixi haqida gap ketmoqda. Biroq, falsafaning sub'ektiv tarixi ham mavjud, ya'ni ob'ektiv tarixiy-falsafiy jarayonning ma'lum bir xronologik ketma-ketlik va ichki o'zaro bog'liqlik doirasidagi ilmiy tavsifi va talqini.

Shunday qilib, bizning mavzuimizning asosiy tushunchalari haqida bir necha so'z.

Falsafa tarixining predmeti (sub'ektiv) inson nazariy tafakkurining paydo bo'lishi, shakllanishi va rivojlanishi, dunyo va undagi shaxsning mavjudligi haqidagi ratsional ko'rinishlarining shakllanishi va muntazam o'zgarishi jarayonidir. Falsafiy savollar "abadiy" va tuganmasdir, chunki ular yangi tarixiy sharoitlarda qayta-qayta takrorlanadi va insonlarning yangi avlodlari tomonidan boshqacha tarzda hal qilinadi.

Falsafa tarixi, birinchidan, insoniyat madaniy taraqqiyotining umumiy mantiqiy in'ikosidir. Falsafiy fikr ilmiy bilim, axloq va din, ijtimoiy tuzum, davlat, falsafiy tafakkur kabi tarkibiy qismlar bilan insoniyat sivilizatsiyasi to'qimalariga uzviy ravishda to'qilgan bo'lib, doimo ulardan o'zining asos va yo'riqnomalari, g'oya va tamoyillarini olib kelgan. Bu umumiy ijtimoiy amaliyotni, odamlar, jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni tushunishdir. Boshqacha qilib aytganda, falsafa o'z davrining o'zi haqidagi bilimi, o'z davrining chaqirig'iga javobidir; ikkinchidan, ulardagi davrlar, yo'nalishlar, tendentsiya va oqimlar, alohida maktablar, ta'limotlar ko'pligidir.

Falsafa o'zaro bog'liq bo'lgan organik jarayon sifatida yagona, lekin yakka-yagona emas, balki har doim ko'p qirrali. Tarixiy-falsafiy jarayon go'yo "jang maydoni" bo'lib, bu yerda mutafakkirlarning tinimsiz ishtiyoqlari qaynab, qarashlari va dalillari to'qnashadigan makon.

Falsafa tarixi, ikkinchidan, insonning uni o'rab turgan dunyo va undagi o'rni haqidagi aniq tarixiy tasavvurlari. G.Gegelning ta'rifiga ko'ra, falsafa "tafakkurni qamrab olgan davrdir". Falsafalashning tarixiy turlari doimo muayyan davrning tabiati, undagi bilim darajasi, ijtimoiy tuzum, ijtimoiy jarayonlar va qarama-qarshiliklar va boshqa holatlar bilan belgilanadi. Falsafada inson muammosini tushunish alohida o'rin tutadi.

Uchinchidan, bu haqiqatni tinimsiz nazariy izlashning ijodiy jarayonidir. She'riyat singari falsafa ham notinch **Aqlning** tobora ko'proq yangi muammolarga chuqurlashishi, bu yo'lda **Haqiqatga** erishish va xatolarga yo'l quyishdir. Izlanishsiz yangi bilim va g'oyalar to'planib bo'lmaydi. Ammo falsafadagi eski g'oyalar ham ortiqcha deb tashlanmaydi, balki ko'pincha qayta ko'rib chiqiladi va **Aqlning** yanada progressiv ko'tarilishi uchun shartli vaziyatga aylanadi. Shu ma'noda, falsafa tarixi - bu falsafaning predmetini tashkil etuvchi kognitiv muammolarni qo'yish, tushunish va hal qilish tarixidir, ya'ni "Inson-Dunyo" tizimidagi universallik.

To'rtinchidan, bu g'oyalarning doimiy faol muloqoti, turli dunyoqarash tizimlarining o'zaro boyitishi va davomiyligidir. Bu jarayon davrlarni ham, o'ziga xos milliy falsafiy tizimlarni ham qamrab oladi. Shu nuqtai nazardan tarixiy-falsafiy jarayon ham vaqt (falsafiy bilimlarning o'ziga xos davrlari va dunyoqarash turlari), ham fazodagi (milliy falsafiy tizim va an'analar) harakatni o'z ichiga oladi. Jahon falsafasi tarixi insoniyat ma'naviy madaniyatining ichki o'zagi bo'lgan uzviy fikrlar oqimidir.

Beshinchidan, bu asosan *shaxslar tarixi ham*, ularning intellektual izlanishlari, hayotiy tajribasi va eng muhim dunyoqarash masalalari bo'yicha mulohazalari. Tarixiy-falsafiy jarayon nafaqat yorqin tafakkurli shaxslarning faol o'zini namoyon qilishi, balki **Insonning** madaniyatli, madaniy va erkin mavjudot sifatida shakllanishidir. Iste'dod va daho - falsafiy tafakkur tarixining ajralmas ikki yo'ldoshi, uning dinamikligi, o'ziga xosligi va serqirraligining tinimsiz manbalaridir. Buyuk tafakkurli inson falsafiy tafakkurga

qizg'in ishtiyoq va kuch bag'ishlaydi, unga o'zining hayotiy tajribasi va dunyoqarashining o'ziga xosligini kiritadi.

Falsafaning paydo bo'lishi insoniyat tarixidagi haqiqiy ma'naviy inqilob bo'ldi. Bu qabilaviy jamiyatdan sotsial jihatdan heterogen jamiyatga o'tish davrida sodir bo'ldi, bu erda aqliy mehnat mustaqil faoliyat turiga aylandi. Falsafaning paydo bo'lishi shu paytgacha hukmron bo'lgan mifologik dunyoqarash o'zining ulkan bilish imkoniyatlariga ega bo'lgan nazariy tafakkur bilan sekin-asta almashinishini anglatdi. Qadimgi jamiyatda aqliy faoliyatning turli turlari: ilmiy bilimlar, san'at va din, siyosat bilan shug'ullanuvchi erkin fuqarolarning tor qatlamining paydo bo'lishi bilan birga u (falsafa) o'zining birinchi qadamlarini qo'ydi. Shu paytdan boshlab falsafa tegishli tafakkur turini, buyuk bilimdonlikni, fuqarolik jasoratini va, albatta, "fikr-xayol parvozi makoni" sifatida bo'sh vaqtni hamda ijodiy tafakkurni rivojlantirishni talab qiluvchi alohida intellektual ish turiga aylana boshladi.

Ilmiy bilishning ilk shakllari tufayli falsafa ham dunyoga keldi. Qadimgi matematika va fizika, astronomiya va geometriya, tibbiyot, tarix va boshqa fanlar ko'rinishidagi bunday bilimlarning birinchi nihollari falsafaga dunyoning oqilona, umumlashtirilgan tasvirini aks ettirish va shakllantirish uchun juda ko'p faktik materiallar berdi. O'shandan beri falsafaning rivojlanishi, qoida tariqasida, atrofdagi dunyo va undagi shaxsning mavjudligi haqidagi ilmiy bilimlar bilan yaqin aloqada rivojlanib kelmoqda. Falsafaning shakllanishiga azaldan aforizmlar, maqol va matallar, rivoyatlar shaklida mavjud bo'lgan xalq donishmandligi ham ma'lum ta'sir ko'rsatdi. Falsafa odamlarning kundalik ma'naviy-amaliy faoliyatining ularning tilida ifodalangan boy tajribasini o'ziga singdirgan va anglagan. Falsafa o'z taraqqiyotida uzoq yo'lni bosib o'tdi. U dunyoga juda xilma-xil fikrlaydigan shaxslarni, ularning g'oyalari va ta'limotlarini, turli maktablar va yo'nalishlarni ko'rsatdi. Falsafa o'zimizni o'rab turgan olamni va inson borlig'ini anglash tajribasini o'zida mujassam etgan holda jamiyat ma'naviy madaniyatining ajralmas qismiga aylandi.

Nima uchun falsafa tarixini o'rganish kerak? Bu savolga javob shuni ko'rsatadiki, u odamlarning ma'naviy va amaliy faoliyati, izlanishlari, topilmalari va yo'qotishlarining eng boy tajribasini o'ziga singdiradi, chunki falsafa tarixi insoniyatning tafakkuri bilan donolikka ega bo'lish tarixidir. Odamlar dunyo va undagi o'rni, o'lim

va boqiylik, o'z hayotlarining mazmuni haqida savollar tug'dirar ekan, ular fikrlaydigan mavjudot bo'lib qoladilar. Shu bilan birga, bu o'tgan avlodlarning hozir yashayotgan va bo'lajak avlodlarga bizga nisbatan chaqirig'i: intellektual izlanishda tinchlanmang! Falsafa tarixini bilish esa sizga asosiy narsada - Haqiqatni izlash va kashf qilish vositasi sifatida nazariy tafakkuringizni shakllantirishga yordam beradi. Busiz, sizning shaxsiyatingiz o'z intellektual rivojlanishida "to'liq" bo'lolmaydi.

BIRINCHI QISM. TARIXIY-FALSAFIY BILIMLAR TALQININING METODOLIK PRINSIPLARI

Tarixiy-falsafiy bilimlarni talqin qilishning metodologik tamoyillarini ko'rib chiqaylik, chunki ijtimoiy, tarixiy borliqning sifat jihatidan o'ziga xosligi uni adekvat tushunish uchun tegishli uslubiy munosabatlar, kognitiv tamoyillarni talab qilishini doimo yodda tutish kerak. Falsafa tarixi, so'zning o'ziga xos ma'nosida, o'tmishga aqliy o'tish uchun ko'priklardan foydalanishga intiladi, bu erda u hozirgi kunga o'tmagan narsalarni o'rganishi kerak va bundan tashqari (nuqtai nuqtai nazardan). bu o'tmishning yaxlit obrazini qayta yaratish) uni hamma narsada anglash.uning o'ziga xos o'ziga xosligi.

Ushbu muammoni hal qilish zarurati o'tmishni tushunish va sharhlash vazifasini juda murakkablashtiradi, ammo bu vazifani hal qilish kerak, chunki yaqingacha ilmiy tarixning ahamiyati va muhimligi haqida ko'plab shubhali fikrlarni uchratish mumkin edi. Biroq, o'tmishning "nazariy tarixi" bugungi kunning "tarixiy tarixi"siz mumkin bo'lmaganidek, bizning zamonamizda sodir bo'layotgan jarayonlarni ilmiy o'rganish va kelajakni bashorat qilish ham o'tmishni eng to'liq bilmasdan mumkin emas. O'tmishning hozirgi elementlarini aniqlash uchun biz o'tmish qanday bo'lganini bilishingiz kerak. Ularni bugungi kunning o'ziga xosligidan ajratib olish uchun biz o'tmishning o'ziga xos xususiyatlarini tushunishingiz kerak. Bir holatdan ikkinchi holatga o'tish qonunini tushunish uchun (busiz kelajakdagi rivojlanishni bashorat qilib bo'lmaydi) o'tmishni bilish, uni hozirgi kun bilan solishtira olish kerak va shunga asoslanib, mumkin bo'lgan kelajakni aniqlash lozim, shu bilan birga shuni yodda tutish kerakki, haqiqatning tarixiyligi u haqiqiy borliqning sirt qatlamini emas, balki birlikda ob'ektiv voqelikning butun dialektik xilma-xilligini aks ettiradi, uning haqiqiy va mumkin bo'lgan tomonlari hisobga olgan xolda.

Falsafa tarixini o'rganish shuni ko'rsatadiki, u yoki bu mutafakkir-faylasufning hayoti va faoliyati davridan qanchalik uzoqlashsak, uning ta'limoti, falsafiy tizimi, qarashlari va munosabatlari talqini shunchalik har tomonlama va ko'p qirrali bo'lib boradi. Bu, aftidan, nafaqat muqarrar, balki tabiiydir, chunki mutafakkir-faylasuf o'z qarashlarini asoslash bilan birga, ularda

borliqning umumbashariy qonunlarini aks ettirgan. U buni ob'ektiv yoki subyektivistik shaklda inkor eta olmsdi.

Tarixiy va falsafiy bilimlarni talqin qilish fanning juda keng sohasidir. Shuning uchun biz bu erda uning asosiy qirralari va jihatlari haqida qisqacha ma'lumot berishga harakat qilamiz. Shu bilan birga, ushbu sharh falsafa fan sifatida qanday uzoq va mashaqqatli o'zgarish yo'lini bosib o'tgani haqidagi savolni chuqurroq va kengroq tushunishga yordam beradi, deb umid qilamiz.

1.1. O'tmishdagi falsafiy ta'limotlarni tushunib yetish tarixi haqida

Bugungi kun sharoitda uslubiy asosni to'g'ri tanlash nafaqat tadqiqotning uslubiy mohiyatini, balki uning istiqbollari va natijalarini ham belgilaydi. Haqiqatan ham, birinchi qarashda, o'tmishdagi falsafiy ta'limotlarni tushunish tarixi g'alati tuyuladi. Mutafakkir, uning fikr-mulohazalari qabul qiluvchilar ongida go'yo ko'payib, o'zini turli, ba'zan diametral qarama-qarshi shakllarida namoyon etiladi. Xuddi shu ta'limotni talqin qilish amplitudasi ko'pincha shunchalik kattaki, umuman olganda, tarixiy va falsafiy hodisaning mohiyatini etarli darajada tushunish uchun ularning ko'p qatlamligini sindirish imkoniyati haqida shubha tug'iladi.¹

Masalan, B. Spinoza (Benedikt) (1632-1677). Uni bizdan bir necha asrlar ajratib turadi va biz uning asl asarlari asosida uning qarashlari mohiyatini baholash imkoniga egamiz. Spinozizm falsafa tarixida ratsionalizm va irratsionalizm, panteizm va teizm, naturalizm va akosmizm, monizm va plyuralizm, fatalizm va volyuntarizm sifatida qaralgan. Agar XVII – XVIII asrning birinchi yarmida Spinoza deyarli bir ovozdan "ateistik Evklid" deb tan olingan bo'lsa, XVIII asr oxiridan boshlab, nemis romantiklari nazarida u "xudo mast odam" (Novalis), qaysiki "din va muqaddas ruh bilan to'la" (Schleiermacher). Bu tendentsiya XIX asrda E.Renan, V.Solovyovlar tomonidan davom ettirildi ². Bu, shuningdek, hayoti davomida yahudiylik tarafdorlari tomonidan g'arazli ateist sifatida ta'qibga uchragan buyuk Holland mutafakkiri ta'limotining ko'plab zamonaviy talqinchilariga xosdir va bugungi kunda u zamonaviy sionistik

¹ Bu atamaning talqinini Aristotel o'zining "Talqin haqida" asarida bergan.

² Sokolov V.V. Spinoza. – M., 1973.

mafkurachilar tomonidan "barcha mutafakkirlar orasida eng yahudiy", "milliy dunyoqarashning diniy va axloqiy asosdagi vakili" deb e'lon qilingan"³.

Falsafa tarixchisining pozitsiyasi ko'pincha falsafa tarixining ob'ektiv qiyofasini yashiradigan bunday "bilimlar xilma-xilligi" nafaqat alohida mutafakkirlarga, balki falsafiy fikr rivojlanishining butun bosqichlariga ham xosdir. Falsafaning butun oldingi tarixiga yangi davr falsafasining ba'zi dastlabki vakillariga xos bo'lgan noto'g'ri fikrlar va aldanishlar to'plami sifatida qarash, Italiya Uyg'onish davri mutafakkirlari tomonidan O'rta asr falsafasini zulmat davri sifatida talqin qilish, rus olimi N.I.Konradning ifodasiga ko'ra, "mohiyatan, orzu qilingan hozirgi va kelajak haqidagi tasavvur, o'tmishdagi ideallarni loyihalash, hozirgi kunga moslab qaratish edi. ...Shuning uchun tarixning ilg'or yo'nalishini belgilashda bunday baholarni, albatta, hisobga olish kerak, lekin asosan ma'lum bir davr jamiyati o'zi uchun nimani xohlayotganini yoki xohlamaganini, progressiv deb hisoblagan narsani aniqroq tasavvur qilish uchun".⁴

Tarixiy-falsafiy talqin muammosi bugungi kunda keskin kurash olib borilayotgan "qaynoq va qizg'in" nuqtalardan biriga aylanmoqda. Bunda asosiysi, fikr-mulohazalar va talqinlar kurashida faylasufning tutgan o'rnini anglash, garchi falsafiy ta'limotning dinga munosabati, albatta, o'tmish mutafakkiri pozitsiyasini baholashda muhim parametrlardan biri hisoblansa ham. Biroq, tarixiy va falsafiy tadqiqotlarda, mohiyatan, asl savolga javob berishda, ba'zida fikrlarning to'liq birligini topish qiyin. Falsafa tili tarixchisi u tushuntirishga intilgan aqliy ijod jarayonining guvohi emas. Tarix o'tmish haqidagi fan bo'lib, u tadqiqotchiga ob'ektni bevosita berilganligida kuzatishga imkon bermaydi. Tadqiqotchi faqat falsafiy ijod natijalarining ozmi-ko'pmi aniq "bosma"sini ifodalovchi "izlar" bilan shug'ullanadi. Bunga falsafa tili tarixchisi (ya'ni falsafa tili tadqiqotchisi)ning o'zi o'rganayotgan tarixga munosabatining o'ziga xosligi bilan belgilanadigan omillarni ham qo'shish kerak. Axir, o'tmishdagi materiallarga murojaat qilsak, biz ularni muzey qiziqish ob'ekti sifatida ko'rmaymiz; Biz ularga har doim o'tmish bilan bizning

³ Groen J.J. Spinoza: Philosopher and Prophet. – In: Spinoza on Knowing, Being and Freedom. Assen, 1974. P.78.

⁴ Konrad N.I. G'arb va Sharq. - M.: Nauka, 1972.

"bugunimiz" uchun dolzarb bo'lgan muammolar nuqtai nazaridan qiziqamiz.

Asarning tarixdagi haqiqiy faoliyatidagi o'ziga xos taqdirini belgilab beruvchi ushbu xususiyatni qayd etib, Hegel yozgan edi: "Ashar mavjud, demak u boshqa shaxslar uchun ham mavjud, ular uchun esa bu begona voqelik bo'lib, uning o'rniga ular o'zlariga, o'z harakatlari bilan voqelik ila birligini anglash uchun o'z voqeligini ochib berishlari kerak; ularning asl tabiati bilan ochib berilgan ushbu asarga bo'lgan qiziqishi, bu ishning o'ziga xos qiziqishidan tashqari, bu boshqa narsaga aylanidir. Demak, asar, umuman olganda, o'tkinchi narsa bo'lib, u boshqa kuchlar va manfaatlarning qarama-qarshiligi tufayli so'nib ketadi va tugallangan emas, balki yo'qolib borayotgan individuallik haqiqatini takrorlaydi".⁵

Asarning individual g'oyasi va uning umumiy ijtimoiy ma'nosi o'rtasidagi dialektik qarama-qarshilikni hal qilish, Hegel tomonidan qayd etilgan, tarixiy va falsafiy tadqiqotning eng qiyin vazifalaridan biridir. Agar, shu bilan birga, falsafaning mafkuraviy mohiyatini, uning o'ziga xosligi, falsafa va uning tarixi o'rtasidagi chuqur yaqin aloqadorligini hisobga oladigan bo'lsak, unda adekvat tarixiy va falsafiy talqin qilish vazifasi qanchalik murakkab ekanligi, umuman, tarixiy talqin bilan solishtirganda ham qiyinligi ayon bo'ladi.

Tarixga "asossiz", "beg'araz" munosabat bo'lishi mumkin emas. Mashhur frantsuz fan tarixchisi Aleksandr Koyre "tarixchi, tarixda o'z davrining manfaatlari va qadriyatlari ko'lamini loyihalashtiradi va faqat o'z davri g'oyalari va o'z g'oyalari muvofiq ravishda o'z rekonstruktsiyasini amalga oshiradi, - deb yozadi.

Shuning uchun ham tarix har safar yangilanadi va hech narsa harakatsiz o'tmishdan tezroq o'zgarmaydi⁶. Ammo bu yangilanishlar oqimida o'tmishning adekvat qiyofasini qanday ochish mumkin, uni buzilishlardan ajratib turgan holda? Talqinning noaniqligi va tarixiy-falsafiy jarayonning muntazamligini qanday biri-biri bilan bog'lash mumkin? Ob'ektiv, adekvat tarixiy-falsafiy talqin umuman mumkinmi o'zi? Agar shunday bo'lsa, nega undan keyin ham yangi talqinlar paydo bo'ladi? Agar yo'q bo'lsa, unda har qanday talqinning ma'nosi nima? Turli talqinlar bir-birini istisno qiladimi yoki ular bir-birini

⁵ Hegel. Sistema nauk. Chast pervaya. Fenomenologiya duxa.- M., 1959 .

⁶ Chernyak V.S. Genezis klassicheskoy nauki // Voprosi filosofiyi. -1976.- № 10. -s.42.

to'ldiradimi? Agar to'ldiruvchi bo'lsa, unda bu qanday sodir bo'ladi - oddiy yig'ish, integratsiya yoki boshqa yo'l bilanmi?

Bugungi kunda tarixiy-falsafiy fanning metodologik izlanishlari markazida tushunish muammolarini qo'yayotgan savollarning mohiyati shundan iborat.⁷

XX asrning 70-yillarida zamonaviy xorijiy falsafada bu hermenevtika to'g'risidagi keng muhokamalarda o'z aksini topdi⁸ - antik davri ritorikasi, ilk nasroniy tafsiriga borib taqaladigan matnlarni mantiqiy tahlil qilish an'anasi, dastlabki Reformatsiya davri harakatida kontseptual ravishda shakllangan bo'lib, uni dogmatik talqindan farqli ravishda oyatlarni so'zma-so'z o'qish zarurligiga o'rnatish va u muallif va uning kechinmalari dunyosini adekvat tushunishga o'rnatilishi bilan romantizm estetikasida ham o'z aksini topdi. V. Diltey, M. Heidegger, H.-G. Gadamer, K.-O. Apel, P. Ricoeur, G. Mish, M. Wach, P. Szondi, E.D. Xirsh, Gusserl va boshqalar falsafiy tahlilning mustaqil an'anasi sifatida hermenevtikani umumlashtirish bilan shug'ullangan.

Agar talqinning umumiy nazariyasi sifatida hermenevtikaning asoslari F.Shleyermaxer tomonidan qo'yilgan bo'lsa, Diltey hermenevtikani gumanitar bilimlarning metodologik asosi sifatida rivojlantirdi. Ushbu yo'nalishni G. Mish, M. Vax, Rotxaner va boshqalar davom ettirdilar. P.Stsondi «adabiyotshunoslik hermenevtika»ning vakili hisoblanadi. Shuni ta'kidlash kerakki, hermenevtikaning ko'pgina vakillari matnlarni sharhlash usuli sifatida (Betti, E.D. Xirsh va boshqalar) hermenevtikani falsafaga aylantirishga urinishlarga keskin norozilik bildiradilar. Shuning uchun falsafiy hermenevtika va an'anaviy hermenevtikani farqlash zarur. Hermenevtikaning ontologiya sifatidagi loyihasi Yu. Xabermas, K.-O. Apel, Rikour asarlarida ishlab chiqilgan. K.-O. Apel hermenevtikani "tahlil falsafasi" bilan "mavjudlik falsafasi"ni birlashtiradi va falsafiy sintez xizmatiga qo'yadi. Falsafiy hermenevtikaning da'volarini universallik bilan cheklash yo'nalishida Yu. Xabermas ushbu

⁷ Interpretatsiya kak istoriko-nauchnaya I metodicheskaya problema. - Novosibirsk, 1986.

⁸ Hermenevtika -1) matnlarni sharhlash nazariyasi va amaliyoti; 2) zamonaviy falsafada mavjud oqim. Hermenevtika matnlarning nazariy asoslangan va uslubiy jihatdan tasdiqlangan talqini sifatida 18-asr tarixiy-filologiya fani doirasida ishlab chiqilgan. (G.F.Mayer, X.Volf, A.Bek, F.Ast va boshqalar), uning asoslari (talqinning umumiy nazariyasi sifatida) F.Shleyermaxer tomonidan qo'yilgan.

muammoni rivojlantiradi. XX asrning 70-yillarida falsafiy fan sifatida hermenevtikaning yangi turi paydo bo'ldi: endi bu ruh, hayot, ongning kundalik til bilan muqarrar va o'zgarmas bog'liqligini asoslash haqida edi⁹. Ta'rifga ko'ra, H.-G. Gadamer falsafiy hermenevtikaning vazifasi "hermenevtik o'lchovni to'liq miqyosda va butun dunyoqarashimiz uchun fundamental ahamiyatini, uning barcha ko'rinishlarida, odamlar o'rtasidagi muloqotdan tortib, ijtimoiy manipulyatsiyagacha, shaxsning ushbu jamiyatdagi va jamiyatdagi tajribasidan kelib chiqib ochib berishdir. bu jamiyat, din va huquq, san'at va falsafadan qurilgan an'anadan tortib, inqilobiy ongni aks ettirishning ozodlik energiyasiga qadar", - deydi.¹⁰

Shunday qilib, sharhlashning hermenevtik nazariyasi orqasida turgan haqiqiy muammolar matnlarni tushunish tahlili bilan cheklanmaydi; u bilishning chuqurroq va kengroq qatlamlariga - uning tarixiy, madaniy, lingvistik, shaxsiy va muammoli shartlilikiga, eksperimental faoliyat fenomenologiyasiga ta'sir qiladi. Bu yondashuv insonning ilmiy bilishdagi faolligini, usbu bilimlarning tarixiy aniqligini ta'kidlaydi. Biroq, bir tomondan, tushunishning shaxsiy, fenomenologik jihatlariga ustuvor e'tibor qaratiladi, ikkinchi tomondan esa, bilimning tarixiy sharti lingvistik aniqlashlarga tushiriladi.

Savol tug'iladi: nima uchun aynan bugun tarixiy va falsafiy talqin muammolari birinchi o'ringa chiqyapti? Zero, o'tmish ta'limotini anglashning asl mohiyati, natijada tarixiy va falsafiy talqinlarning noaniqligi uzoq vaqtdan beri e'tirof etilganku. Qanday bo'lmasin, antik davri skeptiklari buni allaqachon aniqlab olishgan edi. Keyingi zamonlarda ham bu bir necha marta qayd etilgan. Tarixiy va falsafiy talqinning uslubiy muammolariga alohida e'tibor inson tomonidan dunyoni o'rganishning eng muhim jihatlaridan biri bo'lgan, ushbu rivojlanishning sifati va darajasini tavsiflovchi tushuncha muammosini rivojlantirishning o'ta dolzarbligi bilan bog'liqligida¹¹.

⁹ Hermenevtika: istoriya I sovremennost. – M., 1985; Pazolini B. Sootnoshenoye epistemologiyi i hermenevtiki v neopragmatizme R.Rorti: Dis...kand. filos. nauk. – Novosibirsk, 2005.

¹⁰ Gadamer H.-G. Rhetorik, Hermeneutik und Ideologiekritik. Metakritische Erlauterungen zu «Wahrheit und Methode»- Theorie –Diskussion. Frankfurt am Main, 1971.

¹¹ Ko'ring: S.S.Gusev, G.L.Tulchinski. Problema ponimaniya v filosofii. - M., 1985.; Chubukova E.I. Yazik I kommunikatsiya: Dis... dokt. filos. nauk. – SPb., 2004; XXIst World

Aynan shu ma'noda tarixiy-falsafiy talqin zamonaviy tarixiy taraqqiyot mantig'i bilan birinchi o'ringa qo'yilgan muammoning kengroq spetsifikatsiyasi bo'lib chiqadi.

Nazorat uchun savollar:

1. Tarixiy-falsafiy bilimlarni talqin qilishning metodologik tamoyillarini nimadan iborat?

2. Nima uchun aynan bugun tarixiy va falsafiy talqin muammolari birinchi o'ringa chiqyapti?

3. Germenevtik o'lchovni to'liq miqyosda va butun dunyoqarashimiz uchun fundamental ahamiyati nimada?

4. Nega tarixiy-falsafiy talqin muammosi bugungi kunda keskin kurash olib borilayotgan "qaynoq va qizg'in" nuqtalardan biriga aylanmoqda ?

5. Nega tarix har safar yangilanadi va hech narsa harakatsiz o'tmishdan tezroq o'zgarmaydi ?

6. XX asrning 70-yillarida zamonaviy xorijiy falsafada qanday oqim paydo bo'ldi?

7. Bugungi kunda tarixiy-falsafiy fanning metodologik izlanishlari markazida tushunish muammolarini qo'yayotgan savollarning mohiyati nimadan iborat ?

8. "Tahlil falsafasi" nimani bildiradi?

9. sharhlashning germenevtik nazariyasi orqasida turgan haqiqiy muammolar matnlarni tushunish tahlili bilan cheklanadimi? Javobni izohlang.

10. Qaysi ma'noda tarixiy-falsafiy talqin zamonaviy tarixiy taraqqiyot mantig'i bilan birinchi o'ringa qo'yilgan muammoning kengroq spetsifikatsiyasi bo'lib chiqadi?

1.2. Tushunish anglash jarayoni va natijasi sifatida

Keling, birinchi navbatda, zamonaviy tilda "tushunish" qo'llaniladigan holatlarni aniqlashga harakat qilaylik. Tushunish jarayon va idrok natijasi sifatida hozirgi vaqtda tadqiqotchilarning diqqatini jalb etuvchi og'zaki, ko'p qirrali va murakkab falsafiy

muammodir.¹² Ilmiy bilimlar taraqqiyoti uchun tushunish holati zarur, ammo taraqqiyot bilimlar hajmining ko'payishi emas, balki ularning sifat jihatidan o'zgarishi va chuqurlashishidir. Hodisa va jarayonlarni yangicha chuqur anglash bilimni butun ilmiy jamoatchilik va butun jamiyat uchun ochiq qiladi, tushunish muammosi esa aloqa nazariyasida markaziy o'rin tutadi va pragmatik, semantik va semiotik jihatlariga ega. Tushunish muammosining yechimi ko'p jihatdan metaforaning umumiy nazariyasini ishlab chiqishga bog'liq. Tushunchalarning o'zgarishi va rivojlanishi tushunish nazariyasining asosiy o'rganish ob'ektlaridan biridir; bu ikki tushuncha - ma'no va tushunchaning bog'liqligini ko'rib chiqish tushunish nazariyasini chuqurlashtirish bilan bog'liq bir qator muammolarni hal qilishga yordam beradi.

Amerikalik olim Irvin J. Li bu atamaning 7 ta asosiy ma'nosini ko'rsatgan edi:

1. tushunish berilgan yoki tanlangan yo'nalishga amal qilish qobiliyatini bildiradi: X temir yo'l jadvali bilan tanishdi. Agar u ushbu jadvalni ko'ganidan so'ng o'zi uchun to'g'ri poezdni tanlashga muvaffaq bo'lsa, demak u jadvalni to'g'ri tushundi;

2. tushunish - bashorat qilish qobiliyati: Y qandaydir niyatni bildirdi va X bundan keyin bo'ladigan harakatlarni taklif qildi. Agar Yning niyatini amalga oshirish bo'yicha harakatlari X tomonidan ifodalangan farazga to'g'ri kelsa, demak X Yni tushunadi;

3. anglash og'zaki ekvivalent berish qobiliyatini bildiradi: agar X o'z so'zi bilan Y ifodalagan narsani yetkazsa va Y taqdimotning to'g'riligini tasdiqlagan bo'lsa, X Yni tushungan bo'ladi;

4. tushunish faoliyat dasturlarini muvofiqlashtirishni tavsiflaydi: X Yni tushunadi, agar ular muayyan vaziyatda qanday harakat qilish bo'yicha kelishuvga erishsalar,;

5. tushunish muammoni hal qilish qobiliyatini bildiradi: X muammoni tushunadi, agar u ularni hal qilishga olib keladigan harakatlar ketma-ketligini tasvirlay olsa;

6. anglash xabar predmeti haqidagi gaplarning o'zaro bog'liqligida ifodalanadi, bu maqbul reaksiyani amalga oshirish qobiliyatini bildiradi: X va Y ma'lum bir mavzu bo'yicha turlicha

¹² Ponimaniye kak logiko-gnoseologicheskaya problema. – Kiyev,1982; Interpretatsiya kak istoriko-nauchnaya I metodicheskaya problema. - Novosibirsk, 1985.

fikrlarga ega bo'lishi mumkin, ular bu borada bahslashishlari mumkin. Ammo nizoning majburiy sharti munozara ishtirokchilari tomonidan ishlatiladigan tilning birligida bo'lishi kerak. Ularning pozitsiyalari har xil bo'lishidan qat'i nazar, ular bir-birlarini yaxshi tushunishlari kerak. Aks holda, nizo ishlamaydi;

7. Tushunish deganda fikr yuritishni to'g'ri olib borishning amalga oshirilgan qobiliyati, vaziyatlar yoki ob'ektlar to'g'risidagi mavjud bilimlarni o'zgaruvchan voqelik hodisalariga qo'llash qobiliyati tushuniladi.¹³ "Tushunish, - deb yozgan edi V. Geyzenberg, - bizning kontseptual tafakkurimizni yangi hodisalar yig'indisiga moslashtirish demakdir."¹⁴

Tasniflashda keltirilgan "tushunish" atamasini qo'llashning turli xil holatlariga qaramay, ularda uning mohiyatini tushunishga imkon beradigan ba'zi umumiy xususiyatlarni ajratib ko'rsatish mumkin. Avvalo, tushunish, bilimga nihoyatda yaqin bo'lsa ham, undan farq qiladi. Agar bilim ob'ektga ma'lum munosabatni tavsiflasa, tushunish - bu haqdagi bilimdir. Shu ma'noda tushunish bilim haqidagi bilimning natijasidir. U matndagi mazmunli rejani aniqlash qobiliyatini tavsiflaydi, bu ma'lum bilimlarni moddiylashtirishdir. Tushunish matnning haqiqiy ma'nosini ochish tartibi bilan bog'liq. Sub'ekt-sub'ekt munosabatlarini xarakterlovchi, tushunish dialogik xususiyatga ega; u o'zaro ta'sirni nazarda tutadi, bunda faol komponent nafaqat gapning muallifi, balki uning qabul qiluvchisi ham bo'lib, gapdagi fikrni tushunishga intiladi. So'z orqali fikr nafaqat uzatiladi, balki qabul qiluvchida o'z fikrini uyg'otadi. Ularning tasodifiyligi "tushunish" atamasi bilan tavsiflangan munosabatlar natijasidir.

"Boshqa shamlarni yoqadigan shamning alangasi, - deb yozgan edi buyuk rus olimi va tilshunosi A.A. Potebnya, - parchalanmaydi: har bir sham o'z gazlarini yoqib yuboradi; shuning uchun tushunish paytida birinchi so'zlovchining fikri keyingisiga o'tmaydi, balki ikkinchisi so'zni tushunib, o'z fikrini yaratadi, til o'rnatgan tizimda so'zlovchining o'rniga o'xshash joyni egallaydi."¹⁵ Shunday qilib, tushunish inson mavjudligi, inson faoliyatining eng muhim xususiyati

¹³ Lee J.J. Why Go Astroy. – In: Language, Meaning and Maturity. Selection from ETC (A Review of General Semantics). 1943-1953 (Ed. by Hayakawa).N.-Y., 1972. P. 42-49.

¹⁴ Geyzenberg V. Chto takoye «ponimaniye» v teoreticheskoy fizike? // Priroda. – 1981.- №4. - s. 77.

¹⁵ Potebnya A.A. Iz zapisok po teorii slovesnosti. -Xarkov, 1905.

sifatida shaxslararo muloqotning natijasi va muhim shartidir. Bu tushuncha muammosining insoniyat tarixining asosiy masalalariga munosabatini ochib berishga imkon beradi¹⁶. Natijada, jamiyatning butun tarixini sinxron-diaxronik darajalarda bir vaqtning o'zida sodir bo'ladigan aloqa jarayoni sifatida ko'rib chiqish qonuniydir, ya'ni to'g'ridan-to'g'ri muloqot va o'zaro tushunish shaklida va insonlarning ajdodlarining umumiy merosiga nisbatan munosabati shaklidir. Oxirgisi tarixiy (shu jumladan tarixiy va falsafiy) tushunchaning roli va ahamiyatini belgilaydi. U orqali o'tmishning madaniy merosi bilan tanishtirish amalga oshiriladi. Tarixni, o'tmishni anglash, inson muqarrar ravishda o'zida bevosita berilgan narsadan tashqariga chiqishi kerak.

Shunday qilib, o'tmishga murojaat bizning "Men"imizga bevosita berilgan o'z chegarasidan tashqariga chiqish qobiliyatini tan olishning bir turi bo'lib xizmat qiladi. Va bu qobiliyat hozirgi paytda muvaffaqiyatli ijodiy faoliyat uchun juda muhimdir. Bu ijodiy faoliyatning kelajakka intilishini ta'minlovchi muhim omildir. Inson faoliyatining ma'nosi ijodda, biroq "yaratish" "biron narsa berish uchun harakat qilish", o'zing yaratgan narsangni boshqa (inson)ga berish demakdir. Bu "boshqani" ko'ra bilish va tushunish qobiliyati, aslida, inson hayoti uchun amalga oshiriladi, tushunish qobiliyatini mohiyatan rivojlantiradi. Yuqorida aytilganlar tushunishni ta'minlaydigan sharhlash protseduralarining ahamiyatini tushuntiradi. Shaxsning mohiyati, uning faoliyati to'g'ridan-to'g'ri namoyon bo'lmaydi: u o'z ijodkorlarining mohiyatini ifodalovchi moddiy mujassamlar vositasida amalga oshiriladi. Bu mohiyatni anglash "ifoda rejasi"dan "mazmun rejasi"ga o'tish, belgida shifrlangan ma'noni "deshifrlash" zarurati bilan bog'liq. Va bu "kod"ni, tegishli qoidalar tizimini o'zlashtirish sharti bilan tushunish mumkin, unga ko'ra ma'no belgi ichida "shifrlangan" bo'ladi.

Tabiatshunoslik bilimlarini rasmiylashtirish va matematiklashtirishning chuqurlashishi, aksiomatik va gipotetik-deduktiv usullarning keng qo'llanilishi kuzatuv ma'lumotlarini ham, ularni tavsiflash vositalarini ham talqin qilish muammosini juda dolzarb qiladi – bu esa Yangi zamon fanida aniq paydo bo'lmagan muammo sifatida ko'rinadi, qachonki kuzatishlar o'z-o'zidan etarli va

¹⁶ Ivanov V.P. Chelovecheskaya deyatelnost – poznaniye - iskusstvo.- Kiev, 1987.

o'z-o'zidan ravshan deb hisoblangan xolda.¹⁷ Matnni tushunish bilan bog'liq protseduralar to'plami interpretatsioya deb ataladi. Bizni, birinchi navbatda, semantik tuzilmalarni aniqlash va talqin qilish bilan bog'liq "tushunish" protsedurasi sifatida talqin qilishning gnoseologik mazmuni va uslubiy holati qiziqtiradi. Biz "talqin qilish" atamasini keng ma'nosida ishlatamiz, uni matnni tushunish usuli sifatida talqin qilamiz. Shu ma'noda talqin qilish bir qancha tartib-qoidalarini o'z ichiga oladi, ularning asosiylari - izohlash, tavsiflash va tushuntirishdir. Sharhlashning mohiyati, turlari va funktsiyalarini o'rganish muqarrar ravishda nazariy va uslubiy masalalar majmuasini muhokama qilishni o'z ichiga oladi. Demak, "interpretatsiya" atamasining ma'nosini tushuntirishdan tashqari, intellektual faoliyatning turli sohalarida talqin qilish orqali amalga oshiriladigan kognitiv funktsiyalarni, uning turlarini tasniflash asoslarini, uni amalga oshirishga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash zarur. Sharhlash kontseptsiyasi biz tomonidan ushbu tadqiqot mavzusiga nisbatan va uning doirasida ishlab chiqilgan, ya'ni - bu atama semantikasini tushuntirish falsafiy bilimlar sohasida ko'rib chiqili nazarda tutiladi.

Interpretatsiya muammosi belgi muammolari sohasiga tegishli bo'lib, ularni o'rganish falsafaga to'g'ridan-to'g'ri murojaat qilishni talab qiladi, chunki bunday sharhlashni sub'ektning o'z-o'zidan istagi yoki niyati tufayli yuzaga keladigan, hech qanday cheklovlardan xoli mutlaqo o'zboshimchalik bilan bog'liq jarayon deb hisoblash mumkin emas. Va sub'ektning o'zboshimchaligini cheklovchi, talqinning tabiatiga o'z ta'sirini ko'rsatadigan birinchi omil - bu talqin qilinayotgan hodisaning semiotik aniqligidir. "Interpretatsiya" atamasi¹⁸ ko'pincha talqinga o'xshash ma'noda qo'llaniladi. Sharhlash tartibini talqinning tarkibiy qismlaridan biri sifatida ko'rib chiqsak, biz uning tor tushunchasini nazarda tutamiz. Shu ma'noda, bu matnda aks ettirilgan nazariy tizimning atama va bayonotlarining ma'nosini belgilash tartibini anglatadi.¹⁹

¹⁷ Interpretatsiya tarixiy, ilmiy va uslubiy muammo sifatida (Novosibirsk, 1985), bu erda asosiy e'tibor tabiiy fanlar metodologiyasidagi talqinning rolga qaratiladi, bunda germenevtik yondashuvning kengayishi tufayli.

¹⁸ Interpretatsiya tarixiy, ilmiy va uslubiy muammo sifatida. - Novosibirsk, 1985. -b. 33.

¹⁹"Ma'no" atamasi biz tomondan ma'no sifatida ham, talqin qilinadigan hodisaga havola sifatida ham talqin qilinadi. Bunday ma'no tushunchasi ma'noni ma'no yoki havola sifatida talqin qiluvchilar tomonidan tanqidga moyil bo'lishi aniq. Biroq, hozirgi kunga qadar birinchi yoki ikkinchi nuqtai nazar foydasiga umumiy qabul qilingan dalillar mavjud emas. Albatta,

Shu munosabat bilan tushunish muammosining markaziy tushunchalaridan birini - ma'no va talqin tushunchalarini ko'rib chiqishga alohida e'tibor qaratish lozim; ularning roli va ahamiyatini, masalan, falsafada tushunish muammosi bilan bog'liq ikkita asosiy an'anani farqlashda kuzatish mumkin²⁰ :

1. Asosan ingliz zabon til falsafasi doirasida ishlab chiqilgan, tabiiy til va rasmiylashtirilgan til tizimlarining mantiqiy va semantik tahliliga yo'naltirilgan **“analitik an'ana”** va

2. “Kontinental” Yevropa falsafasi (asosan, Germaniya va Fransiya) doirasida ishlab chiqilgan **“germenevtik”** an'ana matnlar va madaniy hodisalarni talqin qilish tartib-qoidalariga, tushunishning umumiy madaniy kontekstlarini aniqlashga, insonning idrok etish xususiyatlariga qaratilgan, insonning shaxs, shu jumladan, boshqa davr yoki madaniyat shaxsi haqidagi bilimlarining o'ziga xos xususiyatlari qamrab olingan holda.

Bunday farq shartli bo'lsa-da²¹, u batafsilroq ko'rib chiqilishi kerak bo'lgan juda muhim fikrlarni ta'kidlaydi.

1. “Analitik” an'ana o'zining asosiy e'tiborini lisoniy iboralarning ma'no va semantikasini tahlil qilishga qaratgan holda, pirovardida ma'no nazariyasini qurishni maqsad qiladi (Theory of Meaning), “Germenevtik” an'ana esa matnlarni, madaniyat belgilarini, shaxsning ichki dunyosini talqin qilishga qaratilgan bo'lib, talqin nazariyasini yaratishdan asosiy maqsadni ko'zlaydi.

2. Ma'noning analitik nazariyasi aloqa va aloqaning “vaqtsiz” mexanizmini ko'rib chiqish materiali asosida shakllantiriladi, talqinning germenevtik nazariyasi esa “zamonaviy”, tarixiy tabiatni aniq ochish istagi bilan shartlanadi. bu ma'no. Ikkala an'ananing rivojlanishi tushunish muammosi bilan bog'liq holda ularning bir-birini to'ldirishini ko'rsatadi. Agar ma'lum sabablarga ko'ra “analitik”

yanada nozik tahlil talqin qilish ob'ektining ma'nosi va havolasini belgilash holatlari uchun sharhlash tartibi shakllarini farqlash imkonini beradi..

²⁰ Sovremennaya Zapadnaya filosofiya. Slovar. – M., 1991. - s.235-236; Parret H. Context of Understanding - Amsterdam, 1980, P.1-10; Apel K.-O. Intentions, conventions and reverence to things: dimension of understanding meaning in hermeneutics and analytic philosophy of language. -In.: meaning and understanding. Berlin - N.-Y.,1981, P.79-111.

²¹ Masalan, ingliz tarixchisi va faylasufi R. Kollingvud “germenevtik” an'ana doirasidagi avtoritetlardan biri bo'lib, “analitik” an'anaga asosan nemis tilida so'zlashuvchi faylasuf va mantiqshunolar G.Frege va L.Vitgenshteynlarining asarlari asos solingan.

an'analar atroflicha o'rganilgan bo'lsa, "germenevtik" an'analar yaqinda chuqur tanqidiy tahlildan o'tkazildi.²²

Interpretatsiyani "o'rganilayotgan nazariya atamalarining ma'nolari ob'ektini tashkil etuvchi ob'ektlar tizimini (yoki tizimlarini) o'rnatish" deb ta'riflash mumkin²³. Ma'no tahlili uni shakllantirish va aniqlash tartibini – "tushunish" protsedurasi sifatidagi talqinni nazarda tutganidek, talqinning o'zi ham izohlash jarayoni sifatida tushuniladigan ma'lum semantik tuzilmalarning mavjudligini nazarda tutadi. Sharhlash jarayonida olingan natijalarga asoslanib, o'rganilayotgan hodisani ushbu tarixiy voqeaning haqiqiy ishtirokchisi nuqtai nazaridan tavsiflash kerak (chunki biz tarixiy talqin haqida gapiramiz)²⁴. Va nihoyat ushbu holatni tushuntirish kerak. Tushuntirish, o'z navbatida, tushuntirilayotgan hodisani (экспланандума) ma'lum qonunlar, nazariyalar (eksplanans) ostida olib kelish tartibidir.²⁵

Tushuntirish va talqin qilish izohning tarkibiy qismlari sifatida ularni bir-biridan ajratib turuvchi xususiyatlar bilan bir qatorda umumiy jihatlarga ham ega. Interpretatsiya natijasida nazariy tizimlar atamaları va bayonotlarining ma'nosi aniqlanadi, bu esa oxir-oqibat tizimni tavsiflash imkonini beradi. Tushuntirish tizimning mohiyatini ochib beradi, nega olim, mutafakkir nazariy muammoning boshqa emas, balki shunday xulosaga kelgani, bu qanday qonuniyatlarning namoyon bo'lishi ma'naviy faoliyat natijasi degan savolga javob berishga imkon beradi. Ko'rib turganimizdek, umumiy ma'noda olganda, oxir-oqibat tushunishga olib keladigan talqin muammosi nihoyatda kengdir. Bizni faqat uning tarixiy-falsafiy talqini bilan bog'liq bo'lgan alohida jihati qiziqtiradi, uning o'ziga xosligi, bir tomondan, umuman tarixiy bilimlarning o'ziga xosligi bilan belgilanadi; ikkinchi tomondan, bu falsafaning o'ziga xos xususiyatlari

²² Germenevtika: istoriya i sovremennost. - M., 1985; I.V.Bichko, K.Shadmanov i dr. Metodologichesski analiz istoriko-filosofskogo znaniya. - Kiev, 1984; Gaydenko P.P. Xaydegger b filosofskaya germenevtika // Noviye techeniya filosofii v FRG. - M., 1986; Texthermeneutik: Aktualitat, Geschichte, Kritik. Paderborn, 1979; Hermeneutics and Modern Philosophy. N.-Y, 1986.

²³ Krimskiy S.B. Nauchnoye znaniye i printsipy yego transformatsii. - Kiev, 1974. -S. 110.

²⁴ Tulchinskiy G.L.Interpretatsiya I smysl// Interpretatsiya kak istoriko-nauchnaya I metodologicheskaya problema. - Novosibirsk, 1986. -C. 33.

²⁵ Atamalar G. Kempel va P. Oppengeym tomonidan kiritilgan: Explanandum (lat.) - tushuntirish kerak bo'lgan narsa tushuntirilayotgan ob'ektni aks ettiruvchi qoidalar to'plamidir. Explanans (lat.) - tushuntirish qoidalari to'plamini "tushuntirish".

bilan bog'liq bo'lib, uning rivojlanishi fan sifatida falsafa tarixining o'rganish ob'ekti hisoblanadi. Tarixchi, jumladan, falsafiy fikr tarixchisi tomonidan hal qilingan vazifalar pirovard natijada o'tmishni bilishga, hozirgi zamonda bevosita mavjud bo'lmagan narsalarni o'rganishga to'g'ri keladi. Tarixiy tadqiqot, qoida tariqasida, borliqning bavoita ifodalanganligi bilan shug'ullanadi. U o'tmish haqidagi bilim manbai sifatida o'tmish voqealaridan bizgacha yetib kelgan o'sha "izlar"ga murojaat qilishga majbur bo'ladi.

Bizni tarixiy va falsafiy tushunish bilan bog'liq muammolar majmuasi bevosita qiziqtirganligi sababli, bu holda biz matn haqida bilimning moddiylashuvi sifatida gapirishimiz kerak. Matnga nisbatan til qoidalar tizimi bo'lib chiqadi va shuning uchun ifoda tekisligini mazmun tekisligiga va aksincha tarjima qilishning tartibga soluvchi usuli sifatida qaralishi mumkin, ya'ni deshifrovka (shifrnı ochish) usuli sifatida²⁶. O'tmish falsafiy tafakkurining u yoki bu yo'nalishiga xos bo'lgan g'oyalar taqdimotini o'z ichiga olgan matn shunchaki "iz" vazifasini bajaradi, unga ko'ra falsafa tarixchisi-tadqiqotchisi o'zini qiziqtirgan hodisani "topadi". Qat'iy aytganda, hozirgi paytda "izlar" emas, balki "qoldiqlar", o'tmishdan to'g'ridan-to'g'ri saqlanib qoladi. O'z-o'zidan relikt bilim vositasi bo'lish xususiyatiga ega emas. Tarixchi-tadqiqotchi bu relikt "gapirishidan" oldin o'zini qiziqtirgan o'tmishdagi voqealarning "izini" reliktida ko'rishi kerak. Shunday qilib, relikt tarixiy manbaga aylanadi va faqat aniq kognitiv maqsadni qo'yish bilan bog'liq holda o'tmishni bilish vositasi sifatida ishlaydi. Manba holati unga tadqiqotchi tomonidan beriladi. Har bir tarixiy manba mohiyatan reliktidir, lekin har bir relikt funksional jihatdan tarixiy manba vazifasini bajarmaydi. Demak, relikt va tarixiy manba o'rtasida sub'ektning ma'lum maqsadlariga erishish uchun ularning maqsadi va amaliy foydalanishidagi farqlar bilan belgilanadigan muhim emas, balki funksional farq mavjud.

Qayd etilgan xususiyat tufayli tarixiy bilim doimo bavoita ifodalangan va bu bilimlarning ob'ekti rekonstruktiv xususiyatiga ega. Bu o'tmish haqidagi bilimlarning muqarrar to'liq emasligini va uning ehtimollik xususiyatini keltirib chiqaradi, bu esa tarixiy talqin jarayonini ancha murakkablashtiradi. O'tmishni bilish zarurati faqat ma'lum bir tarix fanlarining o'ziga xos xususiyati emas. Retrospektiv

²⁶ Krimskiy S.B. Ukaz.soch.. - Kiev,1974.- C. 3.

funktsiya har qanday zamonaviy ilmiy tadqiqot jarayonida amalga oshiriladi, chunki u har qanday ilmiy bilim sohasi uchun birdek majburiy bo'lgan tarixiylik printsipli talablaridan kelib chiqadi. Shu bilan birga, asosiy tarixiy bog'liqlikni unutmaslik kerak - har bir savolga tarixdagi taniqli hodisa qanday paydo bo'lganligi, bu hodisa rivojlanishining qaysi asosiy bosqichlarini bosib o'tganligi nuqtai nazaridan qanday qarash kerak va aynan ushbu rivojlanish nuqtai nazaridan, bu narsa hozir nima bo'lganiga qarash kerak²⁷.

Ob'ektning hozirgi holatining tarixdan oldingi tarixi sifatida o'tmishga murojaat qilish haqiqiy tadqiqotga nisbatan tashqi, ensiklopedik bezak emas. Bu voqelik hodisalariga vaqt ichida sodir bo'ladigan jarayonlar sifatida qarash bilan bog'liq. Darhaqiqat, ob'ektni genetik tahlilisiz ilmiy bilish mumkin emas. Aynan shuning uchun ham hozirgi, zamonaviy va yangining o'zgargan eskisi sifatida tushuniladigan o'tmishga qarash zamonaviyning o'zini oldingi rivojlanishning tabiiy natijasi sifatida tushunishga imkon beradi. Busiz, bunday tushunish to'liq bo'lmaydi. Bunday yondashuv, shubhasiz, nafaqat tarix fanlari, balki ijtimoiy fanlar uchun ham muhimdir. Va shunga qaramay, o'zining barcha ahamiyatiga qaramay, "nazariy tarix"ni "tarixiy nazariya"dan (tor ma'nodagi fan sifatida tarix printsipga asoslangan fandan) ajratib turadigan o'tmishga alohida munosabatni anglashning o'zi etarli emas.

Bu o'tmishni o'rganadigan o'tmishning hozirgi kunga munosabati nuqtai nazaridan, ushbu (o'tmish)da quyidagilar mavjud:

a) hozirgi davrda o'zining ijobiy rivojlanishini topgan ayrim elementlarning kurtaklari;

b) keyingi rivojlanish jarayoni natijasida ortga tashlangan va o'sha davr bilan birga (hech bo'lmaganda bir muddat) yo'q bo'lib ketgan narsa;

c) keyingi davrga o'tgan, unda atavizm, o'tmish qoldiqlari sifatida saqlanib qolgan elementlar.

“Tarixoldi” nazariyasi ushbu komponentlarning birinchisini aniqlashga, o'tmishni hozirgi bilan nima birlashtirib turishini tushunishga imkon beradi, ammo “nazariy tarix” uchun bu yetarli emas. U o'tmishdagi manzarani shu o'tmishga xos bo'lgan o'ziga xos

²⁷ Ivanov G.M. Istoricheski istochnik I yego istoricheskoye poznanie. – Tomsk: TGU, 1973. –s.. 167-168.

o'lchovga muvofiq qayta qurishga chaqiriladi. Va bunday talab o'tmishning barcha ushbu tarkibiy qismlarini o'rganishni nazarda tutadi, ularni ushbu o'tmishga xos bo'lgan qonunlar nuqtai nazaridan tushuntiradi. "Tarixiy nazariya" ham, "nazariy tarix" ham bir narsadan – o'tmish "izlari"ni aniqlashdan boshlanadi. Ikkala turdagi tadqiqotda ham ushbu "izlarni" tushunish zarurati bilan bog'liq protseduralar amalga oshiriladi - hozirgi zamondan o'tmishga ko'prik tashlanadi.

Ammo, agar bugungi zamonni o'tmish nuqtai nazaridan nazariy o'rganish faqat qurilgan ko'priklar bo'ylab hozirgi kunga o'tgan va hozirgi tizimga organik ravishda kiritilgan elementlarni hisobga olish bilan cheklansa, tarixchi, so'zning tom ma'nosida, o'tmish qirg'og'iga aqliy o'tishni amalga oshirish uchun ushbu ko'priklardan foydalanishga intiladi, u erda u hozirgi kunga o'tmagan narsalarni o'rganishi kerak; bundan tashqari, bu o'tmishning yaxlit obrazini qayta yaratish vazifasi nuqtai nazaridan uni butun o'ziga xosligi bilan tushunishga intiladi. Ushbu muammoni hal qilish zarurati o'tmishni tushunish vazifasini nihoyatda murakkablashtiradi.

Bizning zamonamizda sodir bo'layotgan jarayonlarni ilmiy o'rganish va kelajakni bashorat qilish o'tmish haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lmasdan mumkin emas (ushbu o'tmishning mumkin bo'lgan eng katta yaxlit qiyofasini qayta tiklash vazifasi nuqtai nazaridan). O'tmishning o'ziga xosligini bunday anglash gumanitar fanlar uchun nihoyatda muhim bo'lib, u bizning "bugunimiz" nuqtai nazaridan qanchalik yaqin va tashqi ko'rinishda o'xshash bo'lmasin, o'tmishni tushunish vazifasining murakkabligini tushunishga imkon beradi.

"Biz har qanday hamma narsani tushunish jarayoni illyuziyasini, - deydi olimlar, - har doim tushunmovchilikning "to'siqlari ustidagi" tushunchani anglatuvchi gumanitar fikr uchun halokatli tahdid deb hisoblaymiz... Bu qanchalik mantiqiy, ya'ni tabiatan shaffof va umumbashariy narsa bo'lsa, lekin u "sirli" ekanligi va bizdan mustaqil bo'lgan holatlar tufayli bizning ongimizga "sirli" bo'lgani kabi haqiqatdir"²⁸. Bu falsafaning o'ziga xosligini va uning tarixiga bo'lgan munosabatining tabiatini hisobga oladigan bo'lsak, tushunishning tarixiy-falsafiy muammosiga alohida darajada taalluqlidir. Darhaqiqat, tarixiy va falsafiy bilimlarda o'tmishni talqin qilish muammolarini

²⁸ Averinsev S.S. Grecheskaya "literatura" i bližnevostochnaya "slovesnost". (Dva tvorcheskix principa). //Vopr. lit-ri, 1971, N8 - s. 46.

muvaffaqiyatli hal qilish uchun oldingi falsafiy fikrga tarixiy va falsafiy munosabat bilan haqiqiy falsafiy tadqiqot nuqtai nazari o'rtasidagi farqni aniq tushunish kerak - falsafiy tadqiqotlarning diqqat markazida bo'lgan muammolarni hal qilishning tarixdan oldingi tarixi sifatida falsafaning o'tmishdagi rivojlanishi. Bunday holda, falsafa va falsafa tarixi o'rtasidagi bog'liqlikning o'ziga xos, ichki tabiati tufayli o'tmishga bu ikki yondashuvni farqlash qiyin.

Bilimlarning barcha turlari, shakllari va ko'rinishlarini umumlashtirish vazifasini bajaruvchi falsafa muqarrar ravishda o'z tadqiqotining predmetiga kiradi. Umuman olganda, bilimning o'z-o'zini anglashi sifatida falsafa o'z tadqiqotining bevosita predmeti sifatida aks ettirishni, o'z-o'zini bilishni o'z ichiga oladi. Lekin bu vazifani amalga oshirish falsafa va uning tarixi o'rtasidagi nihoyatda chambarchas bog'liqlikka olib keladigan maxsus tarixiy-falsafiy tahlilsiz mumkin emas. Aynan shu narsa ba'zan o'tmishni tarixiy-falsafiy va to'g'ri falsafiy talqin qilish vazifalarini chalkashtirib yuborish uchun old shartlarni yaratadi. Bunda tarixiy va falsafiy tadqiqotlarning maqsadlari falsafa tarixchisi mavqeini qo'llab-quvvatlaydigan haqiqiy falsafiy ta'limotning "tarixdan oldingi tarixi" sifatida o'tmishni ko'rib chiqish bilan cheklanadi.

Biroq, qiziqish hodisasini sharhlash muammosini hal qiluvchi falsafa tarixchisi oldida yuzaga keladigan o'ziga xos qiyinchiliklar bu bilan tugamaydi. Ular ko'p jihatdan falsafaning o'ziga xosligi va tarixiy taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq. Voqelikni nihoyatda umumlashgan idrok etishga intilishda falsafa insonning uni o'rab turgan voqelik bilan munosabatini o'z tadqiqot ob'ekti sifatida oladi. Demak, dunyoqarashni tashkil etuvchi muammolar bevosita falsafiy mulohazaning predmeti hisoblanadi. Axir, ikkinchisining o'ziga xosligi shundaki, u "inson bilimlari va g'oyalari tizimida juda o'ziga xos funktsiyani bajaradi, ya'ni: insonning atrofdagi voqelikka bo'lgan munosabati haqidagi tushunchasini umumlashtirish, aniqlash uchun vosita bo'lib xizmat qiladi. uning dunyoda tutgan o'rni, hayoti va faoliyatining maqsadi va mazmunini anglash"²⁹. Bu esa faylasufning o'z ta'limotidagi falsafiy, sinfiy shartli pozitsiyasini aks ettirib, falsafaga xos bo'lgan ikki jihatning o'ziga xos birligini aniqlash imkonini beradi:

²⁹ Chernovolenko V.F. Mirovozzreniye i nauchnoye poznaniye. – Kiev, 1970. -s. 51.

- a) ilmiy-ma'rifiy va
- b) dunyoqarashga oid.

Bu falsafa va uning rivojlanishining bir qator xususiyatlarini belgilaydigan oxirgi, mafkuraviy jihatdir. Ular orasida, boshqalar qatorida, odatda ko'rsatiladi:

- 1) asosiy falsafiy muammolarning hayratlanarli hayotiyligini va
- 2) har bir tarixiy bosqichda yonma-yon mavjud bo'lgan qarama-qarshi falsafiy tizimlar va tushunchalarning ko'pligini (talqin qilish jarayonida bu ta'limotlarni bir-biriga bog'laydigan narsalarni aniqlashga to'sqinlik qiladi).

Keling, qayd etilgan xususiyatlarni batafsil ko'rib chiqaylik. Asosiy falsafiy muammolarning hayratlanarli "yashovchanligi"ga ishora qilib, Gegel ta'kidladiki, agar tabiiy fanlari ko'p darajada allaqachon hal qilingan muammolarga va yangilarining o'rnatilgan haqiqatlariga "ko'tarilish" orqali rivojlansa, falsafa tarixi "o'zini namoyon qiladi. ko'rinib turibdiki, umuman olganda doimiy yangilanib turadigan o'zgarishlar tomoshasi sifatida»³⁰. Darhaqiqat, yuqorida aytilganlarga falsafaning haqiqiy tarixida tasdig'ini topish qiyin emas.

Bu xususiyatning namoyon bo'lishi, xususan, klassik falsafiy ta'limotlarning nihoyatda uzoq vaqt davomida o'z dolzarbligini saqlab qolishidir.

Platon akademiyasi tarixi tadqiqotchilari uning rivojlanishining besh bosqichini qayd etadilar : Platon g'oyalarini pifagorchilikning kuchli ta'siri ostida rivojlantirgan "**Qadimgi Akademiya**"; Akademiklarning skeptitsizm yo'liga kirishini belgilovchi "**O'rta Akademiya**"; "O'rta akademiya"ga shubhani chuqurlashtirgan va bu pozitsiyalardan stoiklarning dogmatizmini tanqid qilgan "**Yangi Akademiya**". Nihoyat, **to'rtinchi** va **beshtinchi** akademiyalar, ular shubhalanishdan sezilarli darajada voz kechib, Platon falsafasini stoiklar, pifagorchilar va peripatetiklar ta'limotlari bilan eklektik ravishda birlashtirishga urinishlar yo'liga o'tgan edilar. Ushbu akademiyalar Platonik akademiyaning to'qqiz yuz yillik tarixidagi besh bosqichni belgilab berdi. Platon falsafasi paydo bo'lganidan deyarli ikki ming yil o'tgach, Florensiyada Casimo de' Medici tomonidan asos solingan Platon akademiyasida qayta tiklanadi. 19-20

³⁰ Gegel. Leksii po istorii filosofii. – Soch. - M., 1932. -s.17.

asrlar oxirida esa Kiev universiteti professori A.N. Gilyarov o'z davri falsafasining vazifalari haqida gapirar ekan, "haqiqat platonizmning rivojlanish ta'limoti bilan uyg'unlashuvida yotadi" deb ta'kidladi»³¹. Uning fikricha, falsafa tarixida «odamlarning tirik ongida o'zini o'rnini egallashi faqat bir nechta daholarga nasib etgan. Platon bu ozchilikning boshida turadi»³².

Odamlarning "jonli ongida o'zini ko'rsata oladiganlar" soni haqidagi savolni chetga surib qo'yaylik; ular orasida 19-20 asrlarda yashagan faylasuf miloddan oldingi V asr mutafakkirini topishi kifoya. Bu haqiqatdan ham hayratlanarli, chunki bunday holat bundan mustasno emas.

Aristotel falsafiy tizimi asosida vujudga kelgan maktablar va oqimlarning taxminan bir xil uzoq tarixga ega. XX asrda keng tarqalgan falsafiy maktablar va oqimlar orasida miloddan avvalgi 6-4-asrlar falsafiy va diniy ta'limotiga asoslangan neo-induizmni ham uchratish mumkin va neo-konfutsiylik, uning kelib chiqishi eramizdan avvalgi 6-asrning ikkinchi yarmi - 5-asr boshlarida paydo bo'lgan ta'limotga borib taqaladi, va nihoyat, zamonaviy falsafadagi eng yirik oqimlardan biri XIII asrda yaratilgan tizimga asoslanib, zamonamizning falsafiy muammolarini hal qilishga intiladigan neotomizmdir.

Zamondoshlar, mutafakkirlar bir-biridan uzoq vaqt ajralgan holda teng sharoitlarda birga yashashni ta'minlovchi falsafaning o'ziga xos xususiyati sifatida muammolarning "abadiyligi" haqida gapirganda, nihoyatda ehtiyotkor bo'lish kerak. Birinchidan, eski muammolarni hal qilishga qaytishni nazarda tutuvchi spiralsimon yo'l ma'lum darajada umuman ilmiy bilimlarga xosdir. Ikkinchidan, falsafaning barcha muammolari tabiatan "abadiy" emas. Va shunga qaramay, materialni joylashtirishning "konsentrikligi" bir xil muammolarni hal qilishga qayta-qayta qaytishga undaydi, albatta, birinchi navbatda, falsafaning rivojlanishini ajratib turadi. Ko'rinib turibdiki, bu falsafaning o'ziga xosligidan, uning g'oyaviy vazifasidan kelib chiqadi.

Falsafiy tushunchalar nafaqat dunyoqarash ehtiyojlari bilan hayotga uyg'onadi, balki ular mohiyatan o'z natijalarida bu ehtiyojlarni

³¹ Gilyarov A.N. Istochniki o sofistax. Platon kak istoricheski svidetel. T.I – Kiev, 1891. -s.5.

³² O'sha asar. - C. 283.

aks ettiradi. Falsafiy bilimlarda ana shu mafkuraviy momentning mavjudligi bu tizimlarning, to'g'rirog'i, tizim doirasida yechilgan muammolarning saqlanib qolishi uchun asosdir. Aniq tarixiy vaziyatda yaratilgan falsafiy tizim uni abstraksiyaning eng yuqori darajasida aks ettiradi. Bu erda, go'yo, vaziyatning o'ziga xos xususiyatlari asosan o'chiriladi. Falsafa faqat vaziyatning umumlashtirilgan sxemasini va uni tushuntirishning mumkin bo'lgan usullarini ifodalaydi. Bu falsafada sinfiy ongda singan holda, muayyan vaziyatda chidamlilikni tavsiflovchi lahzalarni aks ettiradi.

Falsafiy bilimning mafkuraviy jihati ham muayyan muammoni hal qilishda falsafiy yondoshuvlarning birgalikda mavjud plyuralizmini belgilaydi. V.Diltey falsafa tarixining bu xususiyatini "falsafiy tizimlar anarxiyasi" sifatida tavsifladi, bu uning fikricha, falsafa mavjudligining o'ziga xos uslubini tashkil etadi. Albatta, har qanday fan tarixida turli maktablar o'rtasidagi kurash, real muammolar bilan bir qatorda psevdomuammolarning ham mavjudligi ob'ektiv voqelikni idrok etish jarayonida yuzaga keladigan qarama-qarshiliklardan kelib chiqadi. Va shunga qaramay, falsafa tarixining qayd etilgan xususiyatini faqat shu bilan izohlab bo'lmaydi. Bu xususiyat, eng avvalo, falsafiy ta'limotlar kurashida aks ettirish natijasidir.

Falsafiy bilimlarning majburiy xususiyati uning umumlashmalarining universalligidir. Ammo umumbashariylik falsafiy bilimning majburiy xususiyati bo'lib, uning o'ziga xosligini tugatmaydi. Darhaqiqat, aniq ilmiy bilimlar sohasida, kibernetika, matematika va boshqalarda ham universallikka da'vo qilish uchun asosga ega bo'lgan usullar ishlab chiqilmoqda. Biroq ular falsafiy bilim hodisalariga aylanmaydi. Bu xususiyatni qayd etgan S.B. Krimskiy shunday tushuntiradi: "Gap shundaki, qonunlarni bilishda umuminsoniylik darajasiga ko'tarilgan aniq ilmiy bilim uni cheksizlik bilan bog'liq holda ochib bermaydi. Konkret ilmiy bilim o'z ob'ektlarini cheklangan shaklda taqdim etadi. Va agar uning haqiqiy asosida ob'ekt cheksiz bo'lib chiqsa, unda ilmiy tafakkur "cheksizlikni kesish" texnikasidan foydalanadi, ya'ni ob'ektni cheklangan deb ko'rsatish uchun eng qo'pol idealizatsiya qilish imkonini beradi. Aniq ilmiy bilimlar doirasidagi cheksizlik konstruktiv bo'lmagan bo'lib chiqadi. Ob'ektlarning cheklangan tasviriga bo'lgan bunday niyat ijtimoiy-tarixiy amaliyotning yakuniy bo'lagi bo'lgan fandagi nazariy

konstruktsiyalarning oqibatlarini eksperiment tili bilan tavsiflash talablari bilan belgilanadi”.

Falsafiy bilim butun ijtimoiy-tarixiy amaliyotni umumlashtirish asosida yaratiladi³³, insoniyatning butun tarixiy tajribasiga asoslanib belgilanadi, bu bizga nafaqat universal, balki cheksiz meyor bilan ham erkin harakat qilish imkonini beradi. Bu, boshqa narsalar qatorida, alohida faylasuf tomonidan olingan bilimlarning faraziy tabiatini ayniqsa sezilarli qiladi. Olingan umumlashtirishni asoslash jarayonida qayd etilgan gipotetiklik to'liq olib tashlanmaydi. "Falsafiy farazlar", deb qayd etadi T.I. Oizerman, - hech qachon taxminlar bo'lmagan, ya'ni haqiqatga hech kim kafolat bermaydigan bayonotlar. Aksincha, ular doimo o'zlarining yagona mumkin bo'lgan haqiqatlari haqidagi g'oyalarga psixologik jihatdan mutlaqo mos kelmaydigan e'tiqod sifatida harakat qilishgan. Faylasuflar hech qachon "meni taxminimga ko'ra" formulasini ishlatmaganlar, ularning bayonotlari qat'iy edi»³⁴.

Har bir falsafiy ta'limot, maktab, qoida tariqasida, faqat o'ziga xos tilni rivojlantiradi, o'z tushunchalarini tobora aniqroq qilishga intiladi. Bu til, hech bo'lmaganda, ushbu maktab yoki yo'nalish vakillari uchun umumiy qabul qilingan bo'lib, u muloqot qilish va ilmiy natijalarni tushuntirish uchun xizmat qiladi. Tadqiqotchi uchun ana shu maxsus tilni puxta egallash muhimdir, chunki mutafakkirning g'oya va tushunchalar olamini tahlil qilish orqali tadqiqotchi ushbu mutafakkir dunyosi, uning maktabi, hozirgi holati, ta'limoti, dunyoqarashi, tafakkuriy dunyoqarashini o'rganadi, so'ngra sharhlashga kirishadi, uning lingvistik bilimdonligini, so'z boyligi va kontseptual apparatini ochib beradi. Ushbu kontseptual apparat uning asarlarida tizimli va aniq shaklda taqdim etilgan bo'ladi, bu erda birliklarning semantikasi (mantiqiy holati) ushbu ta'limotning falsafiy tafakkurining yutuqlarini to'plagan bo'lib ko'rinadi.

Birgalikda mavjud bo'lgan falsafiy ta'limotlarning ko'pligi falsafiy tilning o'ziga xos xususiyatlaridan biri sifatida turli xil ma'nolarga ega bo'lgan va turli falsafiy tizimlarda teng bo'lmagan semantik yukni ko'taruvchi atamalarning noaniqligini belgilaydi³⁵. Har bir faylasuf

³³ Krimskiy S.B. Nauchnoe znanie i principi ego transformatsii. - Kiev, 1974. - s. 61.

³⁴ Oizerman T.I. Problemy istoriko-filosofskoy nauki. – M., 1969. -s. 108.

³⁵ Masalan, A.L.Nikiforov falsafa tilining mavjudligi haqiqatini shubha ostiga qo'yadi, har qanday holatda ham, uning etarli darajada noaniqligini qayd etadi, garchi falsafiy tilning

o'zi faoliyat ko'rsatayotgan falsafiy tushunchalarga o'ziga xos mazmunini, o'z ma'nosini qo'yadi. Bu tadqiqotchiga falsafiy ta'limotlarni solishtirishning o'ziga xos qiyinligini, ularning bir-biridan "ajralmasligi"ni aytishga imkon beradi, bu esa tabiiy ravishda izohlashni qiyinlashtiradi.

Muayyan ta'limot yoki maktab falsafa tilining semantik xususiyatlarini diaxroniya nuqtai nazaridan germeneytik tahlil qilish nuqtai nazaridan qaraganda, bu xususiyat tadqiqotchining keng ko'lamli faoliyat sohasini ta'minlaydi, falsafaning bilimning maxsus turi sifatida rivojlanishi hisobga olgan xolda; kumulatiflik bu erda "ilmiy fanning boshqa ilmiy fanlar mazmunini yoki o'z rivojlanishining oldingi bosqichlarini to'liq yoki qisman, lekin o'zgarmasdan o'z tarkibiga kiritish qobiliyati" deb tushuniladi."³⁶

Belgilangan xususiyatlar tarixiy va falsafiy talqin muammosini hal qilishning murakkabligi va o'ziga xosligini belgilaydi.

Xulosa qilib shuni ta'kidlaymizki, tarixiy va falsafiy talqin o'rganilayotgan hodisani tushunishga qaratilgan ko'plab rekonstruksiya (qayta qurish) protseduralari to'plami sifatida ifodalanishi mumkin. Tarixiy va falsafiy talqin natijasida olingan bilimlarning rekonstruktiv tabiati, birinchi navbatda, bu o'tmish haqidagi bilimlar bo'lib, uni faqat "izlar" va shu "izlar" asosida aqliy ravishda takrorlash mumkin, ularning hozirda saqlanib qolganligining sababi shundaki, ular o'tmishda allaqachon sodir bo'lgan.

Rekonstruksiyaning navbatdagi bosqichi tarixiy-falsafiy bilimlarning tafakkur tarixini o'rganishga qaratilganligi bilan bog'liq. Fikrning o'zi tarixchiga to'g'ridan-to'g'ri berilmaydi. Bir insonning ikkinchisi uchun fikrining mavjudligining yagona mumkin bo'lgan yo'li - uning verbal shaklda mavjudligidir. Tadqiqotchi shug'ullanayotgan bevosita voqelik faylasuf tafakkurini moddiylashtirishdagi mehnat mahsuli bo'lgan va unda doimo mutafakkir shaxsiyatining izi bo'lgan matndir: uning didi, mayli,

mavjudligi ko'p yoki kamroq bilimdon tilshunos uchun de-faktodir. (Qarang: A. Л. Никифоров. Научный статус философии. // Философское познание: драматизм обновления. - М., 1991. - б.118).

³⁶ Falsafaning kumulatif rivojlanishi bu erda so'zning eng sodda va sodda ma'nosida tushuniladi: har bir yangi falsafiy tushuncha faqat ilgari yaratilgan tushunchalar massasiga qo'shiladi, dunyoqarashning mumkin bo'lgan tizimlarining umumiy xilma-xilligini oshiradi. har bir yangi falsafiy kontsepsiya ma'naviy qiyofasi unga mos keladigan odamlar bor ekan, yashaydi" (Falsafiy ong: yangilanish dramatisizmi. - М., 1991. - Б. 118).

dunyoqarashi; faqat shu tufayli faylasufning asari o'z davrining dunyoqarashini ifodalaydi va aynan shu narsa uning asosiy qadriyatini tashkil qiladi. Shu jihatdan shuni aytishimiz mumkinki, matnda fikr o'zining qarama-qarshi tomoniga, ya'ni boshqalar uchun mavjud bo'lgan obyektiv narsaga aylanadi, bundan tashqari, uni matnda gavdalantirgan fikr tashuvchisi ongidan tashqarida va mustaqil bo'ladi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, matnni ma'lum bir ma'noga ega bo'lgan va ushbu matnni taqdim etish jarayonida tartibga soluvchi til sifatida qabul qilingan til qoidalari bilan o'zaro bog'langan belgilarning chiziqli ketma-ketligi sifatida ko'rish mumkin. Shu sababli, vazifa, birinchi navbatda, quyidagica: uni (matnni) "dekodlash", matnda ma'lum bir atama bilan shifrlangan "belgi-ma'no"³⁷ munosabatini ochish, matndagi atamalarni birlashtirish qoidalarini aniqlashtirish va, nihoyat, matnni o'qish. Bu matn "o'zida ifodalangan" fikrni tushunishga yondashish imkonini beradi. Fikr matn orqasida yashirinmaydi va uning ruhiy substansiyasi ham emas³⁸: "U matnning funksiyasi sifatida uni sharhlash tartib-qoidalari natijasida vujudga keladi. Matn hayotining voqeasi, ya'ni asl mohiyati doimo ikki ong, ikki sub'yekt aylanasi rivojlanadi"³⁹. Muallif tomonidan yaratilgan matn ushbu matnga murojaat qilgan o'quvchilarning fikrini uyg'otadi. Ushbu fikr uni sharhlovchilari (interpretatori) uchun ushbu matnning ma'nosidir.

Matn ma'naviy madaniyat hodisasi bo'lganligi sababli, tarixda ma'naviy madaniyatni to'la ochib berish "uni shaxsiy bo'lmagan universallik shaklidan shaxs madaniyatining shaxsiy shakliga qaytarish va, shu tariqa, fikrlash (g'oya) madaniyatiga ob'ekt (ruh) madaniyatining shaklini berishdan iborat"⁴⁰. Yuqoridagilar matnning haqiqiy tarixiy mavjudligida namoyon bo'ladigan ko'p ma'noliligini

³⁷ Maxsus va falsafiy adabiyotdagi belgi ma'nosining eng tipik tushunchalarini tizimli yondashuv nuqtai nazaridan tahlil qilish A.P.Xmelevaning "Belgi ma'nosini o'rganishda tizimli yondashuv (tarixiy va uslubiy)" kitobida keltirilgan // Interpretatsiya ..., Novosibirsk, 1986. -b.48-55).

³⁸ "O'z-o'ziga qamrab oladi" iborasini qo'shtirnoq ichida qo'yganimiz bejiz emas, chunki u matnning muallif tomonidan matn orqali ifodalangan fikrga munosabatini to'g'ri belgilamaydi.

³⁹ Baxtin M.M. Problema teksta. Opyt filosofskogo analiza//Voprosy literatury. –1976. -№10. -s. 127; Bogdanov V.V. Ponyatiye substantzii v klassicheskoy evropeyskoy filosofii: Dis... dokt. filos. nauk. –SPb., 2004. –s.4-10.

⁴⁰ Bibler V.S. Myshleniye kak tvorchestvo.-M.,1975.- s. 54.

belgilaydi. Matn tarixi polifonik bo'lib, tadqiqotchining vazifasi uni g'oyaning haqiqiy birikmalarining barcha murakkabligi va qabul qiluvchilar tomonidan unga berilgan rang-barang ma'nolarni ochib berishdir. Bu vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish falsafiy tafakkurning o'ziga xosligi va uning tarixiga bo'lgan munosabati bilan murakkablashadi.

Ilgari qayd etilgan falsafiy ta'limotlarning past kumulyativligi, ularning bir-biridan "ajralmasligi" matnning zamonaviy falsafa uchun mavjud bo'lgan haqiqiy ma'nosidan barcha o'ziga xos farqlaridagi haqiqiy niyat va tarixiy ma'nolarni aniqlashni sezilarli darajada qiyinlashtiradi. Matnning hozirgi ma'nosini bizning o'tmishdoshlarimiz uchun mavjud bo'lganidan ajratib turadigan barcha xususiyatlarni hisobga olish yo'lidagi psixologik to'siq - bu falsafiy muammolarning "abadiyligi"da; u o'tmish matnlarini biz uchun umumiy foydalanish va darhol tushunish illyuziyasini yaratadi. Bunday holda, tarix polifoniyani yo'qotib, yalpayganga o'xshaydi. Matn ma'nolarining ko'pligi yo'qolib, tarixchi zamondoshlari uchun yagona ma'noga aylanib boradi. Tarixda yuz bergan matnning turli talqinlari esa pirovard natijada ushbu talqin mualliflari matnni tushunishga qanchalik chuqurlik bilan yondashganliklari bilan izohlanadi.

Tarixiy-falsafiy talqin jarayonida hal qilinadigan vazifalar murakkab va xilma-xildir. Shunga qaramay, bu vazifalar doirasi, shubhasiz, falsafa tarixchisi oldida turgan muammolarning butun majmuasi bilan tugamaydi.

Sharhlash jarayoni tarixiy-falsafiy manba tahlili bilan bog'liq. Ammo, bu tahlilga kirishishdan oldin tadqiqotchi mavjud tarixiy yodgorliklar orasidan tarixiy va falsafiy tadqiqotning aniq vazifalarini amalga oshirish uchun manba sifatida qaralishi mumkin bo'lgan narsalarni aniqlashi kerak. Bu manba tahlilining bir qator maxsus tartiblari bilan bog'liq. Ularning bajarilishi tarixiy-falsafiy talqindan oldingi bosqichda zarur. Biroq, bu protseduralarning o'zi manba tilini talqin qilish bilan bog'liq muammolar qatoriga kiritilmaydi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, sharhlash protseduralarining ma'nosi manbalarni talqin qilish, tavsiflash va tushuntirish doirasiga qisqartiriladi. Ammo bu tarix va falsafiy fan tomonidan hal qilingan vazifalarni tugatmaydi. Zero, talqin qilish jarayoni falsafiy tafakkur rivojini tartibga soluvchi muayyan qonuniyatlar harakati natijasida bu

hodisani anglash bilan tugaydi. Biroq, bu qonuniyatlarning o'zi ham tarixiy va falsafiy tadqiqotlar jarayonida o'rnatilishi kerak.

Falsafa tilining rivojlanish qonuniyatlarini ochishga imkon beradigan to'plangan faktik materiallar asosida nazariy umumlashtirish tarixiy va falsafiy ilmiy bilimlar yo'naltirilgan oliy maqsaddir. Bu vazifa, albatta, falsafiy tafakkur taraqqiyotini (evolyutsiyasini) o'rganish jarayonida amalga oshiriladigan protseduralarning tarkibiy qismi bo'lgan tarixiy-falsafiy talqin jarayonida hal qilinadigan muammolar doirasidan tashqariga chiqadi.

Shunday qilib, keling, ba'zi natijalarni umumlashtiraylik. Inson bilimi yo'li – bir bilimdan ikkinchi bilimga, to'liq va noaniq bilimlardan to'g'riroq va to'liqroq bilimga yo'ldir. Ammo moddiy va ma'naviy voqelikni o'zgartirish uchun inson faoliyati natijasida hosil bo'ladigan bilim va idrokning yangi shakllari, shunga qaramay, bilim va tushunishning eski, ko'pincha klassik shakllaridan kelib chiqadi va ular orqali "o'sadi". Taraqqiyotga yetaklovchi falsafiy g'oyaning rivojlanishida shunday davomiylik vujudga keladi.

Tarixiy-falsafiy talqin falsafiy tafakkur taraqqiyotini o'rganish jarayonida amalga oshiriladigan protseduralarning ajralmas qismidir. Sharhlash jarayonida hal qilinadigan vazifalarning murakkabligi ularni butun tarixiy va falsafiy fan tomonidan hal qilinadigan muammolarning bir qismi sifatida alohida ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Shunday qilib, biz talqin va unga hamroh bo'lgan tushunchalarning qat'iy ta'rifini berishga harakat qilmadik, chunki har bir tadqiqotchi tahlil qilish imkoniyatini cheklaydigan bunday ta'riflarning xavfliligini aniq biladi. Bizning maqsadimiz talqinning yakuniy ta'rifini ishlab chiqish emas, balki talqinning ba'zi xususiyatlarini va uning hamrohlarini - ushbu tadqiqotning maqsad va vazifalariga hamroh bo'lgan sharhlar, tavsiflar, tushuntirishlarni tizimlashtirish edi. Bizningcha, bunday yondashuv voqelikni tushunish vositasi sifatida talqinning eng xilma-xil ko'rinishlarini birlashtirgan umumiy narsani ochib berishga imkon beradi. Bu, birinchi navbatda, uning faoliyati asosidir. Interpretatsiya insonning, shu jumladan shaxsning o'zi tomonidan voqelikni ma'naviy va amaliy o'zlashtirish va o'zgartirishning bir tomoni va natijalaridan biri bo'lib chiqadi. Sharh ijtimoiy amaliyotning me'yoriy-qiymatli tizimlarining faoliyatida ifodalanadi, ya'ni u o'z tabiatiga ko'ra ijtimoiydir. Shu bilan

birga, talqinning dinamikasi, rivojlanishi shaxsning bu jarayonda faol ishtirok etishini nazarda tutadi. Turli ilmiy fanlar chorrahasida olib boriladigan izohlash muammosini tahlil qilish muammoning manbalari, uni hal qilish yo'llarini falsafiy, dunyoqarashni aniqlashni ham talab qiladi.

Demak, mohiyat muammosi va talqin turlarini tahlil qilish quyidagi xulosalar chiqarish imkonini beradi. Agar izohlash kontseptsiyasining shakllanishi semiotikaning kontseptual apparatidan foydalanishni talab qilsa, uni qo'llash usuli falsafiy qoidalar bilan belgilanadi. Va, bu holda, bu kontseptsiya falsafiy bo'ladi, ya'ni ma'lum bir intellektual kontekstga mos keladi. Taklif etilayotgan yondashuvni juda samarali deb hisoblash mumkin, chunki u talqin qilish faoliyatining turli turlarini aniqlash va tushuntirish imkonini beradi. Bu farqlarning o'zi izohlanayotgan hodisaning semiotik aniqligi bilan bog'liq. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, talqin ob'ekti belgisiz ob'ekt yoki tabiiy tilning belgisi yoki ifodasi, shuningdek, ilmiy yoki falsafiy bayon bo'lishi mumkin.

Ushbu muammoni va uni hal qilish yo'llarini o'rganish uchun eng boy manbalardan biri Yevropa, xususan, o'rta asrlar va Uyg'onish davri Ingliz falsafasidir.

Nazorat uchun savollar:

1. Falsafiy bilim qanday ijtimoiy-tarixiy amaliyotni umumlashtirish asosida yaratiladi?
2. Har bir falsafiy ta'limot, maktab faqat o'ziga xos nimani rivojlantiradi ?
3. Rekonstruksiya nima bilan bog'liq?
4. Tarixiy-falsafiy talqin jarayonida hal qilinadigan vazifalar murakkabmi?
5. Sharhlash protseduralarining ma'nosi manbalarni talqin qilishdan iboratmi?
6. Falsafiy ta'limotlarning past kumulyativligi deganda nimani tushunamiz?
7. Nega sharhlash jarayoni tarixiy-falsafiy manba tahlili bilan bog'liq?
8. Interpretatsiya insonning, shu jumladan, shaxsning o'zi tomonidan voqelikni ma'naviy va amaliy o'zlashtirish va o'zgartirishning bir tomoni va natijalaridan biri bo'lib chiqadimi?

9. Mohiyat muammosi va talqin turlarini tahlil qilish qanday xulosalar chiqarish imkonini beradi?

10. Yevropa, xususan, o'rta asrlar va Uyg'onish davri Ingliz falsafasi qaysi muammolarni hal qilish yo'llarini o'rganish uchun foydali?

1.3. O'rta asrlar va Uyg'onish davrining obyektiv mavjudoti, ongi va tili: o'zaro bog'liqlik va bir-birini taqozo qilish muammolari

Til tafakkur haqiqatidir. Biz ongli ravishda "borliq", "til", "ong" kabi murakkab kategoriyalarning o'zaro bog'liqligi va bir-birini taqozo qilish muammolari, ularning Uyg'onish davri, Angliya va uning falsafasi bilan munosabatlarini muhokama qilishni boshlaymiz. Qo'yilgan savollarning mohiyatini to'g'ri tushunish uchun biz o'sha davrning haqiqati nima ekanligini aniqlashimiz kerak, ya'ni Uyg'onish davrining falsafiy tafakkuri qanday edi va birinchi navbatda, Ingliz falsafasini eng aniq tavsiflovchisi empirik falsafasi qay darajada edi, bu fikr ingliz tilida, shu jumladan faylasuflar va falsafiy fikrlovchi mualliflarning asarlarida qanday aks etgan edi.

Rus olimi V.I.Rutenburg tajriba va kuzatish, geometriya va kinematika yuksak hurmatga sazovor bo'lgan, eksperimental tabiatshunoslik asoslari mustahkamlanganda "Uyg'onish davri insoniyat boshidan kechirgan eng buyuk umumbashariy madaniy inqiloblardan biri bo'ldi"⁴¹, deb mutaxassislarning umumiy fikrini bildirdi. Ammo o'sha davr Ingliz falsafiy tafakkurining mazmuni va mohiyatini tushunishdan oldin Uyg'onish davrining o'zini tarixiy hodisa, odamlar hayotidagi bir bosqich sifatida tushunishimiz kerak, ya'ni: nimaning tiklanishi nazarda tutilyapti, nima uchun aynan antik davri va qaysi antik davri, bu holda o'rta asrlarning o'zi qanday davr ekanligini bilish kerak edi. Bularning barchasi asosiy savollar bo'lib, ularni tushunmasdan aniq-tarixiy tadqiqotchi bo'lish mumkin emas, ya'ni nafaqat buning, balki boshqa har qanday tadqiqotning ham haqiqiy ilmiyligini ta'minlash mumkin emas.

Ingliz falsafasi va empirizmi tarixiga oid ko'plab adabiyotlar mavjud. Empirizm turli manbalarda turlicha izohlanganligi sababli,

⁴¹ Rutenburg V.I. Oshestvo Vozrojdeniya// Kultura Vozrojdeniya I obshestvo. - M., 1986. -C. 5; Axundov M.D. Kontseptsii prostranstva I vremeni: istoki, evolutsiya, perspektivy. – M., 1982. -s. 135-137.

ko'proq umumiy qabul qilingan talqinga murojaat qilaylik: "Empirizm - bu bilish nazariyasidagi hissiy tajribani bilim manbai sifatida tan oladigan va bilim mazmuni deb hisoblaydigan yo'nalish. Ushbu tajribaning tavsifi sifatida taqdim etilishi yoki unga qisqartirilishi mumkin"⁴².

Empirizm jahon falsafasining asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida XYII asrda Angliyada rivojlangan. Qaysi falsafa inglizcha ekanligi, empirizm o'ziga xos ingliz hodisasimi va u boshqa mamlakatda paydo bo'lishi mumkinmi yoki yo'qmi degan bahslar uzoq vaqtdan beri mavjud. Biz bu umumdunyoviy hodisa ekanligiga ishonishga moyilmiz; falsafiy bilim shakli sifatida empirizmning boshlanishi Qadimgi Misr, Hindiston va Xitoyda, Qadimgi Yunoniston va Rimda ham bo'lgan. Biroq, empirizm Angliyada mazmunli, yaxlit, sifat jihatidan aniqlangan falsafiy bilimlar tizimiga aylandi. Buning sababi shundaki, bu erda ilmiy bilishning shakl va usullarini rivojlantirishga, uning haqiqati uchun shart-sharoitlarni ta'minlashga, Rojer Bekon, Tomas More, Frensis Bekon, Tomas Xobbs, Jon Lokk, Jorj Berkli va boshqalar kabi buyuk mutafakkirlar ishtirokida insonning atrofidagi voqelikni anglash qobiliyatini ochib berishga yordam bergan eng qulay omillar rivojlangan.

Ingliz falsafiy tafakkuri (va birinchi navbatda empirizm) nafaqat Angliyada, balki oldingi asrlarda fanning uzoq vaqt shakllanishi natijasidir. Falsafaning butun tarixi, shu jumladan, ilmiy uslubdan hali ajralmagan uzoq yillar insonning nazariy tafakkuri va hayotning mazmuni haqidagi mulohazalari tarixi, oddiy qilib aytganda, kurash tarixidir, tuyg'u va aql, eksperimental va ratsional kurash tarixidir. Buni Uyg'onish davridan oldingi butun tarixiy va falsafiy an'analar tasdiqlaydi - qadimgi Misr madhiyalari, qadimgi Xitoy risolalari yoki qadimgi hind Vedalari.

Qadimgi Yunoniston va Rim antic davri dunyosida insoniyat sivilizatsiyasining eng yuqori shakllari bo'lganligi umumiy qabul qilingan. Antik falsafa miloddan avvalgi VII asrda Efes va Milet shaharlarida vujudga kelgan. Antik davrning gullab-yashnashining asosiy sharti bu turmush tarzi bo'lib, uning asosiy g'oyasini sofistlar etakchilaridan biri Protagor eng aniq ifodalagan - "Inson hamma narsaning o'lchovidir". Qadimgi Yunoniston o'z mavjudligining

⁴² Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar. –M., 1983. -s.797.

markaziga insonni, uning qadr-qimmatini va qobiliyatini, ijodiy imkoniyatlarini qo'ydi va buning natijasida misli ko'rilmagan muvaffaqiyatlarga erishdi; bu muvaffaqiyat ko'p asrlar davomida insoniyat uchun namuna bo'lib xizmat qildi. Antik davri turmush tarzining markaziy elementi demokratiya edi (ammo bu qullarga taalluqli emas edi).

O'rta asrlar, Uyg'onish va keyingi davrlar falsafasida qadimgi yunonlar orasida u yoki bu kurtak shaklda bo'lmagan narsa yo'q, deb ishoniladi. Mifologiyadan ajralgan qadimgi yunon falsafasi nihoyatda xilma-xil edi. U matematika, astronomiya, mantiq, she'riyat muammolarini, lekin asosan tabiat va insonni o'rgandi. Tarixiy jihatdan falsafaning birinchi shakli naturfalsafa, ya'ni kunduz va tunning, qish va yozning o'zgarishi, suvning qaynashi yoki bug' va muzga aylanishi, momaqaldiraq va chaqmoq kabi qadimgi odam uchun tushunarsiz bo'lgan hodisalarni nazariy asoslar yordamida tushuntirishga harakatni ifoda etish.

Ushbu fonda antik falsafada juda ko'p sonli maktablar va yo'nalishlarning mavjudligining asosiy sababi antik mutafakkirlarning eksperimental usulni (albatta, ommaviy shakldagi johillik) haqiqiy nodonligi yoki jaholatida ekanligi paradoksal ko'rinadi), bu ingliz empirizmining o'ziga xos xususiyatiga aylandi. Qadimgi yunon falsafasi eng keng va umume'tirof etilgan atamalarda fizika, dialektika va etikaga bo'lingan. Agar xronologik jihatdan birinchi bo'lib fizika paydo bo'lgan bo'lsa, axloq esa eng so'nggisi, uning asoschisi Sokrat edi. Antik davr falsafiy tafakkurining o'ziga xos xususiyati uning alohida fanlarga bo'linmagan yaxlit xususiyati edi.

Qadimgi yunon falsafasida ko'plab paradokslar mavjud bo'lib, ulardan ikkitasi an'anaviy bo'lib qolgan, shularga biz to'xtalib o'tmoqchimiz. Falsafa inson tomonidan har kuni seziladigan tabiat hodisalarini o'z tajribasi orqali tushunishga urinish sifatida paydo bo'lganiga qaramay, aynan shu davr falsafasida keyingi fan uchun muhim bo'lgan tabaqalanish sodir bo'ldi - nazariy tafakkur shu darajada rivojlangan ediki, u hissiy, eksperimental bilimlardan ajratildi. Bizningcha, bu Arastu boshchiligidagi mutafakkirlar guruhi ijodi natijasidir.

Aristotel insoniyat tafakkuri tarixidagi noyob hodisadir. U formal (an'anaviy) mantiqning asoschisidir. U to'rttadan (to'rtinchisi, etarli sabab qonuni, faqat 17-asrda paydo bo'lgan va G. Leybnitsga tegishli)

uchta mantiq qonunini (o'ziga xoslik, ziddiyatsizlik va istisno qilingan uchinchi) shakllantirdi. Aristotel o'z yaratgan ta'limoti tufayli u o'rta asrlarning yetakchi faylasuflarining sig'inish ob'ektiga aylandi.

Savol tug'ilishi mumkin: Evropa o'rta asrlari antic davri hayot me'yorlarini rad etdi, unutishga majbur qildi, shuning uchun asrlar o'tib, antik davrni qayta tiklash zarurati paydo bo'ldi. Xo'sh, antik davrning eng buyuk olimi Aristotel qanday qilib o'rta asrlarga o'rnak bo'la oladi? Biroq, bu aynan shunday edi, va bu bizning tadqiqot ob'ektimizga xos bo'lgan va shuning uchun biz eslatib o'tadigan ikkinchi paradoksdur.

O'rta asr matnlarini va o'sha davrda sodir bo'lgan ma'naviy jarayonlarni sinchiklab o'rganishga arziydi va ma'lum bo'ladiki, Evropa o'rta asrlari, garchi u insoniyat tarixida qorong'u davr sifatida qaralsa ham, undan uzoq edi. bir hil va noaniq hodisa. O'rta asrlar mazmu jihatidan ajoyib davr bo'lib, inson so'zlashuvchi hayvon bo'lishni to'xtatgan, o'z uyiga, o'z yeriga, chorvasiga va o'yiniga ega bo'lgan, bu energiya, har bir insonning fazilatlari topqirlik va hokazolarning namoyon bo'lishiga to'liq imkoniyat bergan. O'rta asrlar o'sha paytda Magellan, Kolumb va Vasko da Gama qo'rqmasdan, dengiz va okeanlar orqali karavelalarda suzib yurishlari uchun moddiy bazani tayyorladi. Haqiqiy xalq amaliy san'ati o'rta asr hodisalaridan boshlanadi. Cherkovga kelsak, u o'z harakatlari bilan odamlarning e'tiborini mehnatga, ijodiy faoliyatga qaratdi va maslaxat berdi: "Biz sizni jannatdan joy bilan ta'minlaymiz, faqat biz maslahat bergan narsaga amal qiling".

Antik davri o'limining sabablaridan biri quldorlikning o'zini tugatganligi edi. Tashqi tomondan, bu ko'plab mamlakatlar va xalqlarni zabt etgan qadimgi rimliklar boylik, hashamat va buzuqlik botqog'ida o'zini namoyon qilganligida edi. Bu fonda va undan ham ko'proq nasroniylikning paydo bo'lishi va birinchi masihiylarning shafqatsiz ta'qib qilinishi munosabati bilan adolatni, oliy haqiqatni izlash va Xudoga eng dono, oxirgi chora sifatida murojaat qilish va oxir-oqibat, Qodir Tangriga sig'inish ancha tushunarli bo'lib qoldi. Xudoga sig'inish esa, mohiyatan mavhum hodisa bo'lib, faqat tasavvur yordamidagina amalga oshishi mumkin edi va shunchaki tasavvur emas, balki mantiqiy fikrlash, ishonarli mantiqiy konstruksiyalar. Bunday inshootlarning taniqli muallifi va mukammal

mutaxassisi tarixdagi eng yaxshi mantiqiy risolalarni yaratgan Aristotel edi. Shuning uchun u o'rta asrlarning bayrog'iga aylandi.

O'sha davrdagi diniy-falsafiy matnlarning tafakkur tarzi va tilini belgilab bergan Yevropa o'rta asr falsafasining yetakchi turi sxolastika edi. U so'nggi antik davrlarda vujudga keldi va jahon falsafasidagi yetakchi yo'nalish sifatidagi mavqeini faqat Uyg'onish davrida yo'qotdi, bu rolda u ming yildan ko'proq vaqt davomida mavjud bo'ldi. Sxolastikaning asosiy farqlovchi xususiyatlari hayotning barcha sohalarida Xudo va ilohiyotning so'zsiz ustunligi, mantiqqa eng munosib va jiddiy fan sifatida munosabati, dogmatikani ham tabiiy, ham ijtimoiy hodisalarni tushuntirishning spekulativ-ratsionalistik metodologiyasi bilan sintezi edi. Sodda qilib aytganda, sxolastikada Xudo birinchi o'ringa chiqdi va inson, jamiyat va tabiat uning ijodi sifatida hosila bo'ldi. Sxolastika insoniyat yuksalishining muqarrar qadami sifatida, tafakkur, aqliy tahlil, mavhumlik millionlab odamlarning mulkiga aylanganda, odamlar Injilni o'qib, har bir kishi o'z tasavvurida koinotni mantiqiy tartibga solishga harakat qilganda, tarixan zarur edi. Bunday sharoitda, Xudo haqidagi g'oyaning o'zi yakuniy haqiqat sifatida ilg'or bo'lib, ularsiz dunyo o'z pog'onasini yo'qotganga o'xshardi.

Ming yildan ortiq vaqt mobaynida hamma narsa ilohiyotga – tarixga, axloqqa, estetikaga, adabiy tanqidga, she'riyatga va hokazolarga, jumladan, fanlarning tan olingan yetakchisi – falsafaga bo'ysundirildi. Cherkov hamma narsani hal qildi va unga zid bo'lgan narsa haydaldi, ta'qib qilindi, yo'q qilindi. Xristianlik nafaqat din, balki hayot va fikrlash tarziga aylandi. Fetishizatsiya, kanonik matnlarni va ayniqsa Injilni ilohiylashtirish mavjud edi. Yozuvchilar, shoirlar, faylasuflar, siyosatchilarning ulkan armiyasi uchun bu matnlar ko'p asrlar davomida chuqur va har tomonlama o'rganish mavzusiga aylandi. Endi, XXI asrning boshlarida, ba'zida savol tug'iladi: Axir, Injil o'z hajmi bo'yicha unchalik katta emas, uning mazmuni unchalik o'zgarmagan, hatto uni har qanday ko'proq yoki kamroq qobiliyatli inson ham yodlashi mumkin. Ha, bu haqiqat. Biroq, yodlash Muqaddas Bitik matnini o'rta asr dinining ustunlari xohlaganidek, ma'no va mazmunlarni tushunishni anglatmaydi. Shuning uchun ham tafsir va sharh misli ko'rilmagan miqyosga ega bo'ldi. Injilni to'g'ri tushunish kerak edi, aynan shunda o'rta asrlarda

ko'plab sharhlovchilar va sharhlovchi adabiyotlarning mavjudligining sabablaridan biridir.

Ko'rinib turibdiki, har qanday matnni sharhlashning asosiy vositalaridan biri formal mantiq qonunlarini yaxshi bilish va qo'llashdir. Sillogizmlar nazariyasi eng to'liq va har tomonlama ishlab chiqilgan va Aristotel tomonidan o'z shogirdlariga (va keyingi avlodlarga) yetkazilgan. Shuning uchun, o'rta asrlar uchun Xudo mohiyatga aylandi, Aristotel esa tomonida Ustozga aylandi. Mutaxassislarning fikricha, sxolastika ma'lum darajada matnni, birinchi navbatda, Muqaddas Yozuvlarni va Arastu asarlarini talqin qilish shakllarida falsafiy fikrlashdir.

Sxolastika fanni ikki turga - mutlaq va nisbiyga ajratdi. Darhaqiqat, 15-asrda o'rta asrlarga xos bo'lgan ana shunday qarama-qarshiliklar paydo bo'ldi. Kuzalik Nicholas qarama-qarshiliklar birligi va kurashining dialektik qonunining mohiyatini (lekin shakllantirilishini emas) to'liq tushuntirishga da'vat qildi. Muqaddas Kitob matni mutlaq bilim ("vahiy") deb tan olindi, sharh nisbiy deb tan olindi, lekin u o'sha paytda ishonch va hurmatga loyiq edi, shu jumladan, ilmiy avtoritetlar tomonidan amalga oshirilgan Muqaddas Bitik va, birinchi navbatda, diniy yetakchilar tomonidan shunday tan olingan. Barcha davrlarning muammolari - "haqiqat nima" degan O'rta asrlarda mavjud emas edi, u rasman olib tashlandi: Xudo, Injil va ularning to'g'ri talqini to'g'ri deb e'lon qilindi, aniqrog'i, tarjimonlar bu haqiqatni umumiy aholi uchun ochiq tushunarli, tushuntirishga harakat qilishdi.

Yevropa o'rta asrlarida antik davr yo'qolib ketdi deyish noto'g'ri bo'ladi. Antik davr Yevropa o'rta asrlarida qisman saqlanib qolgan, lekin juda cheklangan shaklda va o'ziga xos shaklda, deyishga jur'at etsa bo'ladi. Yevropa o'rta asrlarida antik davrning eng yaxshi yutuqlaridan biri mavjud bo'lgan va gullab-yashnagan – bu rasmiy mantiqdir. U ommaviy ravishda ishlatilgan, hatto g'ayritabiiy qobiliyatlar ham unga tegishli bo'lgan, bu antik davrning ushbu yutug'idan Evropa o'rta asrlarida foydalanishning o'ziga xos xususiyatini aniqlagan.

Salbiy oqibatlar bilan bir qatorda o'rta asr mutafakkirlari tomonidan formal mantiqni rivojlantirish muhim ijobiy natija berdi. Formal mantiqning toifalari va qoidalari barcha mualliflarning e'tibori va hurmatiga sazovor bo'lgan edi. Ular maktablarda, cherkovlarda va

universitetlarda keng o'rganilgan. Jamiyat rivojlana boraverdi. XIV asrda Pyer Abelyardning "Dialektika" asari paydo bo'lgandan so'ng, "zamonaviylashtirilgan", ya'ni aslida mustaqil, sxolastik bo'lmagan mantiq shakllandi. Bu ham formal mantiq edi, lekin haqiqatni norasmiy tushunish sharti bilan. Boshqacha aytganda, falsafa ikki turga - sxolastik va nosxolastikga bo'lindi. Sxolastik formal mantiq haqiqatni oldindan belgilab qo'yilgan narsa deb tushundi va modernizatsiya qilingan (noortodoks, original) formal mantiq faqat faktik haqiqatni tan oldi, lekin, yana, tajriba, empirizm shaklida emas, balki universal umumiy tushunchalar shaklida. Bu sharoitda XIV - XVII asrlarda ingliz empirik falsafasi tizimining shakllanishi va rivojlanishi jahon ijtimoiy tafakkuri tarixida beqiyos rol o'ynadi.

O'rta asr fanlari malikasi bo'lmish mantiqqa bo'lgan bunday katta hurmat, bu davr olimlarining qadimgi davrlarda yaratilgan rasmiy mantiqiy tushunchalar va atamalarining butun tizimini to'liq saqlab qolgan (va hatto ayrim holatlarda kengaytirilgan)ligiga olib keldi. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, o'rta asrlarda mantiqning ob'ekti va predmeti o'zgargan bo'lsa-da, qat'iy ilmiy tafakkur apparatining o'zi (demak, uni aks ettiruvchi til) saqlanib qoldi va hatto takomillashtirildi. Shuning uchun Uyg'onish davri olimlari inson tafakkuri va nutqidagi bu eng murakkab bo'g'inni tiklashlari shart emas edi, ular uni tayyor holda olishga muvaffaq bo'lishdi. Bundan tashqari, sxolastikalar nafaqat Uyg'onish davri, balki keyingi davr olimlari tomonidan qo'llanilgan ko'plab tushunchalar va atamalar (jumladan, falsafiy) leksik vositalarning keng tizimini ishlab chiqdilar.

O'rta asr mualliflaridan biri haqida shunday yozganlar ham to'g'ri: "substansiya", "essentsiya", "persona", "intellektual", "ratsional", "irratsional", "spekulyativ", "predikativ", "natural", "formal", "temporal", "suppozitsiya", "subsistensiya", "aksidentsiya", "atribut", "antetsedent", "koksekvent" va boshqa ko'plab lotin so'zlarini talaffuz qilish - ularsiz bizning falsafiy va ilmiy bilimlarimiz uchun allaqachon qiyin bo'lgan bir paytda biz bu atamalarni o'sha uzoq va hozir deyarli unutilgan davrda qisman o'zi ixtiro qilgan, qisman birinchi marta ta'riflagan va deyarli butun dunyoda adabiy muomalaga kiritgan Boethius tufayli biz ularni hozirgi kunda ishlatadigan ma'noda ishlatamiz deb shubha ham qilmaymiz."⁴³

⁴³ Mayorov G.K. Sudba i delo Boetsiya //Boetsiy. Utesheniye filosofii. – M., 1990. -s. 316.

Shuni qo'shimcha qilish kerakki, o'rta asrlar "erkinlik" va "zaruriyat" kabi boshqa ko'plab toifalar va tushunchalarning o'zaro bog'liqligini, "universallarning" tabiatini batafsil tushuntirib berdi. Bularning barchasi keyinchalik XIV - XVII asrlar ingliz falsafiy lug'atida kalit bo'lgan so'zlar zaxirasini jiddiy ravishda to'ldirdi.

O'rta asrlardagi umumiy turmush sharoitlari, ayniqsa, krepostnoylik, aholining ko'pchiligining majburiy mehnati Evropa jamiyatining tubida mehnatning ommaviy tabiati va o'zlashtirishning adolatsiz tabiati o'rtasidagi qarama-qarshiliklarga olib keldi. uning natijalari pishib yetdi. Bu qarama-qarshiliklar o'rta asrlardagi axloqiy va huquqiy kategoriyalarni, cherkov asoslarini asta-sekin zaiflashtirdi. Qishloq xo'jaligining rivojlanishi, shaharlar sonining o'sishi, aholining shaharlarda to'planishi, bo'linishning kuchayishi va mehnatni mexanizatsiyalashning boshlanishi feodal munosabatlari doirasida ishlab chiqaruvchi kuchlarni to'sib qo'yishning kuchayishiga olib keldi. va yanada muammoli. Ushbu jarayonlarning natijalari ko'p qirrali edi.

O'rta asrlarning axloqiy ideallari falsafiy va kognitiv nuqtai nazardan uzoq davom etgan inqiroz davriga tushib qoldi. Formal mantiq, hatto eng yorqin shaklda bo'lsa ham, targ'ib qilinadigan qadriyatlarining haqiqiy etishmasligini qoplay olmadi. Haqiqiy mavjudot yo'qolib ketdi, avvalgisiga sodiq bo'lgan, Xudoga va Muqaddas Bitik g'oyalariga yo'naltirilgan faylasuflardan qochishdi, buning natijasida ular o'rtasidagi kelishmovchiliklar kuchayib ketdi. Bularning barchasi o'rta asrlarning oxirgi pallasida ma'naviy hayotining bo'linishiga olib keldi. Uyg'onish davri falsafiy g'oyasining shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatgan bu bo'linishning eng yorqin ifodasi (jumladan, inglizcha) sxolastikaning ikkita asosiy oqimi - nominalizm va realizm o'rtasidagi kurash edi.

Insoniyat tarixida ma'lum bo'lgan falsafiy oqimlardan biri sifatida nominalizmning yetakchi xususiyati shundan iboratki, u "universallar" deb atalmish narsaning amaliy mavjudligini inkor etgan, ya'ni. borliq va real haqida umumiy tushunchalar. Nominalistlar universallar hayotda emas, amalda emas, balki tasavvurda mavjud deb hisoblashgan. Nominalizm vakillari haqiqatda faqat bitta narsalar (va shunga mos ravishda ular haqidagi tushunchalar) borligiga ishonishgan. Umumiy tushunchalar mavjud emas, bu faqat narsalarning nomlari, ularning mavhum tushunchasi.

Nominalizm XIY asrda realizmga qarshi kurash jarayonida ayniqsa mashhur bo'ldi. Ingliz falsafasi ikkala oqim muammolari faol muhokama qilinadigan maydonlardan biriga aylandi. XVII asrda Gobbs, Lokk, Berkli va Yum kabi mashhur ingliz olimlari nominalistik pozitsiyalarga amal qilishdi. To'g'ri, Gobbs va Lokk o'rta asr nominalizmining asosiy g'oyasini – universallar nazariyasini inkor etishgan. Berkli va Yumga kelsak, ular sub'ektiv idealizm yo'nalishida ketishdi. Misol uchun, nominalistlar universallarning real, amaliy xarakterga ega ekanligiga rozi bo'lmadilar. Berkli va Yum bundan foydalanib, xususan, «sabab-oqibat» va «substantsiya» kabi tushunchalar haqiqatda mavjud bo'lishi mumkin emasligini ta'kidladilar. Realizm vakillari nominalistlardan farqli o'laroq, voqelik ongdan tashqarida mavjud, bilish ob'ektlari esa mutlaq va shaxsga bog'liq emas, u faqat ularni idrok eta oladi, deb hisoblashgan. O'rta asr realizmining o'ziga xos xususiyati shundaki, nominalizm (shuningdek, kontseptualizm bilan) bilan bahsda uning vakillari quyidagi g'oyani - universallarni, ya'ni. voqelik ob'ektlari haqidagi umumiy tushunchalar, insonning ulardan xabardor yoki yo'qligidan qat'i nazar, haqiqatda mavjud. Shunisi e'tiborga loyiqki, bu bahslar jarayonida falsafa fanining kontseptual va terminologik apparati qayta-qayta qo'llanilgan, ya'ni. fundamental falsafiy tushunchalarni ifodalovchi keng doiradagi atamalar keltirildi va muhokama qilindi. Shunday qilib, keyinchalik Uyg'onish davri mutafakkirlari tomonidan o'zlashtirilgan yagona ilmiy falsafiy til ishlab chiqildi.

Sxolastika tarixida realizm ikki turga - ekstremal va mo'tadilga bo'lingan. Aytgancha, ikkalasi ham qadimgi an'anaga qaytishgan - Aflotun o'ta realist, Arastu - mo'tadil edi. Cherkov va u bilan birga barcha rasmiy ilohiyot va falsafa Albertus Magnus va Tomas Aquinasning deyarli mo'tadil realizmini qo'llab-quvvatladi. Tomizm Aristotel, Ibn Sino, nasroniylikning bir qator qoidalarini birlashtirib, mavjud bo'lgan uchta universallikni yaratdi: "narsalardan oldin", "narsalarda" va "narsalardan keyin". Uyg'onish davri ingliz falsafasida realizm muammosi, uning oqimlari va xususiyatlari faol muhokama qilinib, uning konseptual tizimi va lug'at boyligi boyitildi.

Shunday qilib, O'rta asrlarda ishlab chiqarish va ijtimoiy ongning barqaror rivojlanishi, fan va texnikaning ma'lum yutuqlari o'stirilgan mafkuraviy postulatlar insoniyatning keyingi taraqqiyotini to'xtata boshlaganiga olib keldi. Yangi sharoitda o'rta asr asketizmining turli

shakllari o'zini oqlamadi. Bu o'z-o'zini anglashda aks ettirilgan O'rta asrlarning asket-sokinlik g'oyalarini bosqichma-bosqich rad etish bilan birga, antik davrning jismoniy-moddiy idealini tiklashga o'ziga xos yo'nalishni talab qildi. kelayotgan erta burjua davri - Uyg'onish davri. Bunga dunyo manzarasini tubdan o'zgartirgan bir qator yirik tabiiy ilmiy kashfiyotlar yordam berdi: N. Kopernik, Giordano Bruno, Galileo Galilei va boshqalar tomonidan yaratilgan kashfiyotlar.

Falsafa tarixidan ma'lumki...

...**Boetsiy** «so'nggi rimlik va birinchi sxolastik», Rim imperiyasining tanazzul davridagi ko'zga ko'ringan davlat arbobi, antik adabiyotning yirik tarjimoni bo'lgan. Soxta xiyonatda ayblanib, qamoqqa tashlangan va 43 yoshida qatl etilgan. Boethius eng katta shon-shuhratni uzoq kasallik paytida yozgan "Falsafa bilan tasalli" asari tufayli oldi. U insonning iroda erkinligi va ilohiy taqdir o'rtasidagi munosabatlar muammosini hal qildi.

... **Muborak Avgustin** Rim amaldori oilasidan edi. Uning otanasi turli xil dunyoqarashga ega edi: onasi qat'iy nasroniy edi, otasi esa butparast dinga e'tiqod qilgan. Avgustin yoshligida Rim falsafasi va adabiyotiga qattiq qiziqadi. Shimoliy Afrikadan Rimga ko'chib ketgach, u yerda notiqlik maktabiga (notiqlik san'ati) asos solgan. Xristianlik pozitsiyalariga o'tib, u ehtirosli voizga aylandi. Avgustinning ruhiy izlanishlari uning avtobiografik "E'tirof" (30 ta kitob) asarida ifodalangan bo'lib, unda muallif tomonidan Xudoga imonga ega bo'lish aqlning og'ir uyqusini yengib, xotirjamlikka o'tish sifatida ochib berilgan.

...**Klervoslik Bernard** taniqli ritsar oilasidan chiqqan. U chuqur dindor va rasmiy dogmadan har qanday og'ishning muxolifi edi. U asos solgan monastirda qattiq tartib va qattiq jismoniy mehnat hukm surardi. Bernard faol diniy voiz va ehtirosli notiq, ikkinchi salib yurishi (1147 - 1149) tashkilotchilaridan biri. U o'z davrining "diniy dahosi" deb atalgan va hayoti davomida u avliyo sifatida kanonizatsiya qilingan. Bernardning mistik ta'limoti ko'plab tarafdorlari va izdoshlariga ega edi.

...**Buyuk Albert** - nemis faylasufi va ilohiyotchisi, graf, o'zining juda keng bilimi uchun "universal shifokor" faxriy unvoniga sazovor bo'lgan. U o'rta asrlar falsafasining markaziy arbobi Foma Akvinskiyning o'qituvchisi edi. Darhaqiqat, Buyuk Albert birinchi bo'lib Aristotel ta'limotini nasroniy dogma ehtiyojlariga moslashtirishga harakat qildi. U universitetlarda ilohiyotdan dars bergan, episkop ma'naviy unvoniga ega bo'lgan va hayotining so'nggi yillarini monastirda o'tkazgan.

...**Pyer Abelard** juda qiziqarli va dramatik hayot kechirgan, bu haqda u o'zining "Mening ofatlarim tarixi" kitobida tasvirlab bergan. Yosh faylasuf, u shogirdi Eloiza bilan uzoq vaqt ishqiy munosabatda bo'lgan. Ularning o'g'li bor edi, shundan keyin ular qarindoshlaridan yashirincha turmush qurishdi. Eloisaning amakisi Pyerni kastratsiya qilish uchun xizmatkorni yolladi, shundan so'ng er-xotinlar monastirga borishdi. Shundan so'ng Abelardning hayoti sarson va cherkov tomonidan ta'qiblarda o'tdi. Faylasufning "Ilohiy birlik va uning uchlikli to'g'risida" risolasida cherkov bid'atning mavjudligini ko'rdi va bu ishni yo'q qilishni talab qildi. Abelard "abadiy sukunat"ga hukm qilingan va uning kitoblari bir necha bor yoqib yuborilgan.

... Ioan Skott (Eriugena) tug'ilishi bo'yicha irlandiyalik. Bir qator holatlar tufayli u Frantsiyaga hijrat qildi va u erda ilohiyot bilan faol shug'ullandi, ilk nasroniy faylasuflarining asarlarini yunon tilidan lotin tiliga tarjima qildi. Uning "Tabiatning bo'linishi to'g'risida" nomli asari o'rta asrlarga xos bo'lgan o'qituvchi va shogird dialogi shaklida yozilgan 5 ta kitobdan iborat. Rasmiy dogmadan (insonning iroda erkinligi haqidagi ta'limot) og'ishi uchun Eriugena kitobi katoliklik tomonidan qoralangan va keyin butunlay yoqib yuborilgan.

...**Ibn Sino** (Avitsenna) yaxshi tibbiy ma'lumotga ega bo'lib, 17 yoshida Buxoro amirini og'ir xastalikdan davolay oladi. Buning uchun u boy sud kutubxonasidan foydalanish huquqini oldi, bu unga bilimini sezilarli darajada kengaytirish va chuqurlashtirishga yordam berdi. Avitsenna ijodi ko'p qirrali: tibbiyot va psixologiya, falsafa, she'riyat, fizika va matematika, mantiq — jami 200 dan ortiq asar yozgan. Mutafakkirning asosiy asari – "Shifo kitobi" 18 jildan iborat.

1.4. Asosiy tushunchalar va atamalar

Nazariya - voqelikni tafakkurda umumlashgan aks ettirish shaklidir.

Metod - qo'yilgan maqsadga erishishga qaratilgan amaliy va nazariy harakat usuli.

Falsafa - dunyoni bilishning maxsus shakli bo'lib, u inson mavjudligining asosiy tamoyillari va asoslari, insonning tabiat, jamiyat va ma'naviy hayotga munosabatining muhim xususiyatlari to'g'risidagi bilimlar tizimini ishlab chiqadi.

Dunyoqarash - insonning dunyo va undagi o'rni, insonning bu dunyoga, jamiyatga va o'ziga munosabati haqidagi qarashlar tizimi.

Madaniyat - bu tarixan rivojlanib borayotgan yaxlitlik, insoniyat tomonidan ishlab chiqilgan moddiy va ma'naviy qadriyatlarning birligi.

Antik davri falsafasi - qadimgi yunon quldorlik jamiyatida miloddan avvalgi 7-asr oxiridan milodiy 6-asr boshlarigacha rivojlangan falsafiy ta'limotlar majmui.

Naturfalsafa - tabiat falsafasi, tabiatning butunligicha spekulativ talqini.

Uyg'onish davri - Qadimgi Yunoniston va Rim falsafasi va san'atini qayta kashf etgan buyuk kashfiyotlar va ixtirolar bilan ajralib turadigan Uyg'onish davri (XIY-XVI asrlar).

Sharq Uyg'onish davri – IX – XIII asrlarda O'rta Osiyoda madaniy-ma'naviy qadriyatlarning tiklanishi, fan va falsafa, adabiyot va san'atning jadal rivojlanishi.

Nazorat qilish uchun savollar:

1. Usul deganda nima tushuniladi?
2. Dialektik qonun deganda nima tushuniladi?
3. Dunyoqarash nima?
4. Falsafa deganda nima tushuniladi?
5. Yangi fikrlashni qanday tushunasiz?
6. Falsafa tarixining rivojlanish bosqichlari qanday?
7. Antik falsafa qachon rivojlandi?
8. Antik falsafaning jahon falsafiy tafakkuri taraqqiyotidagi tarixiy xizmati nimada?

9. Aristotelning falsafa va fan taraqqiyoti tarixida qanday xizmatlari bor?

10. Sharq Uyg'onish davri deganda nima tushuniladi?

11. O'sha davrning qaysi buyuk mutafakkirlarini bilasiz?

12. O'rta asrlar va Uyg'onish davrining borliq, ong va tilining xususiyatlarini aniqlang.

13. Uyg'onish davri falsafiy tafakkurining gumanistik ruhi va yo'nalishi nimada aniq namoyon bo'ldi?

14. Uyg'onish davri falsafiy tafakkur va insoniyatning ma'naviy madaniyatining keyingi rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatdi?

15. O'rta asrlarda din va falsafa o'rtasidagi munosabatlar qanday qurilgan?

16. O'rta asrlarda inson haqidagi diniy-falsafiy g'oyalar va ta'limotlarga nimalar xos edi?

17. Sizningcha, o'rta asr falsafasining ijobiy va salbiy tomonlari nimalardan iborat edi?

18. Uyg'onish davri falsafiy tafakkurining gumanistik ruhi haqida nima deya olasiz?

19. Nega biz antik davri falsafasi deymiz?

20. Aristotelning falsafa Sharq fan taraqqiyoti tarixida qanday xizmatlari bor?

IKKINCHI QISM. O'TGAN VA ZAMONAVIY FAN KONTEKSTIDA FALSAFA MOHIYATINING NOADEKVAT IDROK QILISH SHAKLLARI

2.1. Dastlabki mulohazalar

Ushbu qismning asosiy maqsadi - ushbu muammoning eng umumiy tushunchasini berish va uning uslubiy ahamiyatini aniqlashdir. Oxirgisi madaniy-tarixiy bilimlarning fundamental vazifalarini yo'naltirganligi bilan bog'liq. Madaniyatning tizim sifatida rivojlanish jarayonlarini o'rganish, ulardagi umumiy va mintaqaviy noyob xususiyatlarning qarama-qarshi birligi va o'zaro bog'liqligini aniqlash bilan bog'liq bo'lgan bu vazifalar ushbu yo'nalishdagi izlanishlarni rag'batlantiradi va uning dastlabki nazariy yo'nalishlarini belgilaydi.

An'analarning tarixiy o'zaro bog'liqligi quyidagi xulosaga qo'shilish zarurligini aniq isbotlaydi - O'rta asrlarning arabzabon faylasuflarining asarlari Evropaning barcha taniqli Uyg'onish davri faylasuflari, shu jumladan ingliz faylasuflari ham to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita bu fanni o'rgangan asosiy manbalardan biriga aylandi⁴⁴. Sharqiy, to'g'rirog'i, O'rta Osiyo, IX-XIII asrlar fanining falsafiy tafakkuri Yevropa taraqqiyotida haqli ravishda muhim o'rin tutadi. Bu hududning madaniy va falsafiy ta'siri, ma'lumki, tarixiy davrning o'zidan o'tib ketdi va tabiatni o'rganishga eksperimental-induktiv yondashuv, bir tomondan, tabiiy fanlar sohasidagi asosiy nazariy muammolarni shakllantirish, ikkinchisi, tabiat, ob'ektiv dunyo haqidagi bilimlarga asoslangan Yaqin va O'rta Sharq fanlarida dunyoqarash tamoyillarini shakllantirishning boshlanishi bo'lib xizmat qilgan Markaziy Osiyo mutafakkirlari kashfiyotlarining ulkan rolini belgilab berdi.

Arab faylasuflarining risolalarini yevropaliklarning o'rganishi ularning falsafiy bilim asoslarini o'zlashtirishlarida majburiy bosqich

⁴⁴ Bu o'rinda quyidagilarga e'tibor qaratishni o'rinli deb bilamiz. Ilmiy adabiyotlarda bu ko'zga ko'ringan mutafakkirlar arab olimlari deb ataladi. Holbuki, o'sha davrning eng yorqin aql egalari – Forobiy, Ibn Sino, G'azzoliy va boshqalar to'm ma'noda arab emas edilar. Ularni o'rta asr yevropaliklar arablar deb atagan va shu tariqa ular ilmiy yo'nalishni umumlashtiruvchi qulay atama topilgan, ularning vakillari arablar, eronliklar, turkliylar vakillari va boshqalar bo'lgan. Arab tili umumiy fan tili edi.

bo'ldi⁴⁵. Buni X-XIII asrlarda ham ko'rish mumkin. Oksford va Kembrij universitetlari kutubxonalarida allaqachon vatandoshlarimiz Forobiy va Ibn Sinoning fundamental asarlari bor edi⁴⁶. Bu jarayonga Ispaniyada shakllangan (VII-XII asrlar) tarjimonlar maktabi yordam berdi, bu maktab antik falsafa olamini Yevropa uchun ochibgina qolmay, ko'plab Movarounnahr olimlar – faylasuflar Muhammad Muso Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Ahmad Farg'oniy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino asarlarini ilmiy tafakkur va mulkiga aylantirdi.

Yevropa davlatlarida bu olimlarning tarjimalari ustida mingga yaqin tarjimonlar ishlagan, asarlarni yunon, suriy, sanskrit, fors tillaridan arab tiliga tarjima qilish va ular bilan Yevropa ilmiy jamoatchiligini tanishtirish muammosi birinchi o'ringa qo'yilgan. Xalifalikda xizmat qilgan va yunon, suriy, fors va hind tillaridan arab tiliga tarjima qilgan olimlardan Hunayn ibn Ishoq (810-873), Ishoq ibn Hunayn, Xubaysh Sobit ibn Qurra (886-901), Yahyo ibn Adiy, Ishoq ad Dimishki, Masarjuvayhlar oilasi, Noubaxt, ibn Mukaffa, ibn Manka, ibn Vaxshiyalarni aytish mumkin.

XVIII asrning fransuz mutafakkiri J.Kondorse arab Sharqi va G'arbiy Yevropa o'rtasidagi madaniy aloqalar haqida shunday ta'kidlaydi: “Arablarning asarlari, agar ular yanada mustahkamroq uyg'onishga tayyorgarlik ko'rishga xizmat qilmasa, insoniyat uchun yo'qolar edi ” va “arablar (ya'ni O'rta Osiyo mutafakkirlari – K.Sh.) G'arbda insonparvarlik urig'larini yoyganliklari, ular uchun baxtli zamonlarda meva berishi kerak edi.”⁴⁷ Musulmon madaniyati, falsafasi, gumanizmining ana shu mevalari xalifalikka bo'ysungan

⁴⁵ Yana bir tarixiy paradoksni - raqamlarni arabcha deb nomlashni tushuntiruvchi atamani qo'llash qulayligidir. Ovro'poliklar o'nlik sanoq sistemasini o'zbeklarning ajdodi al-Xorazmiy orqali o'zlashtirgan va uning go'yoki arablarga tegishli ekanligiga ko'ra, bu raqamlarni arabcha deb atagan. Raqamlarning arab va rimcha bo'linishi bugungi kunda odatda qabul qilingan, garchi bu "arab" raqamlari haqiqiy arab mamlakatlarida ishlatilmasa ham. Xuddi shunday “arab” falsafasi ham xalifalikka kirgan turli mintaqa va xalqlar madaniyati genezisi asosida Islom talablariga moslashib, shakllangan ilmiy tafakkur yutuqlarini gavdalantirdi.

Кабулов В.К., Файзуллаев А.Ф., Назиров Ш.А.. Ал-Хорезми, алгоритм и алгоритмизация. – Т.: Фан, 2006. –С. 7.

⁴⁶ Madaniyatimizning bezavol durdonalari. Britannia kutubhonalaridagi buyuk allomalarimizga oid manbalar. - London, 2002.

⁴⁷ Kondorse J. Eskiz istoricheskoy kartiny progressa chelovecheskogo razuma. - M., 1936. s. 113; 127.

ellin madaniyatining Iskandariya, Efes, Nasibin, Salavkiya, Atioxiya, Jundishapur, Baqtriya kabi markazlarida tayyorlandi.

Musulmon Sharqi falsafiy tafakkuri yutuqlari ham G'arb mulkiga aylandi va ular tomonidan qabul qilindi, yanada rivojlandi va yangi, yuqori darajaga ko'tarildi. Bunda Shartr va Parij universitetlari, Boloniya, Padua, Genuya shaharlarining o'quv markazlari, ayniqsa, Oksford universiteti va uning atoqli namoyandasi bo'lmish averroist-fransiskan Rojer Bekon (1214-1291) sharafiga yuksak qadrlagan. U Ibn Sino⁴⁸ va Averroes (Ibn Rushd) ta'limotlarini juda hurmat qilgan, ularning falsafiy asarlari uning eng qimmatli va t'zozli kitoblari bo'lgan; u boshqa Sharq mualliflari, xususan, Forobiyning g'oyalaridan ham foydalangan.⁴⁹

Musulmon Sharqi mutafakkirlarining asarlari Brabantlik Siger, Batdan Adeliard, Solsberi Jon, Klarenbald, Bendan Amalrik kabi Yevropa falsafiy tafakkurining yorqin namoyandalarining ijodi va dunyoqarashiga samarali ta'sir ko'rsatdi. Bu ta'sir, avvalo, uch buyuk faylasuflar – Forobiy, Ibn Sino va Ibn Rushddan ta'siridan vujudga kelgan. Ushbu tadqiqot barcha turdagi maktablarda, cherkovlarda, universitetlarda o'tkazildi.

XI-XIYasrlardagi ilg'or Yevropa mamlakatlari ziyolilari uchun arab tilini bilish, hech bo'lmaganda, Sharq madaniyati, adabiyoti, fan va texnikasi bilan umumiy tanishish majburiy deb hisoblangan. Universitetlarning, ayniqsa, ularning tibbiyot fakultetlarining arab tilida so'zlashuvchi ilm-fan va arab tilini bilmasdan faoliyat ko'rsatishi amalda qabul qilinishi mumkin emas edi. Ishonchlilik uchun IX asrdagi Kordova yepiskopi Alvaroning "Indeculus Luminosus" (854) asarida lotin tilida bayon qilgan o'z dindoshlari haqida shikoyatlarini keltiramiz: "Mening ko'p dindoshlarim arablarning she'r va ertaklarini o'qiydilar, musulmon faylasuflari va ilohiyotshunoslarining asarlarini rad etish uchun emas, balki arab tilida o'z fikrlarini juda to'g'ri va nafosat bilan ifodalashni o'rganish uchun o'qiydilar. Muqaddas Yozuvlarning lotincha sharhlarini o'qiy

⁴⁸ Ma'lumki, Ibn Sino asarlari Rojer Bekonga shu qadar kuchli ta'sir ko'rsatganki, u o'z taassurotlarini Ibn Sinoning o'ziga yo'llagan turkum maktublarida ifodalagan. (Qarang: Bernal D.J. Nauka v istorii obshestva. - M., 1956. -s. 167)

⁴⁹ Chaloyan V.K. O'sha asar. – M., 1979. - s. 182-183; Axundov M.D. O'sha asar. - M., 1982. - S. 124; Sirojev F. Masalahoyi falsafayi hasti dar kitobi «Najot»i Ibn Sino.- Dushanbe, 1980. -s. 133; Suleymanova F. Vostok I Zapad. –T., 2001. -s. 210; World Book Encyclopedia. –N.-Y.Vol.2.1996. -P.19.

oladigan, ularning orasida Injil, payg'ambarlar va havoriylarni o'rganadigan kamida bittagini qaerda? Afsus! Barcha nasroniy yoshlar o'z imkoniyatlaridan ustun, faqat arab tili va adabiyotini biladi, arabcha kitoblarni o'qiydi, g'ayrat bilan o'rganadi, o'zlari uchun katta-katta kutubxonalar qurish uchun katta mablag' sarflaydilar, bu adabiyot qanday mo'jizaga loyiq ekanini baland ovozda e'lon qilishadi. Agar ularga nasroniy kitoblari haqida aytilsa, ular bu kitoblar hech qanday e'tiborga loyiq emas, deb nafrat bilan javob berishadi. Oh qayg'u! Xristianlar hatto o'z tillarini unutib qo'yishgan va do'stlariga toqat qilib bo'ladigan lotincha xat yozadigan mingtadan bittasi ham yo'q. Aksincha, arab tilida o'z fikrini nafis ifodalashni biladigan, bu tilda arablarning o'zidan ham go'zal va mahorat bilan misralar yozadiganlar son-sanoqsizdir."⁵⁰

Ovro'poliklar O'rta asrlarda ham, Uyg'onish davrida ham arab tilida so'zlashuvchi mutafakkirlarni chinakam faol o'rganishgan – aynan shu davrlarda arabzabon falsafa, ta'bir joiz bo'lsa, o'zining tarixiy missiyasini bajargan. Biroq, bizningcha, bu eng muhim muammo noma'lum sabablarga ko'ra fanda hali etarli darajada yoritilmagan va umid qilamizki, u hali ham o'z tadqiqotchisini kutmoqda.

Asossiz bo'lmaslik uchun Uyg'onish davri falsafasi bo'yicha yetakchi mutaxassis rus olimi A.X. Gorfunkelning fikrlarini keltiramiz: “ falsafiy maktablar paydo bo'lgan paytdan boshlab u erda o'rta asr Sharq tafakkuri va Aristotelning naturalistik talqinlari ta'siri ostida shakllangan averroistik erkin fikrlash hukmronlik qilgan ... Albatta, u (16-asr Italiya Uyg'onish davri faylasufi P. Pomponatsi - K.Sh.) an'anaga sodiq, sodda qilib aytganda, o'z kasbiy burchiga sodiq: falsafa o'qituvchisi Stagirit asarlarini sharhlashi, uning eng nufuzli sharhlovchilari bo'lmish Avitsenna (Ibn Sino), Averroes, Tomas Akvinskiy va boshqalar ni jalb qilishi kerak edi."⁵¹ Bu shunchaki oddiy so'zlar emas. Darhaqiqat, agar VIII-XY asrlar va ayniqsa X-XII asrlardagi arabzabon faylasuflar

Agar VIII-XY asrlar, ayniqsa X-XII asrlardagi arabzabon faylasuflar o'rta asrlar ilohiyoti ta'siri ostida qolgan jahon ilm-fani bayrog'ini

⁵⁰Levi-Provensal E. Arabskaya kultura v Ispanii. M., 1967. -s. 57-58; Krachkovsky I.Yu. Arabskaya kultura v Ispanii. M., 1937. -s. 11-12.

⁵¹ Горфункель А.Х. Постоянство разума/ Свободомыслие Пьетра Помпонации// Помпонации П. Трактаты. -М., 1990. -С. 6.

ko'tarib, mana shu og'ir davrni bosib o'tishmaganida edi falsafa qanday rivojlanib borishi (va u orqali boshqa barcha fanlar, shu jumladan tabiiy fanlar) noma'lum edi.⁵² O'rta Osiyodan kelgan muhojirlar, faylasuflar tufayli antik davri tafakkur so'nmadi. IX asrdan boshlab arabzabon ma'rifatparvarlar Arastu asarlaridan xabardor bo'lib, ular orqali butun Yevropa falsafa daholari bilan tanishadi.

Keling, bu mutafakkirlar qanday tarixiy zaminda paydo bo'lgan, ular kimlar bo'lgan va ularning tarixiy xizmatlari qanday bo'lgan, bu davr Uyg'onish va G'arb falsafasiga qanday ta'sir ko'rsatgan, qadimgi matnlarning mumtoz sharhlovchilari sifatida ularning roli qanday bo'lganini ko'rib chiqamiz. Bu savollarga javob berish uchun eng e'tirof etilgan hokimiyat vakillari – IX-XIII asrlarda yashagan arabzabon ma'rifatparvarlarga murojaat qilib, davrning qisqacha tavsifi, so'ngra ularning har birining faoliyati haqida to'xtalib o'tamiz.

2.2. Sharq va G'arb falsafasi taraqqiyotidagi davomiylik

Dunyo har qanday bosqichda alohida emas, balki uning birligi va yaxlitligi, aloqalari va umumiy momentlari, umumiy harakati, o'ziga xos qarama-qarshiliklari va qarama-qarshi kuchlari bilan ko'rib chiqilishi, sharxlanishi kerak. Dunyo taraqqiyotining qismlari va bosqichlari o'rtasidagi aloqa va uzviyliklarda vaqt va makonda uzluksizlik muammosi muhim ahamiyatga ega. Shu nuqtai nazardan biz Sharqdan G'arb Uyg'onish davriga, xususan, Angliya Uyg'onish davriga boradigan Musulmon Uyg'onish davrining vorislik chizig'ini ko'rib chiqamiz. An'analarning tarixiy o'zaro bog'liqligi Ingliz Uyg'onish davrining o'rta asrlar va ayniqsa Musulmon Uyg'onish davri (X-XIII asrlar) shartliligidan shubhasiz dalolat beradi.

Tabiiyki, Sharq va G'arb falsafasi taraqqiyotidagi davomiylik turli bosqichlarda turlicha ifodalangan. IX-XIII asrlarda Sharqda, asosan, O'rta Osiyoda ellin va ellinistik falsafani qayta tiklagan ilg'or musulmon mutafakkirlari unga o'z talqinini berdilar va shu shaklda G'arb dunyosi vakillarini tanishtirdilar. Shunday qilib, bir tomondan,

⁵² Комилов Н. Тафаккур карвонлари. - Т., 1999. -С.57-59; Голованова В. Г. Курс лекций по основам философии. – Т., 1999. -С. 79; Хайруллаев М. М. Абу Наср ал-Фараби. – М.: Наука, 1982. -С. 252-269; Рассел Б. История западной философии. –Новосибирск, 1999. -С. 393-401.

antik davr falsafasi bilan O'rta asr Sharq falsafasi, ikkinchi tomondan, arabzabon madaniyat olami falsafiy tafakkuri va G'arb falsafasi o'rtasida ketma-ket bog'liqlik amalga oshirildi. Aynan arabzabon falsafasi o'z davrida (IX-XIII asrlar) G'arbiy Yevropa falsafasiga katta ta'sir ko'rsatdi va shu orqali bu madaniyatlarning o'zaro sinteziga hissa qo'shdi. Bu falsafa haqida gapirganda, biz Markaziy Osiyo mintaqasidagi ko'plab xalqlarning, ya'ni turklar, forslar, arablar, suriyaliklar, yahudiylar, tojiklarning sa'y-harakatlari natijasini nazarda tutamiz; ularning har biri o'z madaniyatini yaratgan va nisbiy umumiylik asosida. ularning tarixiy taqdirlari, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-siyosiy taraqqiyot yo'llari falsafiy, tabiatshunoslik, ijtimoiy-siyosiy tushunchalarga kuchli turtki bo'lib, ko'p umumiyliklarga ega bo'lib chiqdi.

VII asrdan boshlab arab qabilalarining birlashishi sodir bo'ldi, so'ngra ularning Afrika shimoliga, Eron, O'rta Osiyo va Kavkazning ulkan hududlariga nihoyatda tez kengayishi sodir bo'ldi. G'arbda arab mulklari O'rta er dengizining Afrika qirg'oqlari bo'ylab Pireney yarim oroliga qadar cho'zilgan, ularning ko'pchiligini bosib olish VIII asrning ikkinchi o'n yilligi o'rtalarida yakunlangan. Buning oqibati, albatta, xalqlar o'rtasidagi eng jadal muloqot, ularning madaniyatlarining o'zaro ta'siri, ijodiy faoliyatning turli sohalarida ular o'rtasida izchil aloqalarning o'rnatilishi bo'lishi kerak edi.

Ispaniyada arablarning qariyb sakkiz asr davom etgan hukmronligi G'arbda arabzabon musulmon madaniyatining gullab-yashnashiga, "arab-istan" falsafasining rivojlanishiga, Ibn Baja (d. 1138), Aristotel falsafasini materialistik talqin qilgan, Ibn Tufeyl (1110-1185), neoplatonizmning kuchli ta'siri ostida "Yakzon o'g'li Xayi qissasi" falsafiy risolasini yaratgan Ibn Tufeyl (1110-1185), Ibn Rushd (1126-1198) - butun arabzabon falsafiy madaniyatni jamlagan va umuminsoniy falsafa tarixida muhim bosqich bo'lgan ta'limotni yaratganlar katta hissa qo'shganlardan edilar.

Ushbu Yarim orol hududida sharq madaniyati, fan va texnikasi, falsafasi va adabiyoti rivojlandi. Xalifalik hududiga kirib kelgan xalqlar, xususan, Moveraunnahr va Eron madaniyatining sintezi va uning Ispaniyada yanada rivojlanishi Yevropa xalqlari, ayniqsa, Ispaniya bilan chegaradosh davlatlar uchun muhim voqea bo'ldi. Binobarin, ular G'arb xalqlari madaniyatining shakllanishi va rivojlanishiga turtki bo'lgan.

Musulmon Sharqi madaniyati G'arb madaniyatiga turli yo'llar bilan ta'sir ko'rsatdi. Masalan, xalifalik G'arb xalqlari bilan harbiy-siyosiy, savdo-iqtisodiy va madaniy-mafkuraviy asosda aloqa qilgan.

Ma'lumki, Yevropaning Shimoliy Afrika va Pireney yarim orolidan Xitoyning chegaralarigacha bo'lgan hududda VIII-XIII asrlarda yaratilgan falsafa, tabiatshunoslik, tibbiyot, astronomiya va matematika yutuqlarini o'zlashtirishi va umumlashtirishi uchun besh asrdan ko'proq vaqt kerak bo'lgan. I. N. Golenishev-Kutuzov fransuz olimi G. Kuardi o'ziuning "O'rta asrlar Yevropasida arab falsafasi" (Parij, 1847) asariga ishora qilib, shunday so'zlarni yozadi: "Bag'dodda, Abbosiylar saroyida, Kordovada, Umaviylar va Olmavidlar 7-12-asrlarda musulmon O'rta Osiyo matematiklari va mutafakkirlari bilan bog'liq ajoyib olimlar maktablari gullab-yashnagan. Shunday qilib, Samarqanddan Toledogacha ("Reconquista" paytida arab kutubxonolari nasroniylar qo'lga o'tganligini hisobga olgan holda) madaniy rivojlanishning bir yo'nalishi cho'zilishini ko'rish mumkin. XII asrgacha Evropa faqat yunon-arab fanining chekka hududi edi ..." ⁵³.

Uott U. Montgomeri va F. Ditericining asarlari ham tasdiqlaydi. Ularning asarlarida umuman arab falsafiy tafakkurining o'rta asrlar Yevropa ma'naviy hayotiga ta'siri haqida boy materiallar mavjud. U.U.Montgomerining guvohlik berishicha, XIII asrda fan va falsafaga qiziquvchi yevropalik olimlar arablardan (ya'ni, arabzabon olimlardan – K.Sh.) qanchalar o'rganishlari kerakligini anglab yetib, asosiy arab asarlarini o'rganishga kirishdi, shuningdek, asosiylarini lotin tiliga tarjima qilish uchun ..." va u shuningdek, "Yevropa falsafasining barcha keyingi rivojlanishi arab mualliflari oldida chuqur qarzdadir; Foma Akvinskiy ham Brabandlik Siger kabi Averroes aristotelizmi oldida qarzdor." ⁵⁴

F.Diteritsi O'rta asr Yevropasi qadimgi yunon falsafasi bilan birinchi navbatda arabzabon falsafasi orqali - Forobiy, Ibn Sino, Ibn Rushd asarlari tufayli tanishganligini qayd etadi. ⁵⁵ Ma'lumki, intellektual harakat va uning otasi bo'lmish Ibn Rushd (12-asr)

⁵³ Голенишев-Кутузов И.Н. Данте и предвозрождение. Литература эпохи Возрождения. -М., 1967. -С. 60.

⁵⁴ Монтгомери У. У. Влияние ислама на средневековую Европу. -М., 1976. -С. 82.

⁵⁵ Dietirici F. Die Philosophie der Araber im. 9, 10 Jahrhunderten. 4. Buch, Logik und Psychologie. Leipzig. 1868. S. 34.

Yevropa tafakkuriga eksperimental fan paydo bo'lgunga qadar ta'sir ko'rsatgan. Guiyning fikricha, XII-XIII asrlarda Yevropada musulmon dunyosi olimlari asarlari tarjimalari bilan tanishgandan so'ng, umuman Sharq va uning madaniyati bilan yaqinlashish zarurati paydo bo'ldi. 1311-1312 yillarda Vena kengashi qarori bilan Parij, Rim, Oksford, Boloniya, Salamanka universitetlarida Sharq tillari kafedralari tashkil etildi. Ularning maqsadi Sharq ilm-fani xazinalaridan foydalanish edi⁵⁶.

O'rta asrlarda arab-eronzabon xalqlar madaniyati rivojlanishning ikki davrini – sharqiy va g'arbiylikni boshidan kechirdi. Birinchisi VIII-IX asrlarni qamrab oladi va Moveraunnahr, Mesopotamiya, Suriya va Misr xalqlarining ijodiy gullab-yashnashi bilan ajralib turadi. O'sha paytdagi madaniyat markazlari Buxoro, Samarqand, Bag'dod, Basra, Qohira, Damashq bo'lgan. Xalifalik poytaxti Damashqdan Bag'dodga ko'chirilishi (762) bilan ilmiy tafakkur yuksalishida sifat jihatidan yangi bosqich boshlanadi. Abbosiy xalifalari al-Mansur (754-775), Horun ar-Rashid (786-809) va uning o'g'li al-Ma'mun (813-833) nafaqat fanlarni yoqlabgina qolmay, balki ularning rivojlanishiga, ayniqsa falsafa, matematika, astronomiya fanlarini rivojiga kata hissa qo'shganlar. Bag'dodda faoliyat ko'rsatgan ko'plab ilm-fan yulduzlari – qomusiy olimlar keyinchalik ilg'or fan va falsafa sohasida asosiy ijodkorlarga aylangan vatandoshlarimiz edi.

Horun ar-Rashid Ma'mun o'g'li o'z atrofiga butun bir zabardast jahonshumul olimlari – Xorazm, Farg'ona, So'g'diyona, Shosh, Forob muhojirlarini to'plagan Marvda ilmiy asosni Muhammad Muso Xorazmiy, Abbas ibn Said Javhariy, Ahmad Farg'oniy, Ahmad ibn Abdulloh al-Marvaziy (Xabash al-Xasib nomi bilan mashhur), Abu Bakr Ahmad bin Ali al-Marvaziy kabi olimlar tashkil etgan. Bag'dodda, “Bayt ul-hikma” (“Ma'mun akademiyasi”) va Xorazmda (Ikkinchi Ma'mun akademiyasi) olimlar, asosan, Xuroson va Movarounnahr olimlari ishlaganlar. Bular Muhammad Muso Xorazmiy, Abu Ma'shar al-Balxiy, Abu Nasr Forobiy, Abul Abbas ibn Muhammad ibn Qosir Ahmad Farg'oniy, Yahyo ibn Mansur, Ahmad ibn Abdulloh al-Marvaziy (Xabash al-Xozib), Turk al-

⁵⁶ Гюи. Влияние крестовых походов на западную цивилизацию// Ж. Атений. -1858. - №24. -С. 513 – 514.

Xuttaliy, Marvarudiy, Battani, Ma'sudiy, Xolid ibn abd al-Malik, Abbos ibn Said Javhariy, Abu Nasr Mansur ibn Iroq, Abu Rayxon Beruniy, Abu Bakr ar-Roziy, Abu Qosim Half ibn Abbos az-Zahraviy, Abu Ali ibn Sino, Mahmud. Koshg'ariy, Mahmud Zamaxshariy va boshqalar⁵⁷.

O'rta Osiyo mintaqasi (Buxoro, Samarqand, Marv, Xorazm, Balx) jahon savdo yo'llarining chorrahasi bo'lib, o'ziga xos boy madaniyat bo'lib, ilg'or fan va falsafa rivoji markazi bo'lib, Bag'dodning "Bayt ul-hikma" shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynagan. Ko'pgina olimlarning adolatli ta'kidlashicha, bu davr "O'rta Osiyo, Eron, Xuroson madaniyati, ilm-fani, adabiyoti va san'atining arablar bosib olgan mamlakatlarga eng keng tarqalishi, ularning bu madaniyatlarni o'zlashtirish davri bo'lgan. Agar arablar siyosiy hokimiyatga ega bo'lgan bo'lsalar-da, madaniy ustunlik boshqalariga tegishli edi ..."58. Ingliz olimi va tarixchisi J. Bernal islom olamida ilm-fan rivoji haqida gapirar ekan, shunday yozadi: "Sharq imperiyalari va musulmon dunyosi yorqin gullab-yashnash davrini boshdan kechirgan bir paytda, Yevropaning ko'p qismi hamon favqulotda bo'lgan Rim imperiyasi va varvarlar bosqinlarilarining qulashi natijasida yuzaga kelgan tartibsizliklardan aziyat chekardi"⁵⁹.

IX-XI asrlarda Markaziy Osiyo madaniyati va ilm-fani shakllanganini haqida rus olimi, akademik N.I.Konradning so'zlarini keltirish ham o'rinli bo'lar edi: "Keling, musulmon olamiga, eng avvalo, IX-XI asrlardagi Markaziy Osiyo musulmon dunyosiga murojaat qilaylik. Bizga ma'lumki, bu asrlarda o'sha davr uchun ilm-fan, falsafa va ma'rifatning eng katta gullab-yashnashi shu yerda sodir bo'lgan. Yana shunisi ham ma'lumki, al-Forobiy, Ibn Sino, al-Xorazmiy, al-Beruniy va boshqa o'sha davrning buyuk zamondoshlari o'sha davrdagi ilmiy-falsafiy tafakkurning yo'nalishini yaratdilar, ular o'sha davrning qadimgi dunyo falsafiy va ilmiy merosini o'zlashtirdilar. Ular o'z xalqlari tarixiy taqdirilarida bog'langan qadimiy buyuk sivilizatsiyalarning barcha manbalariga murojaat qildilar. ...O'rta Osiyo qadim zamonlarda insoniyat sivilizatsiyasining eng muhim manbalariga yo'llar kesishgan joy bo'lib, o'zi ham shu sivilizatsiya markazlaridan birini ifodalagan. Binobarin, IX-XI

⁵⁷ Suleymanova F. Vostok i Zapad. – T., 2001. -s. 188-189.

⁵⁸ Маршак Б. И. Современное серебро. - Л., 1971. -С. 88.

⁵⁹ Bernal D.J. Nauka v istorii obshestva. - M., 1956. -s. 170.

asrlarda O'rta Osiyo olamining yetakchi fan va falsafa namoyandalari – chinakam gumanistlar o'z tamoyillarida yangi ta'lim, yangi ma'rifat yaratib, o'z davri bilan o'rtada yotgan qaysidir tarixiy guruh ustidan qadimgi dunyo, boshqacha qilib aytganda, o'zlarining "o'rta asrlari" orqali qadam tashladilar»⁶⁰.

Ikkinchi davr XI-XII asrlarni qamrab oladi, Ispaniyada arab madaniyatining gullab-yashnashi bilan ajralib turadi. Madaniyat markazlari Kordova, Sevilya, Toledo va Pireney yarim orolining boshqa shaharlariga ko'chib o'tadi. Ispaniya, umuman, Sharq musulmon madaniyati, xususan, xalifalik davridagi O'rta Osiyo mintaqasi falsafasining asosi va vositachisi bo'ldi. Ispaniya butun arabzabon madaniyatning ustuniga aylandi, u G'arbiy Evropa mamlakatlariga xalifalikning barcha mintaqalari madaniyati, ilm-fan, me'morchiligi yutuqlarini topshirdi. Bu zaminda arab Ispaniyasining Kordova, Toledo, Sevilya, Volublis, Valensiya, Mursiya, Granada kabi yirik va obod shaharlari, shuningdek, shoir Ibn Zaydun (1003-1071), shoir-faylasuf Ibn Hazm (994-1064), Ibn Tufeyl (1110-1185), olim-faylasuf Ibn Rushd (1126-1198), mutasavvif-faylasuf ibn al-Arabiy, faylasuf rabbi Moshe ben Maimun (Maymonid, 1113. -1204), tarixchilar - sayohatchilar Ibn Jubayr (1145-1228), Ibn Battuta (1304-1377) kabi bir qancha iste'dodli olimlar shon-shuhratini qozongan.

Demak, al-Forobiy, Ibn Sino, tasavvus manoyondalari ta'limotida rivojlangan arab-musulmon Sharqi uchun umumiy bo'lgan komillik, baxt-saodat, ahillik, muhabbat g'oyalari arab-ispan Sharqi faylasuflari ta'limotida o'z ifodasini topdi. Ibn Baja, Ibn Tufeyl va Ibn Rushd bu oqimning ko'zga ko'ringan namoyandalaridir. Shu tarzda Eron-arabzabon dunyoning sharqiy qismi madaniyati uning G'arbiy qismi madaniyatida o'zining tabiiy davomini topadi⁶¹. Sharqda madaniyatning rivojlanishi G'arbda uning gullab-yashnashi uchun zamin tayyorladi. Ko'pgina olimlarning fikriga ko'ra, eron-arabzabon dunyoning bu ikki qismining madaniyati mazmuni va shakli jihatidan bir-biriga o'xshash ediki, zamondoshlar Sharqqa ko'chib o'tgan G'arb madaniyatini Qur'ondagi so'zlar bilan tavsiflaydilar: "Usbu bizning o'z mahsulotimizni o'zimizga qaytardilar"⁶².

⁶⁰ Конрад Н.И. Средние века в исторической науке. Избр. труды. - М., 1975. -С.217.

⁶¹ Chaloyan V.K. O'sha asar.-С. 150-151.

⁶² Mesopotamiyadagi Buyidlar sulolasining mashhur olim-vaziri As-Sahob Ibn Abbod (vafoti 995) shoir va yozuvchi Ibn Abbad Rabbihning (vaf. 940) Andalusiya antologiyasi bilan

IX asrdan boshlab arablar tomonidan bosib olingan uzoq Pireney yarim oroli dunyoning eng ilg'or davlatlaridan biriga aylandi: Andalusiyada ishlab chiqaruvchi kuchlar kuchaydi, G'arbiy va Sharq mamlakatlari bilan iqtisodiy aloqalar kengaydi, shaharlar va shahar madaniyati rivojlandi, savdo va hunarmandchilik rivojlandi. Bularning barchasi G'arbda arab madaniyatining, jumladan, fanlar malikasi - falsafaning eng yorqin namoyandalari - Ibn Baja (vaf. 1138), Ibn Tufeyl (1110-1185), Ibn Rushd (1126-1198) tomonidan gullab-yashnashi uchun unumdor zamin bo'lib xizmat qildi. Shunday qilib, al-Forobiy, Ibn Sino, tasavvuf manjyondalari ta'limotida rivojlangan arab-musulmon Sharqi uchun umumiy bo'lgan komillik, baxt-saodat, ahillik, muhabbat g'oyalari arab-istan Sharqi faylasuflari ta'limotida o'z ifodasini topdi. Ibn Baja, Ibn Tufeyl va Ibn Rushd bu oqimning ko'zga ko'ringan namoyandalaridir.

Bu ma'rifatparvarlarning falsafiy va ilmiy tushunchalariga Forobiy falsafasi hal qiluvchi ta'sir ko'rsatdi. Bu faylasuflarning birinchisi Arastu falsafasini materialistik talqin qilganligi bilan mashhur; ikkinchi faylasuf Ibn Tufeyl esa neoplatonizm falsafasidan kuchli ta'sirlanib, "Yakzan o'g'li Xayoning qissasi" falsafiy asarini yaratdi; uchinchi - Ibn Rushd (Averroes), - butun arabzabon falsafiy madaniyatni jamlagan holda umuminsoniy falsafa tarixida muhim bosqich bo'lgan ta'limot yaratdi.

Keyingi davrlarda ham barcha arab-musulmon faylasuflari, ma'rifatparvarlari komil insonlarni birlashtiruvchi ibratli shahar muammosini hal qilish uchun harakat qildilar. Ularning hech biri o'rta asrlar tafakkuridagi inson muammolariga Forobiy va Ibn Sino tomonidan belgilab berilgan yondashuvlarini cheklab o'tmagan.

Musulmon tsivilizatsiyasining markazi sifatida Pireney yarim oroliga boshqa Yevropa davlatlaridan arabcha kitoblar sotib olib, ularni lotin tiliga tarjima qilish uchun kelgan ko'plab olimlarning aksariyati ortodoks musulmon nazariyalari bilan qiziqmagan⁶³, ular faqat so'fiy adabiyoti va ilmiy traktatlarni sotib olishgan. Musulmon

tanishganida, unda asosan Ispan ilmiy matnlarni topishini kutgan edi, biroq u ushbu to'plamni Qur'ondan olingan bir ibora bilan tavsiflashdi: "Bu asli o'zimizning mahsulotimiz, bizga qaytarildi." (Крачковский И.Ю. Избр. Соч. -М.-Л., 1956, Т.2. -С. 470-471.)

⁶³ Professor Giyom o'zining "Islom merosi" kitobida pravoslav musulmon olimlari so'fiylar alohida e'tibor bergan she'riyat, romanslar, musiqa va raqsga xristian episkoplaridan yaxshiroq munosabatda bo'lmaganini ta'kidlaydi. (Идрис Шах. Суфизм. -М., 1994. -С.9.)

Sharqining turli davlatlaridan olimlar va san'atkorlar ham Andalusiyaga kelib, u yerda ijodkorlik uchun eng qulay sharoitlarni topdilar. O'zining to'laqonli siyosiy hayoti, turli mafkuraviy tushunchalarga bag'rikengligi, shuningdek, erkin fikrli, rivojlangan ilm-fan va san'at bilan bir qatorda davlatning ma'lum darajada homiyligidan bahramand bo'lgan bu gullab-yashnagan va nisbatan erkin mamlakat ham intellektual hayot sohasida gullab-yashnamasdan iloji yo'q edi. Shu ma'noda Pireney yarim oroli boshqa G'arb mamlakatlariga qaraganda qulayroq sharoitda edi.

Shu o'rinda arab sivilizatsiyasi doirasida o'z madaniyatini yaratgan, xususan, G'arb falsafiy tafakkuri rivojiga ta'sir ko'rsatgan Muso Maymonid va boshqalar kabi o'rta asr yahudiy mutafakkirlarining alohida rolini ham ta'kidlash lozim. Ular ko'p jihatdan arabzabon va lotin madaniyatlari o'rtasida izchil aloqani o'rnatishga yordam berdi. Arab tilida yozilgan yoki saqlanib qolgan ilmiy-falsafiy yodgorliklar ko'p jihatdan Ispan yahudiy tarjimonlari faoliyati tufayli G'arbiy Yevropa mulkiga aylangan.

Taxminan XII asr o'rtalaridan boshlab arabzabon madaniyat va falsafaning markazi Yaqin Sharqdan ko'chib Pireney tog'larida mustahkam o'rnashib oldi, musulmon Sharqining buyuk mutafakkirlari al-Kindiy, Forobiy, Ibn Sino, at-Termiziy falsafasi arab g'arbi falsafasining asosiy manbasiga aylanadi. Bu mutafakkirlar asarlarida aniq belgilangan tarixiy sharoitlar tufayli falsafaning madaniyatdagi qiyofasida sezilarli siljish kuzatiladi, u keng tushuniladi va haqiqatda ongda ilmiy bilim bilan identifikatsiyalanadi. Shu bilan birga, bu jarayonda, demak, butun insoniyat sivilizatsiyasi rivojida Sharq peripatetiklarining alohida rolini yana bir bor ta'kidlash zarur. Aynan mana shu falsafa o'zining ulkan ichki ma'naviy kuchi bilan zamondoshlarini hayratga soldi, bu esa tarixda birinchi marta insoniyatning barcha qatlamlari, shakllari va turlariga taalluqli umuminsoniy darajadagi muammolarning butun asosiy doirasini qo'yish, nazariy jihatdan shakllantirish imkonini berdi.

G'arbdagi arab peripatizmining asosini aynan sharq peripatetizmi tashkil qilgan. Bu falsafa tarixda ma'naviyatning yangi qutbi bo'lib, IX-XIII asrlar davomida o'z kuchida mustahkamlanib bordi, progressiv ratsionallikning barcha ko'rinishlari, shu bilan birga Sharqu G'arb madaniyatlarini samarali sinteziga sabab bo'ldi.

Shuni ta'kidlash kerakki, neoplatonizm Sharq va G'arb o'rtasidagi uzluksizlikda ikkinchi darajali rol o'ynagan. Bu arabzabon madaniy dunyoning neoplatonizmi Arab G'arbida mustaqil oqim sifatida namoyon bo'lmaganligi bilan izohlanadi. Biroq Sharq peripatetizmida uchragan sezgi, ekstaz, insonning ilohiy aql-idrokda erishi tushunchalari ma'lum darajada G'arbda idrok etilgan. Bu, asosan, Ibn Tufeyl qarashlariga taalluqlidir: «O'xshab ketish (ya'ni, Xudo bilan birlik) sof tafakkurga va to'liq, butunlay berilib ketmoqdek, bittayubitta mohiyatga, zaruriy mavjudotga e'tibor qaratishning yagona intilish yo'lidek. Tafakkur qiluvchi shu tariqa o'zining mohiyatini, ko'p yoki oz bo'lishidan qat'i nazar, boshqa barcha mohiyatlarni yashiradi, yo'qoladi va yo'q bo'lib ketadi, faqat faqat yagona, haqiqiy, mavjud, buyuk, eng buyuk va qudratli bo'lgan mohiyati qoladi»⁶⁴, deb ta'kidlaydi mutafakkir.

Al-Kindiy, Forobiy va Ibn Sinolarning sharqona peripatetizmiga asos bo'lgan Arastu falsafasi va uning talqini, shuningdek, bu buyuk mutafakkirlarning tabiiy ilmiy kashfiyotlari va erkin tafakkuri Arab G'arbida qabul qilingan va yanada rivojlangan Ibn Baja, Ibn Tufeyl, Ibn Rushd kabi yirik faylasuflar tomonidan. Bular - Arastu falsafasidan va antik peripatetizmdan Sharq falsafasiga ketma-ket o'tgan materiyaning abadiyligi, aqlning turlari va ular bilan bog'liq bo'lgan materiya va shakl, imkoniyat va voqelik muammolari haqidagi eng muhim savollardir. Falsafiy g'oyalarning davomiyligi haqida gapirganda shuni ta'kidlash joizki, Ibn Rushd o'z tushunchasining manbai sifatida buyuk Sharq peripatetiklari bo'lmish mutafakkir ajdodlarimiz Forobiy va Ibn Sino ta'limotiga murojaat qiladi, bu dunyoning abadiyligini tasdiqlaydi⁶⁵.

Shunday qilib, arabzabon Sharq falsafasi Pireney yarim oroliga ko'chirildi va uning negizida arab G'arbi falsafasi (Ibn Tufeyl, Ibn Rushd, al-Arabiy) rivojlandi va ravnaq topdi, bu esa, o'z navbatida, butun Yevropa tafakkuriga kuchli turtki bo'lib⁶⁶, Uyg'onish davrigacha

⁶⁴ Ибн Туфейль. Роман о Хайе, сыне Якзана. Пг., 1920. -С.39.

⁶⁵ Ибн Рушд. Опровержение опровержения.// Избр. произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIV вв. -М.,1961. -С.413.

⁶⁶ Sharq antik dunyo falsafasining va Arastuning eng muhim yodgorliklarini saqlab qoldi va G'arbiga topshirdi; Yevropa birinchi navbatda Sharq peripatetiklari orqali Arastu falsafasi bilan tanishdi. Al-Kindiy asarlari G'arbiga 10—11-asrlarda ma'lum bo'lgan, 12-asrda Forobiy va Ibn Sinolarni allaqachon bilishgan, 13-asr o'rtalarida Ibn Rushdning ko'plab asarlari lotin

nazariy tafakkurning shakllanishi va rivojlanishiga katta hissa qo'shdi.⁶⁷, keyin esa Yevropa falsafasi Sharq peripatetiklari tomonidan unga ko'chirilgan antik (qadimgi yunon) an'anaga uzviy va mustahkam turib, nafaqat falsafaning muammoli sohasini aniqlash va belgilash, balki o'z tilini, kontseptual-tushunchasi va falsafasini shakllantirishga ham qodir bo'ldi, jumladan,. cheklanmagan intellektual qidiruvni, shu jumladan o'z savollariga javob izlashni tasdiqlovchi va har doim qo'llab-quvvatlaydigan kategorik tushunchalarga ham. Bu Sharq va G'arb falsafasi o'rtasidagi aloqaning uzluksizligidan ham dalolat edi.

Ispaniyadagi Islom falsafasining birinchi yirik vakili Yevropada Abubatser nomi bilan mashhur Abu Bakr ibn Tufeyl (1105-1185) hisoblanadi. U xalifa Abu Yaqub Yusufning (1163-1184) vaziri va saroy tabibi edi. "Xayi ibn Yakzon" falsafiy risolasi Ibn Tufeylni butun dunyoda ulug'lagan. Arab Ispaniyasi dunyoga yana ikkita buyuk faylasufni - Kordovalik Abul Valid Muhammad ibn Ahmad ibn Rushdni (1126-1198) va "Futuh al-Mekkiyya" ("Makka kashfiyoti"), "Fusus al-hikam" ("Hikmat javohirlari") muallifi Muhiddin ibn al-Arabiyni (1165-1240) berdi. Ibn al-Arabi "Vahdod al-vujud" ("Vahtadlik va borliq noyoblighi") ta'limotining asoschisi musulmon ilohiyotining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi va uning ta'limoti natijada mustaqil tasavvuf falsafasining asosiga aylandi.⁶⁸

Ibn Rushd va Arab G'arbining boshqa peripatetiklari Arastuning shakl va materiya haqidagi ta'limotini qabul qilib, unga tubdan yangi talqin berdilar: ular materiyaning ustuvorligi, materiyaning o'zi uning shakllarini vujudga keltirishi va shakllar materiyaning namoyon bo'lishidan boshqa narsa emasligi haqida gapirdilar. Arastuning imkoniyat va voqelik haqidagi ta'limoti ular tomonidan quyidagicha talqin qilinadi: imkoniyat moddiy substratda bo'lish, u ayni moddiy substratda voqelikning, yangi borliq yoki shaklning shakllanishiga olib keladigan faoliyat yoki harakatning imkoniyatidir. Dunyoning abadiyligi haqidagi ta'limot va u bilan bog'liq masalalar doirasi arab

tiliga tarjima qilingan. [Qarang: Chaloyan V.K. O'sha asar. b. 175.; Sirojev F. O'sha asar.- b.133].

⁶⁷O'z davrining eng buyuk olimi Rojer Bekon (XIII asr), yuqorida ta'kidlaganimizdek, uning falsafiy qarashlarining shakllanishiga Arastu talqini bilan Sharq falsafasi foydali ta'sir ko'rsatganligini tan oladi (Qarang: Chaloyan V.K. Opus cited. -b.154; Komilov N. O'sha asar. b.57-58).

⁶⁸Туроп У. Тасаввуф тарихи. – Т., 1999. – Б. 126.

G'arbi peripatetik falsafasining eng muhim jihatlaridan biri bo'lsa, uning boshqa bir darajada muhim jihati aql ta'limoti bo'lib, uning rivojlanishida barcha arabzabon peripatizm vakillari qatnashdilar⁶⁹. G'arbdagi Sharq peripatizmi falsafasining materialistik tendentsiyalari Ibn Rushdning moddiy va faol aql haqidagi ta'limotida rivojlangan.

Sharqning ta'sirini nafaqat falsafa, fanda, balki badiiy adabiyotda ham sezish mumkin. Har qanday Yevropa davlati adabiyotida so'fiy ta'sirlari – tasavvuf izlarini uchratish mumkin. Xarakterli so'fiylik xususiyatlari kamida miloddan avvalgi II ming yillikdan to eramizning VIII-XVIII asrlaridagi apogey davrigacha bo'lgan turli xil adabiy asarlarda ajratib turadi. Tasavvuf islom dini doirasida uzoq vaqt mavjud bo'lganidek sharqona tus oldi, lekin haqiqiy so'fiyni G'arbda ham, Sharqda ham har qanday kasb vakili sifatida uchratish mumkin edi. “Kunli hayotda bo'lmoq, ushbu hayotdan tashqari emas”, shuhratparastlikdan, ochko'zlikdan, aqliy takabburlikdan, odatlarga ko'r-ko'rona itoat qilishdan, oliylardan ehtirom bilan qo'rqishdan xoli bo'lish – aynan shular so'fiyning idealidir.

Bu o'rinda tarixiy davomiylik haqida gapirilsa ko'proq mos tuyuladi. Uilyam Tell haqidagi afsona Shveytsariya paydo bo'lishidan ancha oldin "Qushlar parlamentida" (12-asr) paydo bo'lgan; "Malleus Maleficarum" (1460) deb nomlangan jodugar ovi qo'llanmasiga ko'ra, nemis kamondan otish gildiyalari a'zolari "Iblis nomi bilan" nosimmetrik tarzda joylashtirilgan olmalarni otishga ma'lumot berilgan va bu, albatta, musulmonlarning ta'siridan dalolat beradi; nemis kamondan otish gildiyasi a'zolari ("Malleus Maleficarum", jodugarlarni ov qilish bo'yicha qo'llanmaga ko'ra, 1460) nosimmetrik tarzda o'qqa tutilgan Olmalarni "Iblis nomi bilan" tartibga solish musulmon ta'siridan dalolat beradi. Garchi Don Kixot (aragonliklar va provansliklar bu nomni “Kishot” deb talaffuz qiladilar) barcha ispanlarga xos bo'lib ko'rinsa-da, Servantesning o'zi bu obrazni yaratishda qandaydir arab manbasidan foydalanganini tan olgan. Darhaqiqat, Servantesning hikoyasi ko'pincha afsonaviy so'fiy-ustoz Sidi Kishar hayotidagi voqeaga o'xshaydi, jumladan, u tegirmonlarni, lekin shamol tegirmonlarini emas, balki suv tegirmonlarini 11 gigant deb adashgan. Mayorkalik mistik va shahid Raymond Lulli o'zining "Sevimli va mahbub haqidagi ertak" (1283)

⁶⁹ Chaloyan V.K. O'sha asar, 1979. -C. 173.

poemasi so'fiylik namunasi bo'yicha yozilganligini tan oldi. Turmedalik kataloniyalik nasroniy mistik Anselm ma'rifatli so'fiy donishmand Abdulloh at-Tarjuman, ya'ni "Tarjimon" nomi bilan ham mashhur bo'lgan"⁷⁰. Oksfordda falsafadan ma'ruzalar o'qigan ingliz rohib va olimi Rojer Bekon musulmon Ispaniyada tahsil olgan. Universitet rahbariyatini g'azablantirishdan qo'rqib, "ma'rifatparvarlar" (ya'ni so'fiylar – K.Sh.)ga to'g'ridan-to'g'ri murojaat qilishdan ehtiyot bo'lgan va bu fikrlash tarzini oddiygina "Sharqiy" deb atagan. Madridlik professor Asin va uning hamkasblari Rojer Bekon va Kardovdagi ma'rifat maktabi o'rtasidagi aloqani aniqladilar. Shuningdek, Avliyo Frensis Assizskiy fransisk ordeniga asos solganligi aniqlangan, unga Rojer Bekon 1247-yilda qo'shilgan, va, jumladan, Avitsebronning (musulmoncha ismi Sulaymon ibn Yahyo ibn Jabriol, asl ismi esa Sulaymon ibn Gebirol - 1021-1058) katta ta'sirida bo'lganligini bildiradi); Avitsebron esa Ibn Massara (883-931) asos solgan Kordovadagi «ma'rifatparvarlar» (so'fiylar) maktabining eng ko'zga ko'ringan vakili bo'lgan. Rojer Bekonning lotin tilidagi asarlaridan bir parcha so'fiylik evolyutsion nazariyasi bilan bevosita bog'liqligi haqida shunday yoziladi: "Bu haqda na tabiat faylasuflari, na barcha lotin mualliflari bilishmaydi. Ko'pchilik olimlar bu ilmni bilmagani uchun, ular ham unga bog'liq bo'lgan va jonsiz narsalarga, o'simliklarga, hayvonlarga va odamlarga nima bog'liqligini bilishmaydi; oldingisini bilmay, keyingisini ham bilmay qolishi muqarrar»⁷¹.

Ma'rifatparvarlar maktabining so'fiylari Rojer Bekonga ma'lumot to'plash va bilish o'rtasida haqiqiy tajriba yordamida farq borligini o'rgatgan. Rojer Bekon o'zining "Opus Majus" asarida buyuk so'fiy vakillari keltirgan haqidagi asarida shunday yozadi: "Bilishning ikki yo'li bor: argumentlar yordamida va tajriba yordamida. Argumentlar xulosa chiqarishga olib keladi va bizni ularning to'g'riligini tan olishga majbur qiladi, lekin ular aniqlikka olib kelmaydi va shubhalarni yo'q qilmaydi, shuning uchun aql haqiqatga shubha qila olmaydi, agar bu tegishli tajriba bilan tasdiqlanmasa»⁷².

Ingliz adabiyotining asoschisi Jefri Choserga mashhur so'fiy shoirlar ham ta'sir ko'rsatgan. Averroes va Abu Bakr (Abubatzer)

⁷⁰ Гердер. Идеи к философии истории человечества. – М., 1977. -С. 473-477;

⁷¹ Идрис Шах. Суфизм. –М.: Клышников, Комаров и К⁰, 1994. -С.12-15.

⁷² O'sha asar. -С. 22

xristian universitetlarida katta obro'ga ega edilar. Ular esa, o'z navbatida, nazariya masalalarida musulmon olamining oliy hokimiyati sifatida e'tirof etilgan Alg'azel nomi bilan Yevropada mashhur bo'lgan al-G'azzoliyning (1058-1111) tasavvufga qaratilgan asarlariga ishora qildilar; shu tariqa u "Shayx-ul-Islom" (Islom quvati) unvoniga sazovor bo'ldi. Frensis Bekon o'zining "Yangi Atlantida" utopiyasida baxtli odamlar orolini arabcha "Bensalem", ularning qirolini esa Al Tabin deb atagani bejiz emas.

Yana bir misol keltiraylik. Ingliz yozuvchisi Daniel Defoning chuqur falsafiy ahamiyatga ega romani "Robinzon Kruzo" Ibn Tufeyl va uning "Hayi ibn Ykzan" kitobining kuchli ta'siri ostida yozilgan⁷³ deb hisoblanadi, ushbu kitobning nomi Ibn Sinoning falsafiy risolasiga o'xshash bo'lib, unda ibn Tufeyl intellektual baxtni yolg'iz izlash kerakligini taklif qildi⁷⁴. Ibn Sino risolasida Avitsennaning dunyodek kekxa, lekin abadiy yosh va abadiy sargardon, tinchlik va oromni bilmaydigan sirli chol bilan uchrashishi haqida hikoya qilinadi. Oqsoqol Avitsennaga uning sarguzashtlari haqida gapirib, o'rgatadi va jismoniy va ma'naviy olamlarning tuzilishini o'ziga xos geografiya shaklida belgilaydi, tinglovchini doimiy ravishda imperiyaning eng yashirin chuqurliklariga olib boradi. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, "biz bu erda, go'yoki, Dantening ilohiy komediyasining asosiy motivining eskizini topamiz, shu farqi bilanki Virjilning funktsiyalarini o'z shogirdini boshqarmaydigan, faqat unga boradigan bu qiyin yo'lni tasvirlab beradigan Xayi bajaradi"⁷⁵.

Qadimgi Yunoniston va Rim tarixining taqdiriga ko'ra tanazzulga yuz tutdi. "Aholining buzilishi" tufayli imperator Zenon 5-asr oxirida Edes faylasuflar maktabini yopdi; VI asrda imperator Yustinian Iskandariya va Afina akademiyalarini yopdi. Ikkinchisi Aflotun tomonidan asos solingan va 914 yillik faoliyatini davom etgan. Edes va Afina akademiya olimlari Eron shohi Xosrov Anushirvon tomonidan Eronga taklif qilindi va Aflotun akademiyasini

⁷³ Ma'lumki, Ibn Tufeylning o'zi bu fikrni Ibn Sinodan ("Hayy ibn Yakzon") olganligini tan olgan. Muqaddimada Ibn Tufeyl o'z ijodining Avitsenna ijodi bilan g'oyaviy bog'liqligini ta'kidlaydi. (См.: Badawi. Histoire de la philosophie. V. 2. 1972. P. 724).

⁷⁴ Голованова В. Т. Курс лекций по основам философии. -Т., 1999. -С. 80.

⁷⁵ Бертельс Е.Э. История литературы и культуры Ирана. – М., 1988. -С. 246; Густав фон Грюнебаум. «Рисола фи-л-'ишк» Ибн Сины и куртуазная любовь // Арабская средневековая культура и литература. –М., 1988. –С.191-198.

Gundeshapur shahrida, Edes akademiyasini esa Nisibin shahrida qayta tashkil etdi. Tez orada birinchi asl⁷⁶ va tarjima matnlar paydo bo'ldi.⁷⁷

Shuni ta'kidlash kerakki, arablarning madaniy yuksalishi bir necha sabablarga ko'ra bo'lgan - bu, birinchi navbatda, ularni birlashtirgan Muhammad dinidir va shu asosda - iqtisodiy farovonlik va ilmiy-madaniy yuksalish, Hindiston, Gretsiya, Xitoy va boshqa qadimiy sivilizatsiyalar o'rtasidagi ipak yo'lida joylashgan qulay hudud. Bu jarayonda Islom va xalifalik tomonidan ko'rsatilgan fanlarga bo'lgan ijobiy munosabat, shuningdek, arablar, forslar, turklar va mintaqadagi boshqa xalqlarning mantiq, gnoseologiyani, matematika va tabiiy fanlar integral qarashlar tizimini yaratish uchun puxta egallashi zarur bo'lgan aqliy fazilatlar ham oxirgi rol o'ynamadi.

Bularning barchasi, umuman olganda, arab-eronzabon mutafakkirlarning Arastu ta'limotiga murojaatini belgilab berdi. Falsafaning umumiy tarixida katta rol o'ynagan Sharq peripatetizmi mana shu yo'nalishda vujudga kelgan. Peripatetizm tarixi al-Kindiy falsafasidan boshlanib, Ibn Sino ta'limoti bilan yakunlanadi. Taxminan sakkiz asr davomida mavjud bo'lgan Sharq peripatetizm maktabi Arastu qarashlarini talqin qilishda eng kuchlilaridan biridir.

Mashhur xalifalar Horun ar-Rashid va al-Ma'mun iste'dodli davlat arboblari bo'lib⁷⁸, fan va san'atga homiylik qilganlar; al-Ma'mun Bag'dodda (832) antik davri mualliflar asarlarini tarjima qilish va tushuntirish maqsadida "Tarjimonlar uyi"ga asos solgan. Shu tufayli tez orada arablar, forslar va turklar orasidan qiziquvchilarning keng doirasi qadimgi yunon va qadimgi Rim manbalariga kirish imkoniga ega bo'ldi.

Tabiiyki, Eron va Iroqqa qo'shni viloyatlar olimlari jalb qilingan edi. Bu yerlar arablar tomonidan bosib olingandan keyin hatto

⁷⁶ Tarjimachilik faoliyati xalifalar Xorun-ar-Rashid va al-Ma'mun tomonidan alohida ta'kidlangan; ikkinchisi, Bag'dod akademiyasining asoschisi, yunon faylasuflari asarlarini o'rganish va tarjima qilish vazifasini olgan "tarjimonlar maktabi" ga asos solgan.

⁷⁷ Masalan, eronliklar uchun noodatiy ismli fors Pavel Arastu haqida asar yozib, uni Xosrov Anushirvonga taqdim etadi.

⁷⁸ Bu sivilizatsiya namoyandalarining yuksak madaniyatini kitobga, ijodga, shaxsga bo'lgan ulkan mehr-muhabbati bilan baholash mumkin. Xalifa al-Hakim II bir qo'lyozmani ming tilla dinorga sotib olgan; Bag'dod akademiyasining asoschisi xalifa al-Ma'mun va Vizantiya imperatori Teofil o'rtasida millati arman bo'lgan mashhur Vizantiya matematiki va astronomi Leoning Bag'dodga taklif qilinishi haqidagi yozishmalari ham ma'lum.

bosqinchilarga ham mahalliy xalqlar madaniyati kuchli ta'sir ko'rsatgan. Yana bir paradoksni ilm-fan va madaniyatning eng yuksak rivoji tushuntira oladi – bu Islom dini Saudiya Arabistonida vujudga kelgan bo'lsada, biroq dunyoqarash sifatida u Markaziy Osiyo olimlari tomonidan nazariy asoslab berilgan va uning eng kuchli sharhlovchilari, birinchi navbatda, Markaziy Osiyo, Eron, Iroq va mintaqaning boshqa mamlakatlari vakillari edi.

Shuningdek, ayrim olimlar fikricha, Aflotun, Arastu va boshqalarning asarlari faqat arab tiliga tarjima qilingan, deb aniq aytish mumkin emas. Eronning o'sha davrdagi madaniy, siyosiy va iqtisodiy an'alarini, mumtoz sharq tillaridan biri bo'lgani, she'riyat, ilm-fan va yuksak jamiyat tili bo'lgan fors tilining uzoq va kuchli tarixiy gullab-yashnaganini hisobga olsak, shunday taxmin qilish mumkin: fors tilidagi tarjimalar ham talaygina bo'lgan. Markaziy Osiyoni arablar bosib olishi bilangina arab tili ushbu ulkan hududda hukmron ilmiy va adabiy tilga aylandi.

Nazorat uchun savollar:

1. Al-Kindiy, Forobiy va Ibn Sinolarning sharq peripatetizmiga kimning falsafasi asos bo'lgan?
2. Sharqning ta'sirini nafaqat falsafa, fanda, balki badiiy adabiyotda ham sezish mumkin edimi?
3. Uilyam Tell kim edi?
4. Rojer Bekon kim bo'lgan?
5. Nima uchun Averroes va Abu Bakr xristian universitetlarida katta obro'ga ega edilar?
6. Ingliz yozuvchisi Daniel Defoning chuqur falsafiy ahamiyatga ega romani "Robinzon Kruzo" qaysi faylasuf kitobining kuchli ta'siri ostida yozilgan?
7. Al-Ma'mun Bag'dodda antik davri mualliflar asarlarini tarjima qilish va tushuntirish maqsadida nimaga asos solgan?
8. Nega Qadimgi Yunoniston va Rim tarixining taqdiriga ko'ra tanazzulga uchradi?
9. Qachondan boshlab arab tili ushbu Markaziy Osiyoda hududida hukmron ilmiy va adabiy tilga aylandi?
10. Aflotun, Arastu va boshqalarning asarlari faqat arab tiliga tarjima qilingan, deb aniq aytish mumkinmi?

2.3. Sharq peripatetizmining kashshoflari

Al-Forobiy, Ibn Sino, tasavvus manoyondalari ta'limotida rivojlangan arab-musulmon Sharqi uchun umumiy bo'lgan komillik, baxt-saodat, ahillik, muhabbat g'oyalari arab-ispan Sharqi faylasuflari ta'limotida o'z ifodasini topdi. Ibn Baja, Ibn Tufeyl va Ibn Rushd bu oqimning ko'zga ko'ringan namoyandalari bo'ldilar. Uning eng yirik namoyandalari oldida IX-XI asrlar arab-musulmon Sharqining falsafiy tafakkuri butun dunyo miqyosidagi chinakam falsafiy tafakkurning markazi edi. U ilk o'rta asrlardagi esxatologik va sxolastik Yevropa falsafasidan, Hindistonda bo'lish muammolarini diniy yo'naltirilgan qarashdan, Xitoyda voqelikka nazariy yondashishdan, o'z asosiga ko'ra falsafiy qarashdan yiroq edi.

Inson tabiati, uning ijodiy faoliyati, voqelikni estetik singdirish muammosi mavzulari deyarli barcha Sharq falsafiy ta'limotlarida rivojlangan. O'rta asr arab-musulmon Sharqi ilohiyot, falsafa va fanida inson kamoloti muammosini tushunish ruhni diniy tabiat va mazmunan talqin qilishdan tortib, ma'naviy kamolotning muqobil g'oyalarini ishlab chiqishgacha bo'lgan keng qamrovda amalga oshirildi. Shu bilan birga, tabiat mukammallik sifatida tan olinadi va insoniyat, shubhasiz, takomillashtirishga, go'zal Kosmosga o'xshatishga muhtoj.

Axloqiy komil shaxsni shakllantirish muammosini o'rganishga Sharq peripatetizmi vakillari (al-Forobiy, Ibn Sino, Ibn Rushd) katta hissa qo'shdilar, ular antik davri axloqiy komil inson g'oyasini qabul qildilar va yanada rivojlantirdilar, jumladan, shaxs, xususan, standart, ma'naviy va estetik ideal sifatida "mukammal dono hukmdor" g'oyasini. Ular ruhiy kamolotning chuqur ratsionalistik qiyofasini ishlab chiqdilar, uni kuch sifatida ijodkorlikning elementi, insonparvarlikning muhim atributi sifatida tushundilar, mikro- va makrokosmosni bog'ladilar, chunki inson tabiati tana, ruh va ma'naviyat birligida yotadi. Shaxs o'zining jismoniy-ma'naviy birligida uni o'rab turgan narsalar dunyosi bilan to'liq mutanosib ravishda idrok etilgan, har qanday narsa o'zining tabiiy joylashuviga ega bo'lgan uyg'un tartibga solingan kosmosni tashkil qilgan edi. Inson esa boshqa mavjudotlar qatorida mavjudot sifatida uning hayoti va tafakkurining zaruriy va tabiiy sohasi sifatida idrok etiladigan va idrok etiladigan koinot olami bilan to'liq uyg'unlikdadir.

Sharq peripatizmining birinchi koʻzga koʻringan olimi **Abu Yusuf al-Kindiy**dir (8-asr oxiri, Kufa, Iroq – 860-879 y., Bagʻdod). Arab tilida 200 dan ortiq asar yozgan; oʻzi qadimiy manbalardan arab tiliga tarjima qilgan va tahrir qilgan; Arastuning «Kategoriyalar», «Ikkinchi analitika» asarlariga sharhlar yozgan. U Yevropa falsafasining rivojlanishiga jiddiy taʼsir koʻrsatdi. Masalan, quyidagi faktni taʼkidlash mumkin - uning asarlarini Rim papasi Silvestr II (Gerbert)ning oʻzi lotin tiliga tarjima qilgan. Al-Kindiy falsafani narsalarning asl mohiyatini bilish sifatida belgilaydi; lekin narsalarni bilish uchun, uning fikricha, 4 ta savolga javob berish kerak: "Shu narsa mavjudmi?", "Bu nima oʻzi?", "Bu qanday oʻzi?", "Nega bu?"⁷⁹. Binobarin, al-Kindiy yozadiki, «Falsafani oʻrganish, uni oʻzlashtirish va asoslash»ni istagan inson «Yunonlik Arastu»ning falsafiy kitoblari siz mumkin emas"⁸⁰.

Bundan tashqari, al-Kindiy «donishmand Arastu» va uning «tadqiq qilinayotgan har bir narsani bilish falsafaga tegishli, u hamma narsani bilish» degan gʻoyasiga ishora qilib, «falsafaning bunday fan sifatida qismlarini ajratib koʻrsatishni zarur deb hisoblaydi»⁸¹ va mavzuni oʻrganish qaysi qismda ekanligini koʻrib chiqing", deydi - ushbu fikrlar asosida uning fanlar tasnifini quradigan pozitsiyadir.

Al-Kindiy falsafani bilim va faoliyatga - nazariya va amaliyotga ajratadi. Nazariya, hamma narsaning bilimi sifatida, al-Kindi tomonidan aqliy ruh faoliyatining uchta sohasi: mantiq va matematika, tabiiy fanlar va nihoyat, metafizika shaklida taqdim etiladi. Bularning barchasi Arastu va uning maktabi taʼlimotiga asoslanadi. Al-Kindiyning Arastuning falsafiy asarlarini taqdim etishi, fanlarni tasniflashi uning ustozning mantiqiy asarlarini yaxshi bilganidan dalolat beradi⁸². Shuningdek, al-Kindiy antik davri falsafada qoʻyilgan umumiy va shaxs oʻrtasidagi munosabatlar muammosini koʻrib chiqadi. Biroq, u Arastuning oʻnta toifasi: materiya, shakl, harakat, makon va vaqt oʻrniga beshta "pro-substantsiya", yaʼni mohiyatni koʻrib chiqadi.

⁷⁹ Ал-Кинди. О первой Философии. // Избр. произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIV вв. М., 1961. -С. 57.

⁸⁰ Oʻsha asar. - C. 41.

⁸¹ Oʻsha asar. - C. 107.

⁸² Chaloyan V.K. Oʻsha asar. -C. 158.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, Sharqning axloqiy-estetik ta'limotida baxt muammosi eng muhim dunyoqarash muammolaridan biri bo'lganligi sababli, arab musulmon faylasuflari ta'limotida aynan al-Kindiydan boshlab, ijtimoiy ahamiyatga ega nazariy izlanishlar yo'lga qo'yiladi, ya'ni baxt inson hayotining maqsadi va uni Aql dunyosida izlash kerak degan fikr.

Eronlik olim **Abu Bakr Muhammad ibn Zakariya Ar-Roziy** (865 - 925 yoki 934) taxminan 865 yilda Eronning Rey shahrida tug'ilgan. U ko'p qirrali ta'lim oldi, xususan, falsafa, metafizika, she'riyat va alkimyoni o'rgandi, tibbiyot, astronomiyaga oid keng ko'lamli 184 risola yozgan. Uning 61 ta asari avlodlarga yetib kelgan. U yoshligida ham metallarni tozalash va "eliksir" izlash bo'yicha tajribalar bilan shug'ullana boshladi. Ar-Roziy butun umri davomida ratsionalist bo'lib qoldi. Uning asarlari X-XIII asrlarda lotin tiliga tarjima qilingan. U eksperimentni yaxshi ko'rardi, uni fanni rivojlantirishning asosiy dastagi deb bildi. Shu tufayli u Yevropa empirik falsafasiga, jumladan, Ingliz Uyg'onish davri falsafasiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Ar-Roziy o'ttiz yoshida Bag'dodga borib, u yerda tabobatda tahsil oldi. Tez orada u juda mohir shifokor sifatida mashhur bo'ldi. Reyda, keyin Bag'dodda klinikani boshqargan. Ar-Roziy falsafiy kontseptsiyasining asosini beshta azaliy asoslar: "yaratuvchi", "ruh", "modda", "zamon", "makon" haqidagi ta'limot tashkil etadi. "Yaratuvchi" tomonidan yuborilgan "aql" "materiya" tomonidan asirlangan "ruh"ni ozodlik istagi bilan ilhomlantiradi. Bunga yo'l falsafani o'rganishdir. U mutlaq makonga, mutlaq vaqtga ishondi va olamning ko'pligini tan oldi. Hamma narsa, uning fikricha, bo'linmas elementlardan va ular orasidagi bo'sh joydan iborat. Bu elementlar abadiy, o'zgarmas va ma'lum hajmga ega.

Ar-Roziy axloq(etika)da zohidlikka qarshi chiqdi, faol ijtimoiy hayotga chaqirdi, Suqrotni namuna sifatida ko'rdi. U o'z davrida mavjud bo'lgan barcha dinlarni tanqid qilgan: haqiqat bitta, dinlar ko'p, shuning uchun hamma dinlar yolg'ondir. Haqiqat manbai Muqaddas Kitob emas, balki faylasuflar va olimlarning kitoblari bo'lishi kerak, degan edi u.

Ar-Roziyning tibbiyotga oid asosiy asarlari "Al-Xavi" kitobi va 10 jildlik "Mansurga bag'ishlangan tibbiy kitob" – arab tilidagi o'ziga xos tibbiy ensiklopediyadir. Lotin tiliga tarjima qilinib, ular bir necha

asrlar davomida shifokorlar uchun qo'llanma bo'lib xizmat qilgan. Shuningdek, u kasalxonalar qurish va ular uchun joy tanlash bo'yicha ko'rsatmalar tuzdi, shifokorlar ixtisoslashuvining ahamiyati, kambag'allarga tibbiy yordam va o'z-o'zidan yordam ko'rsatish haqida asarlar yozdi.

Ar-Roziy birinchilardan bo'lib ba'zi kasalliklarning yuqumli xususiyati haqida fikr bildirgan. "Chechak va qizamiq haqida" asarida u bu kasalliklarning klassik tavsifini berib, qayta kasallikka qarshi immunitetni ta'kidlagan. Kasallikning oldini olish uchun chechakka qarshi emlash qo'llaniladi. Har bir bemorning kasallik tarixini tuzish, oyoq-qo'l singanida gips qo'llashni tibbiyot amaliyotiga joriy etdi. U paxta momig'ini bog'lash uchun va katgutni yaralarni tikish uchun ishlata boshladi, farenksdan begona jismlarni olish uchun maxsus vositani tasvirlab berdi.

Ar-Roziy matematik atomizm ta'limoti tarafdori bo'lib, uning ta'limotini "Vaqt va makon kitobi"da bayon qilgan. Shuningdek, Yerning sharsimon tabiati, yulduzlar va umuman fazoga oid bir qancha risolalari mavjud.

Abu Nasr Muhammad ibn Forobiy (870-950) Sharq peripatizmining eng yirik vakili hisoblanadi. Boshqa musulmon aristotelchilar singari uning ijodiga ham ko'plab maqolalar, risolalar va monografiyalar bag'ishlangan. Farobiy ijodining mashhur tadqiqotchisi akademik M.M. Xayrullaev shunday yozadi: «Ko'pgina O'rta asr musulmon mualliflarining fikriga ko'ra, Forobiydan oldin ham, undan keyin ham Arastuni bunchalik chuqur va har tomonlama bilgan faylasuf, bilimning umuminsoniyligi, ilmiy qiziqishlari tabiati jihatidan unga teng keladigan mutafakkir bo'lmagan. "Ikkinchi Arastu", "Ikkinchi muallim" ("muallimi soni") deb atalgan.

O'rta asrlarda va undan keyingi davrda Forobiyga bunday sharafli nom qo'yish sababini aniqlashga, eng avvalo, yevropaliklar tomonidan ko'p urinishlar bo'lgan. Farobiyning mantiqiy tahlil usuli – "bilim organoni"ni chuqur o'rganishi farazlardan biridir. Bu "Birinci organon" kabi edi. Unga ergashib, ushbu muammoni o'rgangan Frensis Bekon o'zining asosiy asarini "Yangi organon" deb nomladi.

Forobiy boy ilmiy meros qoldirdi. Forobiy misolida antik davr falsafasi bilan Sharq musulmon falsafasi o'rtasidagi uzviylik yaqqol ko'rsatilgan; uning mantig'i va gnoseologiyasi Arastu ta'limotiga qo'shilib ketadi va metafizikasida neoplatonizm tamg'asi bor. Buni

uning hamma narsaning Xudodan kelib chiqishi, Xudoni bilish va unga taqlid qilish haqidagi tezisi falsafaning maqsadi sifatida tasdiqlaydi⁸³. Forobiy Arastuning “Birinchii analitika”, “Ikkinchi analitika”, “Yopika”, “Sofistika”, “Kategoriyalar”, “Etika”, “Ritorika”, “Poetika”, Metafizika, mantiqqa oid asarlariga sharhlar muallifi, shuningdek, Ptolemeyning "Almagest", Afrodisiy Aleksandrning "Ruh haqida", Evklidning "Geometriya" ning alohida boblari, Porfiriyning "Isagoge" kabi asarlarga sharhlar muallifi. Forobiy ustozii Arastu ortidan tabiiy va ijtimoiy fanlarning deyarli barcha tarmoqlarini o'rganish bilan shug'ullangan va shuning uchun Forobiyning falsafiy tizimi borliqning barcha qirralarini qamrab olgan⁸⁴.

Forobiyning ilmiy risolalarida asosiy tamoyillar hal etilgan - fan falsafasi, nazariya, bilim, mantiq masalalari, psixologiya, tabiatshunoslik, inson munosabatlari. Olim adabiyot va musiqa sohasida ham ilmiy meros qoldirdi. Beruniy, Ibn Sino, Ibn Tufeyl, al-Kindiy, Ibn Rushd ilmiy ijodining shakllanishi va rivojlanishiga uning asarlarining ta'siri katta bo'lganini ta'kidlash lozim. XIII asrda Forobiy asarlari Toledo tarjima maktabi tomonidan lotin va Yevropa tillariga tarjima qilingan. Uning fanlar tasnifi haqidagi risolasi XII asrdayoq ikki marta lotin tiliga tarjima qilingan. Bu davrga, masalan, Forobiyning falsafaning turli masalalariga bag'ishlangan bir qator risolalari – “Aql ma'nosi”, “Baxt kitobi”, “Muammolar manbai”, “Dalillar kitobi”, “Ruhning mohiyati haqida”, “Mantiqqa kirish kitobi”, “Fizikaga sharhlar”, “Poetikaga sharhlar” ham tarjima qilingan.

Koinotning kosmologik ierarxiyasida, al-Farobiy falsafasida dunyo “yerdagi” dunyo va “osmondagi” dunyoga bo'lingan. Mavjud hamma narsaning mavjudligi, borliq va tafakkurning o'ziga xosligining sababi - Olloxdir¹⁰⁰. Aql insonga tabiatni o'zlashtirishga yordam beruvchi asosiy bilim quroli bo'lib, unda inson o'zining ruhiy mohiyatining aksini ko'radi. Forobiy ta'limotida ("borliq birligi") insonning panteistik qarashi quyidagicha edi: inson "pastga yo'l" (Ibtidoiy mavjudotdan, sohalarning onglari, faol aql, yerdagi dunyo va insonga) va "yuqoriga yo'l" (birlamchi materiyadan elementlarga, minerallarga,

⁸³ Chaloyan V.K. O'sha asar. C. 161.

⁸⁴ Трахтенберг О.В. Очерки по истории западноевропейской средневековой философии. М.,1957. -С. 57; Сулейманова Ф. Восток и Запад. -Т., 2001.-С. 23.

o'simliklarga, hayvonlarga va insonga).

Forobiy estetik ta'limotidagi shaxs tabiatan kamolotga mo'ljallangan. Jismoniy va ma'naviy barkamollikning uyg'unligi g'oyasi ushbu muammoni jamiyatning elementi sifatida shaxsning uyg'un rivojlanishiga oid aniq qoidalar bilan to'ldiradi. Insonning aqliy qobiliyatlari, birinchi navbatda, ayrim organlar va tana qismlarining jismoniy xususiyatlari bilan bog'liq, lekin ular ham ularga ta'sir ko'rsatishga qodir. Ruhiiy kuchlarning uyg'unligini buzish tananing sog'lig'iga ta'sir qiladi. "... Ruhi xasta kishilar o'z tasavvurlari tufayli, nafs va urf-odatlar bilan buzilib, go'zal va fazilatli narsalardan azob chekarkan yoki ularni umuman tasavvur qilmay turib, yomon holat va xatti-harakatlardan zavq oladilar"¹⁰¹ Demak, ruhiy ehtiyojlar, qobiliyatlar va tana shakllarining mukammalligi tabiat taraqqiyotining toji sifatida insonning uyg'unligi belgisidir.

Forobiyning inson haqidagi mulohazalari yanada murakkab va teranroq edi. "Odam aql tufayli odam bo'ldi" – mutafakkirning "Baxtga erishish to'g'risida" risolasida ifodalangan bu formula Forobiyning shaxsning ma'naviy tomoni haqidagi hukmlarida boshlanish nuqtasi bo'lib xizmat qiladi¹⁰². Inson hayvonga o'xshaydi, chunki u, xuddi ikkinchisi kabi, his qilish qobiliyati bilan ajralib turadi, ammo aql va ruhiy kuchlar insonni uning atrofidagi butun dunyodan yuqoriga ko'taradi. "Insonga tabiatan xos" ma'naviy quvvat, mantiqiy fikrlash qobiliyati uni boshqa tirik mavjudotlardan ajratib turadi; bu qobiliyat orqali inson "toifalarga bo'linib fikr yuritadi, fan va san'atni egallaydi, shuningdek, o'zining va o'zgalar harakatlaridagi go'zal va xunukni ajrata oladi."¹⁰³

Al-Forobiy aqliy faoliyatda inson ijodiy faoliyatining eng yuqori ko'rinishini ko'rib, o'z hayotini uzluksiz bilish jarayoni sifatida talqin qiladi, buning natijasida inson takomillashadi, uning shakllanishi aql bosqichlariga mos keladigan "insonlik darajalari"ga ko'tariladi: potentsial aql, orttirilgan aql va faol aql. Bu nazariyaga ko'ra, aql yordamida olingan bilim insonga baxt va shodlik keltirishi kerak chunki bilish orqali inson o'zida va atrofidagi dunyoda go'zallik va komillikni kashf etadi.

Forobiy ta'limotida ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan izlanish belgilangan: inson hayotining maqsadi aql olamida baxtga erishishdir. Inson nimani bilishi va orzu qilgan baxtga erisha olishi kerak? Mavjudni nazariy chinakam bilish bilan birga, "amallarni to'g'rilab,

qalblarni saodatga yo'naltiruvchi" amaliy san'atni ham egallash zarur. Komil hukmdor odamlarni baxt yo'lidan boshlash uchun faylasuf va siyosatchining hikmatini uyg'unlashtirishi kerak. Forobiy falsafasida ideal davlat barkamol shaxs tamoyili asosida qurilgan va barcha a'zolar o'zaro uyg'un bog'langan sog'lom inson tanasidir. Fazilatli shahar ham koinot, ham inson tanasi va ruhi uchun umumiy bo'lgan oqilona tamoyillar asosida tashkil etilgan. Jamiyat umuminsoniy uyg'unlik qonunlariga bo'ysunishi kerak. Ideal hukmdorning o'zni insonlarga go'zallik va ezgulikka intilayotgan oqilona borliq yo'lida ko'rsatma bo'lishdan iborat. Jismoniy barkamollik, aqliy kamolot va yuksak axloqiy-estetik fazilatlarining uyg'un uyg'unligi inson va uning harakatlaridagi go'zallik va komillik belgisidir. Asosiysi, insonning go'zalligi, insoniy hamma narsa va inson aqli go'zallik keltiradigan hamma narsa.

Forobiy qo'ygan falsafiy savollar **Abu Ali Ibn Sino** ta'limotida ham o'z aksini topgan. U Forobiy asos solgan falsafiy yo'nalishlarni o'zlashtirdi, davom ettirdi va takomillashtirdi. Abu Ali ibn Sino (980-1037) Buxorodan 18 km uzoqlikda joylashgan Afshona qishlog'ida tug'ilgan, Eronning Hamadonida vafot etgan. Uning asarlari umuminsoniy ahamiyatga ega. Ibn Sino arab tilida 400 dan ortiq, fors-tojik tilida 20ga yaqin asar yozgan, deb hisoblashadi. Uning "Tib qonuni" O'rta asrlarda taxminan 30 marta turli lotin tarjimalarida nashr etilgan. Uning "Shifo kitobi" falsafiy asari ham shu kabi mashhurlikka erishdi. U to'rt qismdan iborat. Birinchisi - mantiq, ikkinchisi - fizika, uchinchisi - matematika, to'rtinchisi - metafizika masalalarini qamrab oladi. Ibn Sino allaqachon o'z zamonida hurmat bilan "Shayx ur-Rais" deb atalgan va u Sharq peripatetizmi g'oyalarini o'zidan oldingilar tomonidan davom ettirgan va sezilarli darajada rivojlantirgan. Uning insoniyat madaniyati va ilm-fani xazinasiga qo'shgan hissasi beqiyos.

Ibn Sinoning axloqiy-estetik kontsepsiyasidagi shaxs barcha mavjud turlarning eng yaxshi turidir, chunki u aql kuchiga ega, u tushunarli narsalar haqida fikr yurita oladi, u yuksak qadriyatlarga intiladi, kelajak hayotiga muhabbat ko'rsatadi, fazilatli yoki taqvodor shaharni va uning odamlarini himoya qilishga qodir. Shuning uchun inson tabiatning eng go'zal va eng yaxshi ijodi sifatida alohida muhofaza va g'amxo'rlikka muhtoj. Ibn Sino tabiatning eng go'zal turi – insonga mehrini nafaqat falsafiy va axloqiy-estetik asarlarida, balki amalda ham namoyon etgan. Buyuk olim va mutafakkirning butun

umri insoniyatga yordam berishga qaratilgan bo'lib, uning tibbiy amaliyoti insonparvarligi, mehr-shafqatining eng yaxshi isbotidir. Tibbiyot amaliyotida u doimiy ravishda tajriba o'tkazdi, bu butun eksperimental fanga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Bir necha asrlar davomida uning falsafiy risolalari musulmon va ayniqsa, Yevropa mutafakkirlariga kuchli ta'sir ko'rsatgan.

Ibn Sinoda falsafaning dinga munosabati intellektual elitizm pozitsiyasidan kelib chiqqan holda qaror topadi: taqdir masalasini ochiq muhokama qilish omma uchun zararlidir. Taqdirning mohiyatini tahlil qilish, dunyo tartibini, jazolash, ruhni tiriltirish muammolarini o'rganish, aql-idrok tamoyillari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan, ya'ni ruhi pok inson tomonidan amalga oshirilishi mumkin – faylasuf tomonidan.

Ibn Sino ilohiyotshunosligi antropologiyaga yaqin, uning ta'limoti yakkaxudolik emas, u Xudoning ko'p mohiyatlari haqidagi ta'limotdir. Ma'lumki, Sharqiy perititetizm Xudo va inson o'rtasida intellektual masofa mavjud. Ibn Sino "Qushlar tili" risolasida inson qalbining aql va ishq orqali Alloh taolaga yuksalish bosqichlarini tasvirlaydi va shu orqali mantiqiy nuqtai nazardan, taqdirning diniy siridan pardani olib tashlaydi. Insonning mohiyatini, uning go'zalligini anglashda Ibn Sino o'z davri uchun ilg'or qadam tashladi. Ibn Sino Tangri olamdagi barcha ne'matlarini insonga taqdir qilib qo'ygan va boshqa jonzotlarga nisbatan uni eng yaxshi va oliy mavjudot qilib yaratgan. Ibn Sinoning ta'kidlashicha, insonni yer yuzida yaratish, yer yuzini ko'paytirish, uning go'zal va jozibadorligini oshirish uchun Xudo uni yaratgan. Bu afzallik natijasida inson eng go'zal va tabiatan eng mukammal mavjudotga aylandi. Aql nuqtai nazaridan, inson o'z atrofidagi dunyoni aqlga mos keladigan olijanob xatti-harakatlar bilan o'zgartiradi. Hikmat va ilm nuri bilan yoritilgan kishigina o'zida axloqiy komil qalbni tarbiyalay oladi. Ibn Sino ta'limotida insonning vazifasi o'ziga o'xshaganini sevish va shu muhabbat nomi bilan yaxshilik qilishdir.

Ibn Sino ta'limotidagi estetik ideal insonga umuminsoniy muhabbat va inson o'z faoliyatining o'z maqsadi ekanligini anglashdir. Mutafakkirning fikricha, inson o'zini-o'zini axloqiy jihatdan takomillashtirish yo'lida o'zining qadr-qimmatini anglab yetishi, o'zini tevarak-atrofdagi dunyodagi eng oliy va yagona tamoyil sifatida baholashi kerak. Uning ta'limotiga ko'ra, amaliy

donishmandlik fazilatlarini, ya'ni mardlik va jasorat, salomatlikni saqlaydigan bosiqlik, adolat, nazariy fazilatlarga ega bo'lgan kishigina baxtlidir. U ularga faqat faylasuflar erisha oladigan axloqiy va aqliy kamolotning birligini nazarda tutadi.

Ibn Sinoning falsafiy merosi falsafaning uchta madaniy yo'nalishda: musulmon Sharqida, musulmon G'arbida va Xristian G'arbida rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi ⁸⁵.

Ibn Sinoga jahon shuhratini keltirgan ilmiy asar XII asrdayoq lotin tiliga qisqartirilgan holda tarjima qilingan beshta kitobdan iborat "Tib qonunlari"dir. Ibn Sino sivilizatsiya tarixida bebaho iz qoldirdi. Olimning falsafadagi eng yirik asarlari "Shifo kitobi", "Danishnoma", "Kitob al-insof" – Arastu asarlariga sharhlar, "Fi-l-hudud", "Hikmat aloiya", "Al- Hikmat al-mushrikiya", "Uyun al-hikma", "Al-mabohisat", "Hayi ibn Yakzon", "Muhabbat haqida risola".

Shunday qilib, biz ishonch bilan xulosa qilishimiz mumkinki, IX-XII asrlarning eng yirik olim va faylasuflari Forobiy va Ibn Sinolar Sharq peripatetizmi falsafasining mahobatli qurilishiga ilk Sharq Uyg'onish davri davrida asos sola boshlaganlar. Shuningdek, Yevropa Uyg'onish davri gumanizmi (XYI asr) rivojiga Forobiy va Ibn Sinoning inson haqidagi ta'limoti beqiyos hissa qo'shgan. Aynan ushbu bizning buyuk ajdodlarimiz o'z davrining ruhida insonga nisbatan chuqur o'ziga xos, mohiyatan gumanistik qarashlar tizimini ishlab chiqdilar, ong chegaralarini insonning tabiatini, uning mavjudligining ma'nosi va hayotidagi o'rnini hisobga olish darajasiga qadar kengaytirdilar. Koinot, uning jamiyatdagi roli, davlat birlashmasining mohiyatini ham ko'rib chiqdilar, islom dunyosi odami tushunchasini sezilarli darajada to'ldirdilar va shu orqali rivojlantirdilar.

Sharq peripatetizmida o'ziga xos mavqeni eronlik ilohiyot olimi **Abu Homid Muhammad al-G'azzoliy** (1058-1111) egallagan. Haqiqiy iste'dodli faylasuf sifatida, lekin Xudoga chin dildan ishongan holda, u qarama-qarshiliklarga duch keldi. Ba'zi tadqiqotchilar uni reaksion olim deb hisoblashadi, bu fikr bilan biz kelisha olmaymiz. G'azzoliy dastlab islom qonunlari bo'yicha mutaxassis bo'lib, atigi 33 yoshida Nizomiya madrasasiga dars berishga tayinlangan. Ammo keyin u falsafa bilan shug'ullanadi, "Tahovut al-falsafia"

⁸⁵ Сагадеев А.В. Ибн Сина (Авиценна). - М.: Наука, 1980. -С. 208.

("Faylasuflarning ziddiyatlari", "Faylasuflarning o'z-o'zini rad etishi"ning an'anaviy ruscha tarjimasi) asarini yozadi. Bu yerda G'azzoliy o'z davri uchun an'anaviy ma'noda Sharq peripatizmi falsafasini inkor etdi, Arastuni go'yoki noto'g'ri talqin qilganliklari uchun Forobiy va Ibn Sinoni tanqid qildi. Ammo shunisi e'tiborga loyiqki, u bu olimlarning Arastu talqiniga qo'shilmagan holda, Ustoz falsafasi haqida o'z nuqtai nazarini beradi. Buni u «Maqosid al-falsafia» («Faylasuflar intilishlari») asarida amalga oshirgan. Oxirgi kitob tufayli G'azzoliy Yevropada ko'zga ko'ringan aristotelchi sifatida qabul qilindi.

G'azzoliy "Kitob ihya ilm ad-din" ("Iymon ilmlarining tirilishi") nomli yirik "Qisqa sharh" (majmua) yaratgani bilan ham tarixga kirdi. Unda u ikkita xulosaga keldi. Xudo eng oliy mutlaq haqiqat bo'lib, inson aqli yetib bo'lmaydi. Vaholanki, falsafa eng oliy fan bo'lib, u mantiqiy beg'ubor fikrlash sintezi natijasidir. Har qanday bilim mantiq uchun mavjud. Ammo shu bilan birga, Xudo mantiqqa erishib bo'lmaydi. Bu qarama-qarshilik uni ichki psixologik bezovtalikka olib keldi va keyingi 12 yil davomida (darveshning an'anaviy atamasi) u oddiy dunyoda topa olmagan javoblarni o'zining so'fiylik ta'limiga murojaat qilib, sargardon va tafakkur bilan o'tkazdi⁸⁶. Odatda "Hujat ul-islom" deb atalgan G'azzoliy nafaqat o'rta asr va Uyg'onish davriga, balki keyingi mualliflarga ham jiddiy ta'sir ko'rsatganiga shubha yo'q. Uning qarashlarining to'g'ridan-to'g'ri izini, masalan, nemis klassik falsafasining asoschisi I. Kantda topish mumkin⁸⁷, u Xudoning mavjudligiga oqilona izoh topa olmagan holda, sof aqlning o'zini o'zi tushuntira olmaydi, shuning uchun u iymon bilan almashtirilishi kerak.

Keling, ushbu oqim tarixidagi markaziy shaxslardan biri bo'lgan yana bir shaxsga to'xtalib o'tamiz – bu o'z mazmuniga ko'ra gumanistik ta'limotning asl nusxasini ishlab chiqqan arab **Abul-Volid Muhammad Ibn-Rushd** (1126-1198). O'rta asrlarning oxiri va

⁸⁶ Идрис Шах. Суфизм.- М., 1994. -С. 178; Шамолов А.А. Философско-теологические воззрения Газали: Дис... докт. филос. наук. –Душанбе, 2003.

⁸⁷ Idris Shohning ta'kidlashicha, uning asarlari paydo bo'lganidan keyin 50 yildan kamroq vaqt o'tgach, ular yahudiy va nasroniylarning sxolastik tafakkuriga juda katta ta'sir ko'rsatgan. U nafaqat Jon Bunyaning (Angliya) "Muqaddas urush" va "Pigrimning taraqqiyoti" g'oyalarini ajoyib tarzda kutgan, balki Ramon Marti, Foma Akvinskiy, Paskal va boshqa ko'plab zamonaviy mutafakkirlarga ham ta'sir qilgan. (Qarang: Идрис Шахс. О'sha asar. - b.176-177).

Uygʻonish davridagi obroʻ-eʻtibori shu qadar baland ediki, u Arastu sharhlovchisi degan sharaflı nomga sazovor boʻldi. Ibn Rushdning falsafiy tafakkur evolyutsiyasiga uning sekulyarizatsiya yoʻnalishidagi taʼsiri Xristian Yevropada Ibn Sinodan kelib chiqqan anʼanalarni olgan. Uning gʻoyalari ayniqsa avgustinliklar orasida mashhur boʻlib, uning taʼsiri Buyuk Albert, Foma Akvinskiy, Duns Skott asarlarida ham uchraydi⁸⁸. Ibn-Rushd Arastuni ommalashtirishdan tashqari, Gʻazzoliy tarafdorlari bilan bahslashdi. Gʻazzoliy falsafa oliy haqiqatni anglay olmaydi, deb hisoblagan. Aksincha, Ibn Rushd falsafa va uning imkoniyatlarini himoya qilgan. U dinni va shunga mos ravishda haqiqatni ikki turga ajratdi: ratsional-nazariy va ibratli-allegorik. Ibn-Rushd ishonganidek, mantiqiy haqiqat tushunarli va kam odam uchun ochiqdir. Ibratli-allegorik haqiqat omma uchun haqiqatdir. Ibn-Rushdning ana shunday boʻlinishi asosida keyinchalik qoʻsh, aniqrogʻi, ikkilik haqiqat nazariyasi paydo boʻldi.

Ibn-Rushd dunyoning abadiyligini va birlamchi materiyaning boshlanishi yoʻqligini tan oldi. U materiya dastlab berilgan deb hisoblagan, lekin Xudo unga maʼlum shakllarni beradi va shu bilan uni haqiqat obʼektiga aylantiradi. Ibn-Rushd Aristotelni shunday tushunganki, “nous” (universal, mavhum dunyo aqli) ruhlarga tashqaridan kirib boradigan yagona umumiy substansiyadir. Shuning uchun alohida inson ruhi oʻlmas boʻlolmaydi, deb taʼkidladi u. Savolning bunday shakllantirilishi oʻrta asr sxolastikasiga tubdan zid edi va ratsionalizm va amaliylikning odamlar hayotidagi, naturalistik falsafadagi rolini qayta koʻrib chiqishga urinishlar uchun asos yaratdi va ikkinchisi, maʼlumki, Frensis ijodida oʻziga xos gullash oldi. Bekon.

Ibn Rushd falsafasining asosiy yoʻnalishlaridan biri - donolik choʻqqisiga chiqa olmaydiganlarni baxtli qilish yoʻllarini izlash, chunki u baxt hamma odamlar uchun mavjud boʻlishi kerakligiga ishonch hosil qilgan. Ibn Rushd qozi (qozi) sifatida islom huquqining asl tushunchasini yaratdi. U islom shariatidan ijtimoiy tartibga solish vositasi sifatida foydalangan.

Ibn-Rushd falsafasining naturalistik tabiati u asos solgan oqimda - Averroizm da yanada yorqinroq namoyon boʻldi. Averroning falsafiy asarlari, asosan, Arastu asarlariga sharhlar edi. Lekin bu shunchaki izoh emas edi; bu juda samarali talqin edi. Sharhning asosiy

⁸⁸Сагадеев А.В. Ибн Сина (Авиценна). – М.: Наука, 1980.-С.215-216.

yoʻnalishini naturalistik talqin, yaʼni Aristotel nufuziga tayangan holda diniy falsafaning naturalistik talqini tashkil etilgan boʻlib, u hal qiluvchi rol oʻynagan va shu bilan birga Ustoz gʻoyalariga sifat jihatidan yangi mazmun bagʻishlagan. "Bilish mumkin boʻlgan ob'ektlarning mohiyati va tabiatini, nazariya tilining ma'nolarini, uning tushunchalari, usullarining ma'nosini va boshqalarni tushunish bilan bogʻliq boʻlgan talqin har doim ozmi-ko'pmi aks ettirilgan shaklda muhim o'rinni egallagan va egallagan. bilimlarni rivojlantirishning bir qator gnoseologik, uslubiy protseduralarida"⁸⁹. Averroistlarning bunday yondashuvi o'rta asrlar sxolastikasi inqirozi va falsafaning jamiyat hayotidagi o'rni va rolini tubdan qayta ko'rib chiqish uchun zarur shart-sharoitlarning etukligi davrida ularning pozitsiyalarini keskin mustahkamladi. Masalan, averroistlar Aristotelning materiya va harakatning abadiyligi haqidagi ta'limotiga yangi ma'no berdilar, ular Xudoni faqat borliqning asosiy sababi sifatida tan oldilar, lekin dunyoning bir martalik ilohiy ijod bilan yaratilganligi va hokazolar sifatida emas.

Averroizm Evropada XIII-XVI asrlarda eng kuchli tarqaldi, progressiv tiklanish falsafasining paydo bo'lishining asosiy shartlaridan biriga aylandi. Aslida, XIII-XVII asrlar. tez va kuchli gullab-yashnash davri, so'ngra tabiiy ilmiy kashfiyotlar va yangi fizika va astronomiyaning yaratilishi natijasida Averroizmning dolzarbligining muqarrar quyosh botishi. Ba'zi olimlarning fikricha, averroizm o'rta asr falsafasining atributi bo'lib, Uyg'onish davrining kelishi bilan u unutilgan. Bu haqiqiy tarixiy vaziyatga soddalashtirilgan yondashuv⁹⁰.

Darhaqiqat, Uyg'onish davrida yangi, boshqacha aytganda, naturalistik-eksperimental falsafa paydo bo'ldi. Biroq, Uyg'onish davrining boshlariga kelib, Averroizm eng kuchli rasmiy falsafa bo'lgan - etakchi universitetlarning ilohiyot bo'limlari, Evropadagi eng nufuzli falsafiy maktablar va yo'nalishlarni averroistlar boshqargan. Uyg'onish davrining deyarli butun davri Averroizm va yangi falsafa o'rtasidagi o'jar kurashda o'tdi va faqat Uyg'onish davri tugashi bilan Averroizm fonga o'tdi. Bu kurash, albatta, dialektik edi - averroizmning falsafiy kategoriyalari, tushunchalari va atamalarini

⁸⁹ Тульчинский Г.Л. Интерпретация и смысл// Интерпретация как историко-научная и методологическая проблема. - Новосибирск, 1986. -С. 31-38.

⁹⁰ Chaloyan V.K. O'sha asar. -С. 188.

tushunish, rivojlantirish, aniqlashtirish, konkretlashtirish va faqat ba'zan rad etish, shubhasiz, etakchi tillarda yangi falsafiy terminologik tizimning shakllanishi va rivojlanishiga yordam berdi. Yevropa, shu jumladan ingliz faylasufi Frensis Bekon, masalan, haqiqiy fan va birinchi navbatda, falsafa to'rtta asosning kombinatsiyasi natijasida yaratilishi mumkin, deb hisoblardi, ya'ni agar u o'tmishning asl yozuvlaridan, ularning sharhlaridan, mantiqdan va tajribadan kelib chiqsa.

Fanda ma'lum bo'lgan bunday fakt e'tiborga loyiqdir - agar o'rta asrlarning boshlarida (VIII-IX asrlar) qadimgi yunonlar (Arastu, Aflotun) va rimliklar (Porfiriylar) asarlari arab va fors tillariga faol tarjima qilingan bo'lsa, keyinchalik o'rta asrlarning o'rtalarida (ayniqsa XII-XIII asrlarda) teskari jarayon sodir bo'ldi – arab tilidagi manbalar intensiv ravishda lotin tiliga tarjima qilinib, Yevropaning eng yaxshi mutafakkirlari, faylasuflari, yozuvchilari, diniy va ijtimoiy - siyosiy arboblardan tomonidan o'zlashtirildi. Ikkitomonlama tarjimalar - qadimgi yunon tilidan arab tiliga va arab tilidandan lotin tiliga - Aflotun, Arastu va boshqa mualliflarning aksariyat asarlari amalga oshirilgan.

Demak, xulosa tarzida shuni ham ta'kidlash mumkinki, musulmon faylasuflari ta'limotiga ko'ra asosiy xulosalardan biri bo'lishi mumkin, ya'ni har qanday faoliyat sohasida komillikka har bir shaxs bir qancha zarur fazilatlarni o'zida mujassam etgan taqdirdagina erishish mumkin, ularsiz jamiyat tomonidan unga yuklangan vazifani o'zi bajarolmaydi.

Nazorat uchun savollar:

1. Sharq peripatizmining eng yirik vakili kim hisoblanadi?
2. Forobiy falsafasida ideal davlat qanday tamoyil asosida qurilgan?
3. Forobiy qo'ygan falsafiy savollar qaysi olim ta'limotida ham o'z aksini topgan?
4. Ibn Sinoni ta'limoti haqida nima bilasiz?
5. Ibn Sinoning axloqiy-estetik kontseptsiyasidagi shaxs haqidagi fikri nimadan iborat?
6. Abu Homid Muhammad al-G'azzoliy haqida nima bilasiz?
7. Abul-Volid Muhammad Ibn-Rushd kim edi?

8. Ibn-Rushd falsafasining naturalistik tabiati u asos solgan qaysi oqimda namoyon bo'ldi?

9. Uyg'onish davrida qanday yangi falsafa paydo bo'ldi?

10. Qaysi davrining boshlariga kelib averroizm eng kuchli rasmiy falsafa bo'lgan?

2.4. Sharq peripatetizmi merosida go'zallik falsafasi

Sharq peripatetizmi namoyandalarining badiiy-estetik madaniyati falsafasi o'zining yuksak ma'naviy ong darajasi, badiiy targ'ibot shakllarining boyligi va rang-barangligi, qo'yilgan savollarni chuqur o'rganishi bilan chuqur taassurot qoldiradi. Ma'lumki, antik davrning estetik muammolari IX-XII asrlarda Markaziy Osiyo Sharq peripatetiklarining o'rta asr arabzabon madaniy tafakkuriga ko'p darajada meros bo'lib qolgan. Ammo Sharq peripatetiklari dunyoqarashining o'ziga xosligi bilan ularga yangi ma'no berdi. Bizga ma'lumki, estetik muammolarni ko'rib chiqib, ularni baholashda o'ziga xos yechimlarni taklif qilgan holda antik davr tabiatni birinchi o'ringa qo'ygan bo'lsa, Sharq peripatetiklari xuddi shu narsani talqin qilib, klassik antik davrga nazar tashlaganlar. Aksariyat ekspertlarning ta'kidlashicha, ma'lum darajada butun o'rta asr madaniyati aslida u uchun mavjud bo'lgan voqelik fenomenologiyasidan ko'ra ko'proq antik davr madaniy an'alarining fenomenologiyasi edi. Sharq peripatizmi vakillarining buyuk mutafakkirlari Forobiy va Ibn Sinolarga kelsak, ular go'zallik manbasini o'zlarini tevarak-atrofdagi ob'ektiv dunyoda - insonning ko'rish, eshitish va teginishini zavqlantiradigan, zavq olish uchun juda zarur bo'lgan narsalarda ko'rganlar.¹⁰⁵ "Koinotning go'zalligi va ulug'vorligiga qoyil qolib... koinotning o'zi go'zal taronaga o'xshaganini ko'rasiz, uning turli xil ijodlari esa bir-biri bilan ajoyib garmpniya va uyg'unlikdaligini sezasiz".¹⁰⁴ Ingliz Uyg'onish davri Evropa falsafasi vakillari orasida go'zallik va ezgulik birligiga biroz boshqacha yondashuv bo'lgan. Masalan, Sheftsberi go'zallik va ezgulikning birligini real hayotga emas, balki o'zga dunyo borliq olamiga bog'lagan. Berkli ilohiyning haqiqat, yaxshilik va go'zallik bilan o'ziga xosligi haqida gapirdi. Nemis shoiri Shiller go'zallikni tabiat va ruh uyg'unligining mohiyati deb hisoblagan. I. Kant go'zallikni fazilat bilan belgiladi. David Yum foydali bo'lgan hamma narsani go'zal deb hisoblagan.

Forobiy fikricha, bir xil tabiiy kuchlar insonning axloqiy-estetik fazilatlarni egallashi bilan birga uning ham “go’zal” (foydali), ham “xunuk” (yoqimsiz) harakatlarining manbai bo’lib xizmat qilishi mumkin. Demak, Forobiy insonda go’zallikning ikki jihatini, ya’ni aql (ichki, ma’naviy go’zallik) va jismoniy kamolotga erishish (tashqi, jismonan go’zallik)ni ko’radi; Forobiy tana go’zalligini emas, balki aql go’zalligini afzal ko’radi. Mutafakkirning fikricha, go’zallik tushunchasi ko’p jihatdan ezgulik va adolat bilan mos keladi. “Ikkinchi Muallim uchun ratsionallik fazilat va komillik bilan, insoniy go’zallik bilan mos keladi, ya’ni aql va axloq estetik qadriyatlar tabiatidadir».

Aql o’ziga xos yaxshilik sifatida insonning haqiqiy ichki qiymatini, tashqi jozibadorlikdan farqli o’laroq, ichki go’zalligini tashkil qiladi»¹⁰⁵. O’rta asr Sharq mutafakkirlari, umuman, va shu jumladan IX-XII asr peripatetiklari nazarida sof intellektual go’zallik, axloqiy uyg’unlik go’zalligi, metafizik nurlanish tushunchalari mavjud edi. Masalan, tasavvuf ta’limotidagi ishq turlari sifatining go’zallik nuqtai nazaridan talqin qilinishi eng keng tarqalgan qadriyat edi, ya’ni insonning Xudoga bo’lgan muhabbati insonning Unga bo’lgan yashirin ichki uyg’unligi sifatida, shuningdek, insonning o’zida go’zal bo’lgan narsaga bo’lgan muhabbatidir. Sharq peripatetiklar ichki go’zallik har qanday tashqi go’zallikdan ko’ra chiroyliroq ekanligiga ishonishgan.

Go’zallik muammosini o’rganish orqali o’zlariga javob topgan Forobiy va Ibn Sino misolida badiiy taraqqiyotning insonda go’zallik tuyg’usining shakllanishiga ta’sirini ko’rib chiqamiz.

Forobiy go’zallik manbasini o’zini tevarak-atrofdagi dunyoda ko’rgan, tajribani hissiy va aqliy bilimlarning asosi deb e’lon qilgan. Go’zallik Forobiy kontseptsiyasida o’z davri musulmon mafkurasining qonun-qoidalarini tan olgan holda, go’zallikni faqat Alloh yaratishi mumkin, deb hisoblar ekan, u materiya hayot, abadiyat posboni vazifasini bajaradi va o’ziga xos obyektiv xususiyatlarga ega, deb hisoblagan. Forobiy va Sharq peripatetizmining boshqa vakillari dunyoni katta odam (makrokosmos), odam esa kichraytirilgan dunyo (mikrokosmos) ekanligini ta’kidlaganlar.

Forobiyga ergashgan Ibn Sino tasavvuridagi uyg’unlik insondagi yer va osmon o’rtasidagi ziddiyatlarni optimal hal qilish momenti sifatida taqdim etiladi. Aynan shu uyg’unlik insonning eng yuksak go’zallikka - Ollohga intilishida zarur bo’lgan tarkibiy qismidir. Peripatetik Ibn Sino ham Forobiy kabi ob’ektiv mavjud narsalar,

shaxsning go'zalligiga hayrat bilan gapiradi: «Insoniyatga xos bo'lgan o'sha kamolotdan tashqari narsaga ega bo'lgan, tabiat uyg'unligi va uyg'unligidan hamda ilohiy ta'sirning namoyon bo'lishidan orttirilgan uyg'un ko'rinish kamolotiga ega bo'lsa, eng muhimi, u qalb mevasida yashiringan, sevgining pokligini tashkil qiladigan narsani olishga loyiqdir » (Ибн Сина. Трактат о любви верховного шейха, да святится душа его. –с.324.).

Sharq peripatetiklari, eng avvalo, Forobiy va Ibn Sinolar donishmand inson atrofdagi olamdagi juda ko'p go'zal narsalarni tafakkur va idrok etishni o'rganishi, tuyg'u va aqlni birlashtirib borishi kerak, deb hisoblagan. Faqat bu holatda odam go'zallikni, shuningdek, narsaning to'g'ri va mutanosib tuzilishini to'g'ri idrok etadi.

Forobiy va Ibn Sino garmoniyani anglashda ratsionalistik konsepsiya tarafdorlari edi. Ular inson haqidagi ta'limotga ham bebaho hissa qo'shdilar va shu bilan Evropa Uyg'onish davri gumanizmining shakllanishiga kata hissa qo'shdilar. Aniqroq aytganda, ularning ta'limotida inson, uning hayotining mazmuni, olamdagi o'рни, jamiyatdagi o'рни haqidagi chuqur o'ziga xos qarashlar tizimi ishlab chiqilgan.

Nazorat uchun savollar:

1. Forobiy kim edi?
2. Kimlarni Sharq peripatetiklari deyidilar?
3. Nega 9-12 asrlar Sharqfaylasuflarinin peripatetiklari deyishgan?
4. Antik davrning estetik muammolari IX-XII asrlarda Markaziy Osiyo Sharq peripatetiklarining o'rta asr arabzabon madaniy tafakkuriga qay darajada meros bo'lib qolgan?
5. Sharq peripatetiklari nimani talqin qilib, klassik antik davrga nazar tashlaganlar?
6. Ingliz Uyg'onish davri Evropa falsafasi vakillari va Sharq peripatetiklari orasida go'zallik va ezgulik qanday yondashuv bo'lgan?
7. Sharq peripatetizmi merosida guzallik falsafasi qanday bilinadi?
8. Forobiy va Ibn Sino go'zallik muammosini qaysi asarlarida hal qilishgan?
9. Forobiy go'zallik manbasini nimada ko'rgan ?
10. Forobiy va Ibn Sino garmoniyani anglashda qaysi konsepsiya tarafdorlari edi?

2.5. Sharq peripatetiklari va o'rta asrlar Yevropa falsafasida davomiylilik

Demak, endi biz haligacha falsafada Sharq peripatetiklardan arab G'arbiga, ular orqali G'arbiy Yevropa mamlakatlari, jumladan, Angliyaga boradigan davomiylilik chizig'ini kuzatishimiz kerak.

Tarixdan ma'lumki, rekonkista davrida, ya'ni arablarning Pireney yarim orolidan quvg'in qilinishi boshlangan davrda, G'arbiy Yevropa mamlakatlari hali ham rivojlanishning past darajasida edi. Ammo bu kechikish nihoyasiga yeta boshlandi: yangi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, salib yurishlari, geografik kashfiyotlar vaziyatni tubdan o'zgartirdi. Yevropada buyuk fan va falsafa, adabiyot va san'atning vujudga kelishi uchun zarur tarixiy shart-sharoit yaratildi, Sharq xalqlari bilan yaqin siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalar G'arbning barcha sohalarda ularning ijodiy tafakkuri bilan boyishiga yordam berdi. Yevropa sifat jihatidan yangi sivilizatsiyani yaratdi, madaniyat markazlari Sharqdan G'arbga ko'chib o'tdi, bu yerda ham yangi ishlab chiqarish usuli, ham yangi jamiyatning yangi madaniyati va falsafasi g'alaba qozondi, uning manbai xalqlar yaratgan madaniyat edi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, Sharq antik dunyo falsafasining eng muhim yodgorliklarini, birinchi navbatda, Arastu asarlarini saqlab qoldi va G'arbga topshirdi. Lekin bu hammasi emas. Sharq peripatetiklari va arab G'arbi o'zlarining tushunchalarini, antik davr falsafasini talqin qilishlarini Evropaga o'tkazdilar. XIII asrga kelib, Arastuning asarlari Oksford va Parijga kirib bordi. Ibn Sino va uning safdoshlarining Sharq peripatetiklari hamda G'arb arab peripatetiklari (Ibn Rushd va unga yaqin mutafakkirlar) asarlari lotin tiliga tarjima qilindi. Al-Kindiy (X-XI asrlar) asarlari Yevropa mulkiga aylandi, XII asrda Forobiy va Ibn-Sino ham u yerda ma'lum bo'lgan.

Tarix taqozosi bilan, Yevropa dastlab Sharq peripatetiklari orqali Arastu falsafasi bilan tanishdi. Hatto Hegel kabi yevrosentrik ham buni e'tirof etadi: "G'arb nasroniylari orasida ilm-fan yo'qolganda, Arastu yulduzi keyingi davrlarda G'arbni o'z falsafasi bilan yana tanishtirgan xalqlar orqali yangicha yorqinlik bilan ko'tarildi»⁹¹.

Roger Bekon yozgan ediki, Арфыег falsafasi ularning nusxalari yo'qolgani va kamdan-kam uchraydiganligi sababli yoki Muhammaddan keyingi davrgacha bo'lgan Sharqdagi urushlar tufayli

⁹¹ Гегель. Соч., Т. X. -М., 1935. -С. 319.

edi, Avitsenna, Averroes va boshqalar Arastu falsafasini talqinning asl mohiyatini ro'yobga olib chiqishdi. Shuni qo'shimcha qilish kerakki, Sharq peripatetiklari tomonidan Arastu ta'limotining eng materialistik talqini Rojer Bekonning falsafiy qarashlarining shakllanishiga turtki bo'ldi. Sharq peripatetiklari tomonidan amalga oshirilgan Arastu falsafasining talqini umuman ko'pgina G'arb mamlakatlari falsafasiga foydali ta'sir ko'rsatdi. Uyg'onish davrigacha (XVI asr) nazariy tafakkurning shakllanishi va rivojlanishi uchun ko'p ishlarni amalga oshirgan Sharq peripatetizmi Evropa uchun yangi falsafa berdi⁹².

Shatr, keyin esa Parij ilg'or falsafiy tafakkur markazlariga aylandi. G'arbiy Yevropa madaniyatining Angliyadagi Oksford, Germaniyaning Kyoln, Italiyadagi Padua kabi markazlari ham falsafaning rivojlanishida muhim rol o'ynagan.

Natijada, arabzabon falsafa izsiz yo'qolmadi – u G'arbiy Yevropa mamlakatlari mulkiga aylandi. Sharqda falsafaning naturalistik va ratsionalistik unsurlari tasavvuf va ilohiyot tomonidan tobora chetga surilgan bo'lsa, G'arbda Sharq peripatetiklarining ilg'or falsafasi nafaqat o'zlashtirildi, balki boyib ketdi. O'tmish yutuqlari asosida sifat jihatidan yangi sivilizatsiya va u bilan birga yangi dunyo falsafasi paydo bo'ldi. Ibn Sino, Forobiy va Averroes g'oyalari lotin averroizmining asosini tashkil etdi va shu bilan G'arb Uyg'onish davri, shu jumladan Shimoliy - Ingliz - Uyg'onish davri (XVI asr) materializmi va ateizmining rivojlanishi uchun qulay zamin tayyorladi.

Fransiyada Sharq peripatetizmi falsafasi ilk bor Shartrda (X asr) ildiz otgan: bu yerda nafaqat Ibn Rushd va uning safdoshlarining materialistik qarashlari, balki Markaziy Osiyo madaniy olami mutafakkirlarining tabiiy ilmiy yutuqlari ham targ'ib qilingan. Parij universitetida Lotin averroizm maktabi tuzildi, unga Brabandlik Siger va Jandunlik Ioan rahbarlik qildi. Sharq peripatetiklarining ta'siri bu yerda dunyoqarashning eng muhim masalalarida: xudo va tabiat o'rtasidagi munosabatlar, tabiat va inson tafakkuri o'rtasidagi munosabatlar masalasida namoyon bo'ldi. Ibn Rushdning dunyoning manguligi haqidagi tezisidan S.Brabandskiy o'z falsafasida moddiy borliq haqiqatini, materiyaning abadiyligini va uning harakatini

⁹² Культурное наследие Востока. – Л.: Наука, 1985. -С. 328-329; Петелина М.В. Мир как театр в Ренессансной философии: Дис...канд. филос. наук. – СПб., 2004. –С.10-15.

tasdiqlagan holda qo'llangan. Bu nuqtai nazarni himoya qilib, Sigerning o'zi Arastu va uning sharhlovchisi Ibn Rushd falsafasiga tayanganini ta'kidladi; Ibn Rushdning Brabandlik Seegerga ta'siri, shuningdek, lotin averroizmi universallar masalasini materialistik pozitsiyalardan hal qilishi bilan tasdiqlanadi.

Albatta, Sharq peripatetiklari falsafasining G'arbga ta'siri faqat Parij universiteti bilan chegaralanib qolmagan. Sharqning yorqin mutafakkirlarining tabiatshunoslik tafakkuri yutuqlari ham G'arb mulkiga aylandi: ular qabul qilindi, yanada rivojlantirildi, sintez qilindi va sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarildi. Bu holatda Angliyaning Oksford universiteti o'zining taniqli vakili - fransisk averroisti Rojer Bekon (1214-1292) ⁹³ shaxsida muhim rol o'ynadi, uning faoliyati Oksford va Parij universitetlarida bo'lib, u erda ko'plab Averroes ta'limotlari izdoshlar bo'lgan.

Eksperimentatorchi bo'lgan Rodjer Bekon fanda hal qiluvchi ovoz sxolastika mualliflariga emas, balki tajriba va matematikaga tegishli deb hisoblardi. Tajriba fanlarini yaratishga chaqirgan tabiatshunos – novator sifatida u bilim tajribadan boshlanadi, degan. Ilm-fan tajriba va matematikaga asoslangan bo'lishi kerak va hokimiyat va ularning fikrlari bilan haqiqiy narsalarga o'tish va tabiatni o'rganishga ko'proq vaqt ajratish kerak, degan edi Rojer Bekon. R.Bekon bilishning ikki yo'lini tan oldi: 1) dalillar va 2) tajriba orqali. Ammo isbotning o'zi, uning ta'kidlashicha, yechimning haqiqati tajriba bilan tasdiqlanmaguncha, savolning to'liq yechimini bermaydi. Uning aytishicha, sillogizmlar qanchalik yaxshi bo'lmasin, ular empirik tarzda tekshirilishi kerak.

Roger Bekon nurlarning aks etishi va sinishi qonuniyatlarini tadqiq qildi, optik asboblari yasash bilan shug'ullandi; u, shuningdek, keyingi kashfiyotlarni kutgan ko'plab fikrlarni bildirdi. Aytish mumkinki, u o'z davrining tabiiy fanlari yutuqlarini ma'lum darajada

⁹³ Rojer Bekonning taqdiri ko'p jihatdan Tomas Mor va Frensis Bekonning taqdiriga o'xshaydi. O'z davrining ilm-fan shahidi Rojer Bekon feodal urf-odatlarini va tartiblarini tanqid qilgani, ba'zi diniy aqidalarga qo'shilmagani uchun Oksford universitetidan haydalgan va cherkov a'zolarini qoralagani uchun monastir qamoqxonasiga qamalgan. Yana shuni qo'shimcha qilish mumkinki, Bonaventura (taxminan 1217/21-1274) - italyan sxolastik faylasufi va kardinali, ilg'or g'oyalarning ashaddiy raqibi, shuningdek, novator mutafakkir Rojer Bekonning ashaddiy raqibi bo'lgan, chunki Rojer Bekon eksperimental fanning darakchi asoschilaridan biri bo'lgan. Yangi asr (Qarang: Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник.- М., 1978. -b.72,77).

umumlashtirgan. Uning falsafasi «asosiy xususiyatlarida Sharq peripatizmi g'oyalari bilan bir xil bo'lmasa ham, bog'liqdir»⁹⁴.

Roger Bekon o'zidan oldingilar kabi bir xil savollarga qiziqdi, u ularni taxminan bir xil tarzda qo'ydi va hal qildi. Mantiqning vazifasini, masalan, R.Bekon fikrlash qoidalarini o'rganishda ko'rgan va uni metod haqidagi ta'limotning bir bo'limi deb hisoblagan. Haqiqatni bilish yo'lidagi to'siqlar haqidagi ta'limot (yolg'on va hokimiyatga sig'inish, eskilarning odatlari, johillarning noto'g'ri qarashlari va xayoliy donolik g'ururi) Frensis Bekonning "butlar" (arvohlar yoki xurofotlar) haqidagi ta'limotining ketma-ket manbai bo'lib xizmat qildi. noto'g'ri qarashlar). Masalan, Roger Bekonning fikricha, universallar faqat shaxsda mavjud bo'lib, hech qanday tarzda ruhga bog'liq emas; faqat umumiyini o'z ichiga olgan individual haqiqiydir; materiya va shakl birlikda mavjud bo'lib, shakl ob'ektning sifati sifatida materiya bilan belgilanadi. Nafaqat bu, balki falsafaning boshqa masalalarini ham Roger Bekon sharq peripatetiklari ruhida hal qiladi, uning ruhi va maktubi G'arbda shu qadar keng tarqalganki, Florentsiya akademiyasi rahbari Marsilino Ficino shunday dedi: "Deyarli butun Peripatetiklar tomonidan ishg'ol qilingan koinot ikki partiyaga bo'lingan - Aleksandriya va Averroist Ularning ikkalasi ham imonni tubdan yo'q qiladi, odamlarda Xudoning in'omini inkor etadi»⁹⁵.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, eksperimentchi-faylasuf Roger Bekonning iste'dodi Evropaning ikkita universiteti - Oksford (Angliya) va Parij (Fransiya) bilan chambarchas bog'liq edi, bu erda Averroes ta'limotining ko'plab izdoshlari bor edi. Biroq, Averroizmning Evropadagi ta'sir doirasi bu ikki ilm-fan va ilg'or falsafiy fikr markazlari bilan chegaralanib qolmadi. Lotin averroizmi falsafasining pravoslav peripatetizm bilan, avgustinizm tarafdorlari va ilohiyot va cherkov bilan kurashining markazi shu erdan Italiyada ushbu yo'nalishning ko'plab namoyandalari paydo bo'lgan (Marsiliy Padua, Agostino Nifo, Alessandro Aquillini, Taddeo de Parma, Anjelo d'Arezzo, Chezare Cremonini) va Germaniya (Meister Ekkart)⁹⁶.

⁹⁴ Chaloyan V.K. O'sha asar. -b. 182.

⁹⁵ Chaloyan V.K. O'sha asar. - b.183.

⁹⁶ Sorbelli A. Storia dell' Università di Bologna Vol.1. 1.II Medioevo. Bologna. 1944, P. 67; Сагадеев А.В. Ибн Рушд (Аверроэс). - М., 1973. - С. 162-163.

XIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab Sitsiliya Sharq falsafasining G'arbga kirib borishi uchun eng muhim kanallardan biri bo'lib xizmat qildi, bu yerda arabzabon, yunon va lotin xalqlari madaniyati diqqat markazida bo'lgan. Bu yerda Aristotel va Ibn Rushd asarlari tarjimoni Mihail Skott, arabzabon va yahudiy olimlari nur sochdilar. Moddiy olamning manguligi, ruhning o'lishi va boqiyliigi haqidagi, falsafa va ilohiyot o'rtasidagi munosabat haqidagi savollar – bu olimlarning ongi va tafakkurini tashvishga solgan savollar doirasi. Averroizm vakili italyan Agostino Nifo umuminsoniy aqlning birligi va o'lmasligi nazariyasini himoya qildi. Alessandro Akillini ham xuddi shunday taxminiy pozitsiyaga amal qildi. Ko'rib turganingizdek, Italiya Uyg'onish davri ilmiy tabiatshunosligini yo'lga qo'yishda Sharq peripatetizmining Italiya falsafiy tafakkuriga ta'siri katta rol o'ynadi.⁹⁷ Italiya Uyg'onish davri madaniyati rivojlanishining butun jarayoni esa Sharq madaniyatining san'at, falsafa va fanda o'zlashtirilishining katta ahamiyatidan dalolat beradi. Demak, Sharqning bu madaniyatga ta'sirini nafaqat uning alohida tarmoqlarida, balki butun majmuada ko'rish mumkin. Bu, eng avvalo, Sharq arabzabon madaniyati va falsafasining boy va serqirra mazmuni, Uyg'onish davri madaniyatining inson va tabiatni barcha ko'rinishlarida bilishga qaratilganligi bilan universalligi va keng qamrovliligi bilan izohlanadi.

O'rta asrlar G'arbiy mamlakatlarida Sharq peripatetizmining tarqalishi uning tarixidagi muhim bosqichdir. Buning qo'shimcha dalili, nemis panteist mistiki Meister Ekkart (vaf. 1327) timsolida Germaniyaga peripatetik tafakkur kirib kelgan. Uning Ibn Rushd ("Dunyo qadimdan mavjud bo'lgan") ta'limotiga sodiqligi uni Papadan kelgan bid'atchi deb ayblovchi hujjatda qayd etilgan. "Dunyo, - deb yozgan edi Ekkart, - har doim mavjud bo'lgan. Axir, dunyo mavjud bo'lmagan yoki dunyo mavjud bo'lmagan vaqt yo'q edi⁹⁸. U Ibn Rushd ruhida "modda va shakl ikki asosdir, lekin ular bir bo'lish va bir borliqdir, ular bir borliqni tashkil qilgandan so'ng, ikki mavjudot bo'lishdan to'xtaydi", deb ta'kidlaydi⁹⁹.

⁹⁷ Рутенбург В.И. Итальянское возрождение и Восток. //Культурное наследие Востока. – М., 1985. - С. 328.

⁹⁸ Лей Г.Очерки истории средневекового материализма. -М., 1962. -С. 461.

⁹⁹ O'sha asar. - С. 452.

¹⁰⁰ Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата, 1970. – с.239.

Arab tilida soʻzlashuvchi dunyo falsafasi bilan XIY asrning birinchi yarmidagi Germaniya falsafasi oʻrtasidagi davomiylik shunday edi.

Xulosa qilish mumkinki, sharq peripatetizmining materialistik kelib chiqishi, Arastu taʼlimotining asl talqini falsafada Sharqdan Gʻarbga yoʻl olgan progressiv vorislik yoʻnalishining mohiyatini tashkil etgan. Lekin shuni unutmaslik kerakki, qadimgi va arabzabon dunyo falsafasining reaksion talqini Gʻarbda ham yetishib chiqqan. Zero, pravoslav nasroniylik, eng avvalo, oʻz aqidasiining falsafiy asoslanishiga muhtoj edi, ilohiyotshunoslari esa ilgʻor ilm-fanni egallab olgan Sharq tabiatshunosligi koʻrsatayotgan xavf-xatar oldida oʻz dunyoqarashini falsafiy asoslab berishi zarur edi.

Xristianlik dogmalarini falsafiy asoslash uchun Arastu va Sharq peripatetiklari taʼlimotlaridan foydalangan birinchi pravoslav sxolastik ingliz fransiskani Aleksandr Gales (1170-1245) edi. Keyinchalik xristianlikning yanada kuchli mafkurachilari paydo boʻldi, ular cherkov uchun butun dunyoqarash tizimini yaratdilar. Ular orasida dominikanlik Buyuk Albert (1193-1280) ham bor, u oʻz zamondoshlari tomonidan Stagirit hokimiyatini hurmat qilgani uchun "Arastuning maymunu" laqabini olgan. Agar bu Buyuk Albert falsafasining mazmuniga taalluqli boʻlsa, unda uni taqdim etish shakli butunlay Arastuning yozuvlariga sharhlar va parafrازلarni tuzgan Ibn Sinodan olingan. Xuddi shu narsani Buyuk Albertning shogirdi, Avgustin talqin qilgan xristian taʼlimotini Arastu falsafasi bilan bogʻlagan dominikanlik Foma Akvinskiy (1225-1274) haqida ham aytish mumkin. Uning falsafasi Ibn Rushd va lotin averroistlari falsafasiga munosabat edi.

Jahon ilm-fani taraqqiyoti tarixiy yoʻli shunday edi. Yunon-rumlar klassik falsafasi bilan Uygʻonish davri falsafasi oʻrtasidagi uzviylik koʻprigi IX-XIII asrlarda arabzabon falsafasi boʻldi. Shu bilan birga,

¹⁰¹ Oʻsha asar. – c.333.

¹⁰² Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алма-Ата, 1973, с. 333.

¹⁰³ Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата, 1970. – с.265.

¹⁰⁴ Овсянников М.Ф. История эстетической мысли. –М.,1984. –с.25; Платон. Пир. соч., т.2. – М.,1970.

¹⁰⁵ Жолмухамедова Н. В поисках прекрасного: аль-Фараби и Ибн Сина. – Алматы, 2014. – с.135-138.

bu jarayonda, demak, butun insoniyat sivilizatsiyasi rivojida Sharq peripatetiklarining muhim rolini alohida ta'kidlash lozim. Va shubhasiz, falsafaning fan sifatida rivojlanishiga arabzabon olimlar beqiyos samarali ta'sir ko'rsatgan.

Chunki "falsafa" so'zi ikki ming yil davomida (miloddan avvalgi 7-asrdan milodiy 17-asrgacha) tabiat va ijtimoiy hayotning barcha sohalari (matematika, geografiya, fizika, she'riyat, axloq, ritorika, astronomiya, tibbiyot, adabiyot va h.k.) faoliyatini nazariy tushunish orqali borliqning eng umumiy qonuniyatlarini izlash sifatida tushunilgan. bo'lsa, shubhasiz, arabzabon mutafakkirlar o'zlarining munosib hissalarini qo'shgan, antik davr olimlari bilan teng huquqli hammuallif bo'lishgan degan xulosaga kelish mumkin. Misr, Hindiston, Xitoy, Gretsiya va Rim tsivilizatsiya rivojlanishida o'rta asrlarda erkin fikrlash uchun arabzabon faylasuflar eng qiyin davrni boshdan kechirdilar.

FALSAFA TARIXIDAN MA'LUMKI ...

...**Giordano Bruno** 17 yoshida rohib bo'ldi. Uning diniy ta'limotida paydo bo'lgan shubhalar tashqaridan ta'qiblarga sabab bo'ldi va Bruno Italiyadan Shveytsariyaga qochib ketdi, keyinchalik Frantsiya va Germaniyada ham yashadi. Venetsiyaga qaytib, u inkvizitsiyaga kishanlariga tushadi. 1592 yildan 1600 yilgacha u sakkizta bid'atda ayblanib qamalgan. Yil davomida (qabul qilingan qirq kun o'rniga) inkvizitsiya undan tavba qilishni kutgan. Oxirgi so'roqda Bruno "taslim bo'lmasligi kerak va istamasligini, voz kechishga hech narsa yo'qligini, voz kechish uchun hech qanday sabab ko'rmasligini va nimadan voz kechishni bilmasligini" aytdi.

... **Tomas Mor** Londonlik huquqshunos oilasidan chiqqan, parlament a'zosi etib saylangan va Jamoatlar palatasining spikeri (raisi), kansler bo'lgan. Morning uchta qizi va bir o'g'li bor edi. U davlatga xiyonatda ayblanib, shafqatsiz qatl etilgan. T.Morning boshi kesib tashlandi.

...**Nikolay Kopernik**, Uyg'onish davrining boshqa ko'plab mutafakkirlari singari, o'sha davrning ziddiyatli tabiatini ramziedi, cherkov xizmatida bo'lgan holda, u bir vaqtning o'zida ilmiy

izlanishlar: astronomiya, tibbiyot, huquqshunoslik bilan ham shug'ullangan. Albatta, yulduzli osmon unga eng katta qiziqish uyg'otdi. Astronomiyada u eng aniq va tan olingan natijalarga erishdi. 1582 yilda Papa Gregori VIII davrida o'tkazilgan taqvim islohoti asosan Kopernikning astronomik kashfiyotlari tufayli mumkin bo'ldi. Polsha astronomining ishi bilan Yerning boshqa samoviy jismlar orasidagi imtiyozli mavqei haqidagi g'oya tugadi.

...Leonardo da Vinchi badiiy ijodda o'zining umuminsoniy shaxsiyatining quvvatini to'liq namoyon etdi. Uning estetikasining asosiy tushunchalaridan biri garmoniya tushunchasi bo'lib, u o'rganilayotgan ob'yektni yaxlit holda, uning barcha qismlari va tomonlari birligida qamrab olish imkonini beradi. Ammo Leonardo uchun asosiy narsa hali ham dunyoni to'g'ri takrorlash edi va shuning uchun uning san'ati, go'yo fanga bo'ysunadi, tasvirning aniqligiga intiladi. Buni mutafakkirning o'zining "San'at - bu fan" tezisi tasdiqlaydi. Leonardoning rasmlari shaklning jiddiyligi va chiziqlarning ravshanligini o'z ichiga oladi, lekin birinchi navbatda - ilmiy bilimga xos bo'lgan miqdoriy nisbatlar.

...Nikkolo Makiavelli 14 yil davomida muhim davlat lavozimini egalladi: u Florensiya Respublikasining kotibi edi. Respublika hukumati ag'darilib, zulm tiklanganidan so'ng Makiavelli hibsga olindi va o'z mulkiga surgun qilindi. Bu erda u o'zining asosiy asarlarini yozgan: "Hukmdor", "Mulohaza va Titus Liviyning birinchi o'n yilligi", "Florensiya tarixi". Uning kuchli va qattiq hukmdor haqidagi g'oyasi Italiyani birlashtirish va Makiavelli boshqaruvning ideal shakli deb hisoblagan respublikani barpo etishning ob'ektiv zarurligini ifoda etdi.

...Rotterdamlik Erazm antik madaniyatning ilg'or an'alarini ilk nasroniylik g'oyalari bilan uyg'unlashtirishga harakat qilgani uchun uni "xristian gumanisti" deb atashgan. Mutafakkirning asl ismi Gerxard Gerxards, u ruhoniyni noqonuniy o'g'li va uning xizmatkori, yoshligida u Niderlandiyadagi monastirlardan birining rohibi bo'lgan. Erasmus adabiy ijod bilan shug'ullangan, faqat lotin tilida yozishga harakat qilgan. U o'z ishini "Masih falsafasi" deb nomladi va shu bilan, birinchi navbatda, xristianlikning axloqiy va falsafiy mazmunini, uning dogmatik va marosim tomonidan farqli o'laroq ta'kidladi. "Ahmoqlikni maqtash" asarida Erazm o'zini ajoyib

satirik yozuvchi sifatida ko'rsatdi va buning uchun u "XVI asr Volteri" nomini oldi.

... **Frensis Bekon** o'z hayotida diplomat, huquqshunos, siyosatchi (parlament a'zosi), Angliyaning lord-kansleri bo'lish va baron unvonini olish, mashhur yozuvchi bo'lish imkoniyatiga ega bo'lgan. Ammo umrining oxirida u poraxo'rlikda ayblanib, sudga tortildi va katta miqdordagi jarimaga tortildi, deputatlik vakolatlaridan mahrum qilindi. Bularning barchasidan keyin uning kuch-quvvati adabiy-falsafiy ijodga ketdi. Uning o'limiga oddiy shamollash sabab bo'lgan, u tovuqni qor bilan to'ldirgandan keyin paydo bo'lgan va sovuq go'shtni buzilmasligini empirik tarzda isbotlashga harakat qilgan.

...**Galileo Galiley** hozirgi zamon tabiatshunosligining asoschilaridan biri edi. Ota-onasi Galileoni shifokor bo'lishini istagidan edi biroq u matematika bilan shug'ullandi, Piza universitetida o'qidi va matematika bo'limiga ega bo'lib, shu erda dars bera boshladi. U qadimgi yunon matematigi va mexaniki Arximedni o'ziga ustози deb hisoblagan. Galileyning ilmiy qiziqishi matematikadan tashqari astronomiyaga ham taalluqli bo'lib, u bir qancha yirik kashfiyotlar (Oydagi kraterlar, Quyoshdagi dog'lar, Somon yo'lini kashf etgan) va ixtirolar (teleskopni loyihalash) qildi. Galileyga qarshi ayblovlar o'z davri uchun stereotip edi: "Yerni koinotning markazi va ko'chmas emas deb hisoblash - bu bema'ni fikr, falsafiy noto'g'ri va teologik nuqtai nazardan, e'tiqod ruhiga ham ziddir."

...**Rene Dekart** buyuk matematik va yirik faylasuf edi. Harbiy odam sifatida u yashash joyini tez-tez o'zgartirishga majbur bo'ldi. Shu bilan birga, u "noqulay mutafakkir" sifatida tanilgan va shuning uchun u ham joydan ikkinchi joyga ko'chib o'tishga majbur bo'lgan. Qirol Lyudovik XIVning o'zi faylasufga Fransiyada dars berishni taqiqlagan. Dekart 40 marta yashash joyini o'zgartirgan. Faqat Gollandiyada, ijodkorlik uchun qulay shart-sharoitlarga ega bo'lgach, u 20 yil davomida qolib, o'zining asosiy asarlarini, jumladan algebra, geometriya, fiziologiya, optika va mexanika bo'yicha asarlarini yaratdi. Faqat ijtimoiy hayot muammolari uni olim sifatida qiziqitirmadi. Dekart shved malikasining taklifini qabul qilib, Stokgolmga ko'chib o'tadi va u yerda shamollashdan vafot etadi.

...Qishloq ruhoniysi va dehqon ayolning o'g'li **Tomas Xobbs** uzoq umr ko'rdi – 91 yil. Angliya fuqarolar urushi paytida u

Frantsiyaga hijrat qildi va 1640 yildan 1651 yilgacha u erda yashadi. Ehtimol, aynan Angliyadagi notinch voqealar Xobbsni ijtimoiy hayot muammolari bilan shug'ullanishga undagan bo'lib, u buni birinchi navbatda "Leviafan" yoki "Materiya, cherkov va fuqarolik davlatining shakli va kuchi" asarida amalga oshirdi. Falsafa tarixida bir necha marta sodir bo'lganidek, Hobbes kitobi ham cherkov tomonidan ta'qib qilingan va hatto taqiqlangan. Buning ajablanarli joyi yo'q chunki unda davlatning tabiati endi ilohiyot nuqtai nazaridan emas, balki asosan o'sha davrning ilmiy bilimlari nuqtai nazaridan talqin qilingan.

...Benedikt Spinoza savdogarning o'g'li, yahudiy diniy maktabida o'qigan, lekin uni tugatmagan, chunki u otasiga biznesini yuritishda yordam berishga majbur bo'lgan. Spinoza o'zining erkin fikrlash istagi bilan ajralib turardi, buning uchun u Amsterdamdagi yahudiy jamoasidan haydalgan. Bir muncha vaqt qishloqda yashab, optik ko'zoynaklarni sayqallash orqali tirikchilik qildi, bu san'atda ko'p muvaffaqiyatlarga erishdi. Falsafada u o'zini juda ishonchli e'lon qildi, buning uchun u hatto Qirollik ilmiy jamiyatiga a'zo bo'lishga taklif qilindi. Qishloqdan Gaagaga qaytib kelgan Spinoza dadil ateist, din dushmani sifatida tanilgan. U bir qator ishlarni bajarishga ulgurmay, sil kasalligidan vafot etdi.

2.6. Asosiy tushunchalar va atamalar

Tasavvuf - islomdagi diniy-falsafiy ta'limot bo'lib, musulmonlar, jumladan, O'rta Osiyo xalqlari ma'naviy hayotining barcha sohalariga ulkan ta'sir ko'rsatgan.

Sxolastika - falsafiy va diniy ta'limot bo'lib, uning markazida e'tiqod va bilim, din va aql o'rtasidagi munosabatlar muammosi yotadi.

Nominalizm - o'rta asr diniy falsafasining asosiy ta'limotlaridan biri bo'lib, u umumiy ob'yektlar mavjudligini inkor etib, faqat yagona narsalar mavjudligini tan olgan.

Realizm - o'rta asr diniy falsafasining asosiy ta'limotlaridan biri bo'lib, umumiy tushunchalar alohida tushunchalardan mustaqil ravishda mavjud bo'ladi va ulardan oldin bo'ladi.

Irratsionalizm - tafakkurning, aqlning kognitiv imkoniyatlarini cheklaydigan falsafiy ta'limot.

Pozitivizm - falsafiy tadqiqotning kognitiv imkoniyatlarini inkor etib, empirik fanlarni yagona bilim manbai deb hisoblaydigan ta'limotdir.

Qadriyatlar - biror narsaning ahamiyatini belgilash uchun falsafiy kategoriyadir.

Inson - antroposotsiogenez mahsuli, oqilona bioijtimoiy mavjudotdir.

Antroposotsiogenez - shaxsning shakllanishi va shakllanishi haqidagi ta'limot.

Tafakkur - bu voqelikni tushunchalar, hukmlar va xulosalarda aks ettirish jarayonidir.

Ijtimoiy borliq - jamiyatning moddiy hayoti va ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonida rivojlanadigan odamlar munosabatlari.

Ijtimoiy ong - bu jamiyat ma'naviy hayoti shakllarining yig'indisi, ongli mavjudot.

Nazorat qilish uchun savollar

1. Uyg'onish davrida dunyoning ilmiy-falsafiy manzarasida qanday tub o'zgarishlar yuz berdi?

2. Ijtimoiy tafakkur oqimi sifatida gumanizmning mohiyati nimada?

3. Bu tarixiy davr mutafakkirlari ta'limotida qanday falsafiy g'oya va g'oyalar asosiy o'rin tutgan?

4. Musulmon Uyg'onish va Yevropa Uyg'onish davrida insonning mohiyati va tabiatini falsafiy tushinishda nima xos edi?

5. Pedagoglar uchun insonlar baxti va farovonligi yo'li qanday edi? Buning uchun nima qilishni taklif qilishdi?

6. Nima deb o'ylaysiz, qanday sabablarga ko'ra Sharq peripatetizmi Yevropa falsafasida keng tarqaldi?

7. Falsafiy qadriyatlar deganda nima tushuniladi?

8. Falsafa tarixida inson haqidagi qarash qanday shakllangan?

9. Sharq peripatizmining tarixiy xizmati nimada?

10. Yevropa falsafasining falsafiy tafakkur tarixidagi o'rni qanday?

11. Sharq va G'arb falsafasi taraqqiyotida qanday davomiylik bor?

12. Qaysi Uyg'onish davri faylasuflarini bilasiz?

13. Sharq peripatetikasi falsafasining predmet sohasi (muammolar doirasi) haqida nima deya olasiz?
14. Sharq peripatetizmi falsafasining g'oyaviy-uslubiy ahamiyati nimada?
15. O'tmish falsafiy ta'limotlarni tushunish tarixi bizga nima beradi?
16. O'tmish falsafiy ta'limotlarni tushunish tarixi nima uchun kerak?
17. Ma'naviy tiklanish uchun falsafa tarixi yordam beradimi?
18. Sharq peripatetizmi falsafasida gumanizm nimadan iborat?
19. Markaziy Osiyo tarixida necha Uyg'onish davri bo'lgan?
20. Uchinchi Renessans davri qachon boshlandi?

XULOSA

Demak, IX-XII asrlardagi Markaziy Osiyo falsafiy tafakkuri va fani Yevropa va umuman butun jahon madaniyati taraqqiyotidagi tabiiy bosqich bo'lib, o'sha davrlar uchun xos bo'lgan o'ziga xos, betakror tipologik xususiyatlarga ega bo'lgan bosqichdir. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, ularni izohlash uchun quyidagi omillar muhimdir:

a) bu hududda IX-XII asrlarda. yagona davlat tuzilmasi doirasida barqaror til va konfessiyaviy jamoa mavjud edi: xalifalikning barcha ko'p millatligiga qaramay, bir asosiy etnik o'zagi – musulmonlar bo'lgan, uning madaniy hayotida arab tili ustunlik qilgan;

b) bu yerda musulmon dini hukmronlik qilgan va umuman, barqaror davlatchilik va markazlashgan boshqaruv doimo saqlanib qolgan;

c) IX-XII asrlar Markaziy Osiyo falsafiy tafakkuri o'rta asrlar Yevropasiga nisbatan fan bilan mustahkam aloqasi bilan ajralib turdi va unda oqilona fikrlash va sog'lom fikrlash ruhi kuchliroq namoyon bo'ldi;

d) Markaziy Osiyo o'zining geografik, etnik va iqtisodiy o'rni jihatidan ham Sharq va G'arb o'rtasida o'ziga xos “oltin ko'pri” bo'lib, o'rta asrlarda Yevropaning madaniy-falsafiy rivojlanishida Sharq va G'arb o'rtasidagi bog'lovchi bo'lgan. Shu bilan birga, ularning madaniyatlarining samarali sintezi sodir bo'ldi.

Mintaqa falsafasiga kelsak, o'z taraqqiyotida u qadimgi, birinchi navbatda, yunon madaniyati, Arastu ta'limoti, musulmon Uyg'onish davri falsafiy tafakkuri va ilm-fani bilan aloqada bo'lib, Sharq madaniyatlarining o'zaro boyishiga hissa qo'shgan. G'arb va shu bilan Uyg'onish davrining umumevropa hodisasi sifatidagi gumanizm rivojlanishini tezlashtirdi.

Shuning uchun IX-XII asrlar Markaziy Osiyo falsafiy tafakkurining birinchi tipologik xususiyati. jamiyatning ma'naviy hayoti sohasidagi klassik yunon-rum va sharq unsurlarining sintezidir. Biroq, bu sintez doimo sof sharqona asosni saqlab kelgan. O'rta asr musulmon falsafiy tafakkuri go'yo qadimiy madaniyatning go'zalligi va yorqinligini istasa-da, tashlab keta olmaydi va bu bitmas-tuganmas manbaga qayta-qayta murojaat qiladi.

Demak, bu falsafiy tafakkurning ikkinchi muhim tipologik farqi, bizningcha, bu yerda antik davr madaniy-falsafiy merosining muhim miqyosda saqlanib qolganligidir. Uning ana shunday tipologik xususiyatini yuzaga keltirgan obyektiv tarixiy qonuniyat, albatta, xalifalikning ijtimoiy-siyosiy rivojlanishidagi asosiy tendentsiyalar edi. Shu bilan birga, madaniy-falsafiy meros muammosi, xususan, antik davr merosi birlamchi rol o'ynadi.

Sharq falsafiy tafakkurining rivojlanishi va chuqurlashuvida antik davr unsurlarining barqarorlik darajasini havas qilsa arzigulik edi. Qadim O'zbekiston zamini madaniyati zaminiga ko'chgan, yunon-rum sivilizatsiyasi yaratgan ma'naviy qadriyatlar, qoida tariqasida, bu yerda chuqur talqin qilinib, go'yoki o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan yangi hayotiy yollarini boshladi, milliy ijodiyot tamoyillariga ega bo'ldi. Va deyarli hamma joyda yangi g'oyalar tug'ildi, yangi falsafiy-teologik, siyosiy, axloqiy va estetik qarashlar shakllandi. Nafaqat davomiylik, balki eskining yangi bilan mafkuraviy doimiy kurashi - bu davrning madaniy-falsafiy hayotining hukmronligini bildirdi. Umuman antik sivilizatsiya an'analari va uning falsafiy merosi IX—XII asrlarda Markaziy Osiyoda gumanistik g'oyalarning yanada rivojlanishiga asos bo'lib xizmat qildi va G'arbga ko'chib o'tdi, ular asosan Yevropa Uyg'onish davri madaniyati va falsafasini o'zlashtirdi.

FALSAFA ATAMALARINING QISQACHA LUG'ATI

Aksiologiya (yunoncha) - shaxs, ijtimoiy guruh, millat, butun jamiyatning ma'naviy qadriyatlari tabiatini falsafiy o'rganishni bildiradi. Falsafiy bilimlar sohasi ontologiya, gnoseologiya, etika va boshqalar bilan bir qatordagi soha.

Apatiya (yunoncha) - hissiyotlar ong faoliyatiga xalaqit bermaydigan holat, ruhiy muvozanat holati. Stoiklar axloqining asosiy tushunchalaridan biri o'lmas ruhni ehtirolardan ozod qilish talabidan iborat. Stoiklarning ta'limotiga ko'ra, "ehtiros" - bu ruhning asossiz, g'ayritabiiy harakati. Apatiya holati insonga ma'nosiz va behuda er yuzidagi mavjudotda ruhni keyingi o'lmas hayot uchun saqlab qolishga yordam berishi kerak.

Aporiya (yunoncha) atama - qadimgi yunon faylasuflari tomonidan ko'pincha hal qilish qiyin yoki hatto hal qilib bo'lmaydigan muammoni bildiradi. Arastu aporiyaga mantiqiy ta'rif beradi: bu "qarama-qarshi xulosalarning tengligi (ekvivalentligi)".

Ataraxia (yunoncha) - qadimgi yunon axloqi tushunchasi, insonning inson ruhining tinch, osoyishta, erkin va uyg'un holatini bildiruvchi, yerdagi hayotning barcha quvonchlariga yo'naltirilgan va ulardan zavqlanish. Demokrit, Epikur va boshqalar insonning baxti o'zida deb tushunganlar: ruhiy xotirjamlik va ichki uyg'unlikda, deb hisoblashgan. Ataraxiya holati bunga ishonchli yo'ldir.

Gedonizm (yunoncha) - axloqiy talablarni asoslash printsipi, unga ko'ra yaxshilik zavq keltiradigan narsa sifatida belgilanadi. Kengroq ma'noda, "gedonizm" tushunchasi dunyo haqidagi bunday g'oyalarga nisbatan qo'llaniladi, unga ko'ra insonda tabiatan singdirilgan va uning barcha harakatlarini belgilab beruvchi asosiy harakatlantiruvchi tamoyil - zavqlanish istagi.

Germenevtika (yunoncha) - matnni izohlash san'ati va nazariyasi. Ellinizm davrida klassik matnlarni (masalan, Gomer) talqin qilish va talqin qilish bilan bog'liq holda paydo bo'ladi. O'rta asrlarda va Uyg'onish davrida u oyatlarni talqin qilishning bir qismi sifatida ishlatilgan. 19-asrdan boshlab "erkin" deb ataladigan hermenevtikaning rivojlanishi boshlanadi, mavzu bilan cheklanmagan, matnning ma'no chegaralari ham. 20-asrda

germenevtika nafaqat o'tgan davrlar madaniyati ruhini qayta qurishga qodir bo'lgan ruh haqidagi fanlarning o'ziga xos usuli, balki o'ziga xos ontologiya, borliq haqidagi ta'limot sifatida ham ko'rib chiqildi. narsa til, uni tushunish va talqin qilishdir.

Dialektika (yunoncha). Qadimda bu atama: 1) savol-javob orqali bahslasha olish qobiliyatini; 2) tushunchalarni turkumlash, narsalarni turkum va turlarga bo'lish san'ati. Eng asosli va umume'tirof etilgan belgi - bu keyingi davrlarda shakllangan dialektikani tabiat, jamiyat va tafakkur rivojlanishining eng umumiy qonuniyatlari haqidagi ta'limot sifatida, shuningdek, voqelik hodisalarini anglash orqali bilish usuli sifatida tushunishdir. ichki qarama-qarshiliklar asosida ob'ektning o'z-o'zidan harakatlanishi. “Dialektika” tushunchasi shu ma’noda “metafizika” atamasiga mutlaqo ziddir.

Dixotomiya (yunoncha) - bu matnda: mutlaqo boshqa, qarama-qarshi va bir-birini istisno qiluvchi ikkita turdagi bilimlarning keskin bo'linishi va qarama-qarshiligi, ya'ni haqiqiy nazariy va baholovchi, qiymatini hisobga oladigan bilim.

Ideal (yunoncha) - sub'ektning barcha intilishlari va faoliyatining yakuniy maqsadi bo'lgan eng mukammal ob'ekt (jamiyat, shaxs, ob'ekt, harakat va boshqalar) g'oyasi.

Idealizm (yun.) - materializm bilan bir qatorda asosiy falsafiy yo'nalishlardan biri; moddiy, tabiiy, jismoniy ma'naviy, aqliy, aqliy va ikkilamchi tabiatning ustuvorligidan kelib chiqadi. Idealizmning asosiy shakllari ob'ektiv va sub'ektivdir. Birinchisi, mavjud bo'lgan hamma narsaning asosiy printsipi sifatida shaxssiz universal ruhni (G'oya, So'z, Aql) oladi. Ikkinchisi esa har qanday voqelikni shaxsga, uning ongi, tafakkuri, irodasi, idrokiga bog'liq qiladi. Jamiyatni ko'rib chiqishda idealizm ijtimoiy ongning ijtimoiy borliqga nisbatan ustuvorligini tan olishdan kelib chiqadi, u tarixdagi sub'ektiv omillarni mutlaqlashtiradi.

Ierarxiya (yunoncha) - murakkab tizimlardagi tizimli munosabatlarning ko'p darajali turi, tartiblilik, individual darajalar o'rtasidagi o'zaro aloqalarni tashkil etish bilan tavsiflanadi. Ierarxiya - bu o'zaro ta'sir bilan bir vaqtda mavjud bo'lgan tizimli va funktsional farqlash.

Immanent (lat.) - u yoki bu narsa, hodisa yoki jarayonga xos

xususiyat.

Interpretatsiya (lot.) – izohlash, tushuntirish.

Irratsionalizm (lot.) - ong, tafakkurning cheklangan bilish imkoniyatlarini talab qiladigan va sezgi, e'tiqod, his-tuyg'u, instinkt va boshqalarni bilishning asosiy turi sifatida tan oladigan falsafiy pozitsiya, ta'limot.

Kognitiv (lat.) - bilish mumkin; bu erda: aniq, mantiqiy barqaror bilim, gnoseologiya.

Materializm (lot.) — idealizm bilan birga asosiy falsafiy yo'nalishlardan biri; materiyaning ongdan tashqarida va mustaqil ravishda mavjud bo'lgan ustuvorligi, ob'ektivligi, buzilmasligi va buzilmasligini tan oladi va voqelikning asosiy printsipli sifatida ishlaydi. Materializm turli tarixiy davrlarda turli shakllarni oldi, lekin uning idealizmga qarshiligi o'zgarmagan.

Merigokratiya (lat.) - G'arb siyosatshunosligining tushunchasi bo'lib, u shaxsiy fazilatlari va qobiliyatlari asosida saylangan shaxslardan iborat hukumat tomonidan boshqariladigan jamiyatni anglatadi. Keyinchalik "merigokratiya" tushunchasi jamiyatni boshqarishning yangi tamoyilini bildirib boshladi, go'yoki byurokratiya va texnokratiyaga barham berishga, shuningdek, butun jamiyatning sinfiy tuzilishini o'zgartirishga imkon beradi.

Metafizika (yunoncha) falsafada doimo mavjud bo'lgan va ko'pincha turli tarixiy davrlarda turli mazmun bilan to'ldirilgan atamadir. Ikkita asosiy ma'no mavjud. Birinchisi: metafizika ostida, qadimgi an'anaga muvofiq, asosiy tamoyillar, borliqning birinchi tamoyillari haqidagi haqiqiy falsafiy bilimlar tushuniladi. Shu ma'noda metafizika atamasi falsafaning sinonimi sifatida ishlatiladi. Ikkinchidan: metafizika, metafizika - dialektik metodga qarama-qarshi bo'lgan, rivojlanishni miqdoriy tushunishdan kelib chiqqan holda, o'z-o'zini rivojlantirishni inkor etuvchi falsafiy usul. Ushbu ikkinchi ma'noda metafizika odatda hayotdan ajralgan ob'ektlarni ularning chuqur aloqalari, munosabatlari, qarama-qarshiliklari, o'zgarishlarini hisobga olmasdan spekulativ ko'rib chiqish sifatida tavsiflanadi.

Ob'ektivlashtirish - bu inson faoliyatida har qanday aqliy tuzilmalar, sxemalar, loyihalar, g'oyalarni moddiylashtirish jarayoni.

Paradigma (yunoncha). Ushbu atama ma'lum bir bilim yoki tadqiqot sohasiga xos bo'lgan g'oyalar, nazariy va uslubiy shartlar,

shuningdek, tadqiqot muammolarini hal qilish modeli, namunasini bildirish uchun ishlatiladi.

Propedevtika (yunoncha) - har qanday fan bo'yicha tizimli va ixcham shaklda taqdim etilgan tayyorgarlik kirish kursi. U tegishli bilim sohasini batafsilroq o'rganishdan oldin keladi.

Refleksiya (lat.) - ko'plab faylasuflar uchun bu bizning ichki ma'naviy dunyomizda sodir bo'layotgan voqealarni tushunish, qalb, ong, ongning ichki harakatlariga qaratilgan aqlning nuridir. Bu matnda "aks ettirish" atamasi ko'pincha kengroq ma'noda har qanday chuqur mulohaza, tadqiqotning sinonimi sifatida ishlatiladi.

Sinergetika (yunoncha) - fanlararo tadqiqotlar orqali ochiq tizimlarda o'zini-o'zi tashkil etish va barqaror tuzilmalarni shakllantirishning umumiy qonuniyatlari ochiladigan ilmiy bilim sohasi.

Sinkretizm (yunoncha) - bu matnda - asl birlik, ajralmaslik.

Teologiya (yunoncha) - ilohiyot yoki Xudo haqidagi ta'limot, ma'lum bir din aqidasi tizimli ravishda taqdimoti. So'zning qat'iy ma'nosida ilohiyot haqida faqat uchta din: yahudiylilik, nasroniylilik va islomning e'tiqodlari bilan bog'liq holda gapirish mumkin.

Spekulyatsiya (Mavhum fikr yuritish) - bu kuzatish yoki eksperiment faktlari bilan bevosita bog'liq bo'lmagan mantiqiy konstruktsiyalarga asoslangan haqiqatni nazariy tushunish usuli.

Universum (lat.) - "bir butun dunyo" yoki "mavjud hamma narsa" degan falsafiy atama. Biroq, "koinot" va "dunyo" so'zlari har doim ham sinonim bo'lavermaydi: "koinot" atamasi ko'proq "barcha olamlar to'plami" ma'nosida qo'llaniladi, bu esa o'z navbatida turli xil talqinlarni beradi.

Ezoterik va ekzoterik (yunoncha). "Ezoterik" atamasi faqat tashabbuskorlar uchun mo'ljallangan yoki faqat mutaxassislar uchun tushunarli bo'lgan g'oya, nazariyani anglatadi. Bundan farqli ravishda, "ekzoterik" atamasi "mashhur", "mutaxassis bo'lmaganlar uchun ochiq" ma'nolarida qo'llaniladi.

Elita (fr.). Turli mualliflarning falsafiy kontseptsiyalarida elita deganda rivojlanish yo'nalishini, uning maqsad va tamoyillarini oldindan belgilab beruvchi yetakchi kuchning mutlaq missiyasini o'z zimmasiga olgan jamiyatning kichik imtiyozli qismi tushuniladi. Odatda "elita" "olomon", "ommaviy", qolgan aholiga keskin qarshi turadi.

Ekologiya (yunoncha) - organizmlarning atrof-muhit bilan aloqasi

haqidagi fan. 20-asrda inson, biosfera, umuman jamiyat ekologik tadqiqotlar markaziga o'tdi. Hozirgi vaqtda ijtimoiy ekologiya kabi ilmiy yo'nalishning shakllanishida faol jarayon davom etmoqda.

Epistemologiya (yunoncha) - bilish nazariyasi, gnoseologiya, bilish nazariyasi.

Esxatologiya (yunoncha) - dunyo va insoniyatning yakuniy taqdiri, oxirat va qiyomat haqidagi diniy ta'limot.

Etatizm (fr.) - zamonaviy g'arb siyosatshunosligi tushunchasi bo'lib, davlatning mamlakat iqtisodiy va siyosiy hayotiga faol aralashuvini anglatadi.

FALSAFA TARIXI BO'YICHA TAVSIYA ETILGAN O'QUV VA MA'LUMOT ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birga likda barpo etamiz. - T.: O'zbekiston, 2016. - 56 b.
2. Mirziyoyev Sh. Konun barqarorligi va insonni ta'minlash - yurt raqqiyoti va xalq farovonliging garovi. - T. O'zbekiston, 2017 yil.
3. Mirziyoyev Sh. Birlashgan millatlar tashkiloti Bosch assambleyasi 72 sessiyasida suzlangan nutq. // Xalq suzi. - Toshkent, 2017 yil 20 sentyabr.
4. Mirziyoyev Sh. Niyati ulig' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorig' va farovon bo'ladi. III jild. - T.: O'zbekiston, 2019. - 400 b.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. - Toshkent.: Xalq suzi, 2020 yil 29 dekabr.
6. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekiston strategiyasi. - T.: O'zbekiston, 2020. - 464.
7. Karimov I.A. Adolat har ishda hamrohimiz va dasturimiz bulsin // Mulokot, №1, 1999. 1-5 b.

1. Averinsev S.S. Grecheskaya "literatura" i bližnevostochnaya "slovesnost". (Dva tvorcheskix principa). // Vopr. lit-ry, 1971, №8, s.40-68.
2. Averinsev S.S. Klassicheskaya grecheskaya filosofiya kak yavlenie istoriko-literaturnogo ryada.- V kn.: Novoe v sovremennoy klassicheskoy filosofii. - M.: Nauka, 1979, s.41-81.
3. Averyanov A.N. Sistemnoe poznanie mira. Metodologiya. Problemy. - M.: Politizdat, 1985.
4. Aktualnye voprosy gumanitarizatsii obrazovaniya: teoriya i praktika. // Sb. nauch. i nauch.-metodicheskix statey. - T., 1995.
5. Alikulov X. Eticheskie vozzreniya mysliteley Sredney Azii i Xorasan. T., 1992.
6. Antichnaya kultura i sovremennaya nauka. - M.: Nauka, 1985.
7. Antichnoe nasledie v kulture Vozrojdeniya. - M.: Nauka, 1984.
8. Antichnost v kulture Vozrojdeniya. - M.: Nauka, 1984.
9. Aristotel. Soch. v 4-x t. - M.: Mysl, 1978-83. -1517 s.

10. Asmus V.F. Izbrannyye filos. trudi. - M: izd-vo MGU, 1971
11. Baxtin M.M. Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaya kultura Srednevekovya i Rennessansa. – M.: Nauka, 1965
12. Bogin G.I. Filologicheskaya germeneytika.- Kalinin, 1982.
13. Bogomolov A.S., Oyzerman T.I. Osnovy teorii istoriko-filosofskogo progressa. - M.: Nauka, 1983.
14. Boesiy. Uteshenie filosofiey. - M.: Nauka, 1990. .
15. Bichko I.V., Bichko A.K., SHadmanov K.B. i dr. Metodologicheskiiy analiz istoriko-filosofskogo znaniya.- Kiev. Vitta shkola, 1984.
16. Bekon Frensis. Soch. v 2-x t. T.1. Novyy organon. M.: Mysl, 1971.
17. Vvedenie v filosofiyu. V 2-x ch.- M.: Politizdat, 1989.
18. XXI Vsemirnyy Filosofsky Kongress.// Sb. dokladov. Stambul, Tursiya, 2003.
19. Gegel. Ensiklopediya filosofskix nauk. T.1. Nauka logiki. - M., 1974. T.2. Filosofiya prirody. - M.: Mysl, 1975. T.3. Filosofiya duxa. - M.: Mysl, 1977.
20. Geyzenberg V. Chto takoe «ponimanie» v teoreticheskoy fizike ?// Priroda, 1971, №4, s. 75-79
21. Germeneytika: istoriya i sovremennost.- M.: Mysl, 1985
22. Gilyarov A.N. Istochniki o sofistax. Platon kak istoricheskiiy svidetel. T.1. – Kiev: B.I., 1891
23. Gnoseologiya v sisteme filosofskogo mirovozzreniya. M., 1983.
24. Golovanova V.T. Kurs leksiy po osnovam filosofii. T., 1999
25. Golbax. Izbrannyye proizv. V 2-x t. M.: Nauka, 1963.
26. Gorfunkel A.X. Gumanizm i naturfi-ya italyanskogo Vozrojdeniya.- M., 1977.
27. Gorfunkel A.X. Filosofiya epoxi Vozrojdeniya. - M. 1980.
28. Grant V. Evolyusionniy protsess.- M., 1991.
29. Gurevich A.YA. Kategorii srednevekovoy kultury.- M.: Nauka, 1972.
30. Gutnova E.V. Klassovaya borba i obshchestvennoe soznanie krestyanstva v srednevekovoy Zapadnoy Evrope. - M.: Nauka, 1984.

31. Gusev S.S., Tulchinskiy G.L. Problema ponimaniya v filosofii. - M., 1985
32. Guseynov A.A., Apresyan R.G. Etika. – M.: Gardarika. 1998 - 472 s.
33. Djumabaev YU. Iz istorii eticheskoy misli v Sredney Azii. – T., 1978.
34. Jaxon falsafasi tarixidan lavxalar. (Tajribaviy matn). – T., 2004.
35. Idris SHax. Sufizm. – M., 1994.
36. Interpretatsiya kak istoriko-nauchnaya i metodologicheskaya problema.- Novosibirsk: Nauka. 1986.
37. Istoriya politicheskix i pravovyx ucheniy XVII-XVIII vv. - M.: Nauka, 1989.
38. Yuldoshev S., Usmonov M. va boshk. Yangi va eng yangi davr Garbiy Evropa falsafasi (XVII-XX asrlar). – T., 2002.
39. Kaziberdov A.L., Mutalibov S. A. Abu Nasr al- Farabi. – T., 1986.
40. Kasimov B. Filosofiya, krug eyo problem i mesto v sisteme kulturi.- T., 1998.
41. Klassicheskie pamyatniki literatur Vostoka.- M., 1985.
42. Kollingvud R.Dj. Ideya istorii. Avtobiografiya. – M., 1980.
43. Komilov N. Tafakkur karvonlari. – T.: Ma'naviyat, 1998
44. Kondorse J. Eskiz istoricheskoy kartini progressa chelovecheskogo razuma. – M., 1936.
45. Konrad N.I. Zapad i Vostok.- M., 1972.
46. Krachkovskiy I.YU. Izbrannie soch.– M.-L., 1956. T.2. – 510 s.
47. Krimskiy S.B. Nauchnoe znanie i prinsipy ego transformatsii. - Kiev, 1974.
48. Kuzmina A.A., Eliseeva V.S. Kategoriya prichinnosti i praktika. – M., 1989.
49. Kultura epoxi Vozrojdeniya i Reformatsii. - M.: Nauka, 1981.
50. Kultura i obshchestvo. – M., 1986.
51. Lokk Djon. V 3-x t.: T.1-2: Opyt o chelovecheskom razumenii. - M., 1985. T.3: Opyty o zakone prirodi. - M., 1988.
52. Losev A.F. Estetika Vozrojdeniya. M.: Nauka, 1982
53. Losev A.F. Znak. Simvol. Mif. –M.: Nauka, 1982.

54. Loseva M.N. Проблемы генезиса теоретического знания (античность и средние века): Автореф. дис. ... д-ра филос. наук.- М., 1991.
55. Mayorov G.G. Судба и дело Боезия. // Боезий. Утешение философии. - М.: Наука. 1990.
56. Nasirov R. Tasavvuf ta'limoti, uning mohiyati va ahamiyati. – T.: Fan, 1996.
57. Nugmanova K.J. Общеchelovecheskie sennosti i ix ob'ektivatsiya v natsionalno-eticheskoy kulture: Автореф. дис. ... д-ра наук. А.-А., 1997.
58. Ovsyannikov N.F. Istoriya esteticheskoy misli. – М.: Наука, 1984.
59. Ovsyannikov N.F. Estetika v proshlom, nastoyaschem i budushchem. – М., 1988.
60. Oyzerman T.I. Проблемы историко-философской науки. - М.: Мысль, 1969.
61. Olimov K. Xorasanskiy sufizm: Автореф. дис. ... д-ра наук. Т., 1994.
62. Osinovskiy I.N. Tomas Mor: Utopicheskiy kommunizm, gumanizm, reformatsiya.- М.: Наука, 1978.
63. Perevezensev S.V. Praktikum po istorii zapadno-evropeyskoy filosofii: Antichnost. Srednevekovye. Epoxa vostochnoy filosofii. – М., 1997.
64. Petrov M.T., Chernyak M.X. Iz istorii izucheniya epoxi Vostochnoy filosofii poslevoenny period // Kultura epoxi Vostochnoy filosofii. L.: Nauka. 1986.
65. Platon. Sochineniya. T.I. - М.: Politizdat, 1972.
66. Potebnya A.A. Iz zapisok po teorii slovesnosti.- Xarkov: B.I., 1905.
67. Rutenburg V.I. Obshestvo Vostochnoy filosofii. // Kultura Vostochnoy filosofii i obshchestvo. М.: Nauka, 1986.
68. Saifnazarov i dr. Filosofiya. -T.: SHark, 2002.
69. Skazkin S.D. Iz istorii sotsialno-politicheskoy i duhovnoy jizni Zapadnoy Evropy v Srednie veka. М., 1981.
70. Skirbekk G., Gilje N. Falsafa tarixi. – Т., 2003.
71. Sovremennaya Zapadnaya filosofiya: Slovar. – М., 1991.
72. Sokolov V.V. Ocherki filosofii epoxi Vostochnoy filosofii. - М., 1962.
73. Sokolov V.V. Srednevekovaya filosofiya. – М., 1979.
74. Sokolov V.P. Spinoza. - М., 1973.

- 75.Solovev E.V. *Filosofiya ili psevdofilosofiya?* - V kn.: *Filosofskoe soznanie: dramatism obnovleniya*. M., 1991, s.71-93.
- 76.Spinoza Borux. *Etika*. – M.-L., 1972.
- 77.Stepanyans M.G. *Filosofskie aspekty sufizma*.- M.,1987.
- 78.Suleymanova F. *Vostok i Zapad*. -T., 2001.
79. *Tipologiya i periodizatsiya kultury Vozrojdeniya*.- M., 1978.
- 80.Tulmin St. *CHelovecheskoe ponimanie*. M., 1984.
- 81.Tulchinskiy G.L. *Interpretatsiya i smysl. // Interpretatsiya kak istoriko-nauchnaya i metodologicheskaya problema*. Novosibirsk, 1986, s.37-50.
- 82.Ukolova V.I. *«Posledniy rimlyanin» Boesiy*. – M., 1987.
83. *Falsafa. Kiskacha izoxli lugat*. - T. 2004
84. *Filosofiya epoxi rannix burjuaznix revolyusiy*. - M.,1984.
- 85.*Filosofskoe soznanie: dramatism obnovleniya*. - M., 1991.
- 86.Frolov I.T. *Perspektivy cheloveka*. – M., 1979.
- 87.Chaloyan V.K. *Vostok - Zapad: Preemstvennost v filosofii antichnogo i srednevekovogo obshchestva*. M., 1979.
88. Chesterfild. *Pisma k sinu. Maksimi. Xarakter*.- L., 1971.
- 89.Xayrullaev M.M. *Abu Nasr al-Farabi*.- M., 1982.
- 90.Xayrullaev M.M. *Uygonish davri va SHark mutafakkiri*. - T., 1971.
- 91.*Xudojestvenniy yazik Srednevekovya*.- M., 1982.
- 92.Shadmanov K.B. *Frensis Bekon va uning “Tajribalar yoxud ahloqiy va siyosiy nasihatlar”ida donolik va haqiqatning ontologik hamda epistemologik asoslari*. –Buxoro: Durdona,2022.
- 93.Shadmanov K.B. *Osobennosti angliyskoy filosofskoy misli i leksiki XIV-XVII vv*. T.: TFI, 2003.
- 94.Sheftsberi A. *Esteticheskie opiti*. – M.: Nauka, 1995.
- 95.Yum David. *Issledovanie o chelovecheskom ume*. 2-oe izd.,1916.
- 96.Erazm Rotterdamskiy. *Filosofskie proizvedeniya*. - M.: Nauka, 1986.
- 97.Erazm Rotterdamskiy *i ego vremya*. – M.: Nauka, 1989
- 98.Garb falsafasi. – T. 2004.
- 99.Apel K.-O. *Intentions, conventions and reverence to things: dimension of understanding meaning in hermeneutics and analytic philosophy of language*. - In: *Meaning and Understanding*. Berlin-N.-Y., 1981, pp. 79-111.

100. Bennet J.V. Locke, Berkeley, Hume, Central themes. Oxford. 1971.
101. Bleicher J. Contemporary hermeneutics. Hermeneutics as methods, philosophy & critic. -L., etc., 1980.
102. Bush D. The Renaissance and English Humanism. - Toronto, 1956.
103. Canfield I.R. Turco-Persian Historical Perspective. – Cambridge, 1991.
104. Dietrich F. Die staatsleitung von Al-Farabi. – Leiden, 1904.
105. Erickson C. Medieval Vision: Essays in History and Perception. – N.- Y., 1988.
106. Groen J.J. Spinoza: Philosopher and Prophet.// Spinoza on Knowing, Being and Freedom. Assen, 1974. – Pp. 70-85.
107. Hoerz H. Der dialektische Determinismus in Natur und Gesellschaft. Berlin, 1986.
108. McDowell A. Meaning, Knowledge and Reality. – London, 1998.
109. Massignon L. Tassawwuf. Encyclopedia of Islam. Leiden, 1980, vol.IV.
110. Ricoeur, Paul. The Conflict of Interpretations. Essays in hermeneutics -Evanston: Northwestern Univ. Press. 1974.
111. Shadmanov K. Sovereign Uzbekistan and Issues of Philosophical Terminology.// XXI World Congress of Philosophy. Abstracts. – Istanbul, Turkey, 2003. – P. 358.
112. Skirbekk G., Gilje N. The History of Philosophy. Scandinavian Univ. Press. – Oslo, 1996.
113. XXI World Congress Philosophy. Abstracts. – Istanbul, Turkey, 2003.

SAVODXONLIK UCHUN QO'SHIMCHA MATERIAL YEVROPA FALSAFIY FIKRI EVOLUTSIYASI TARIXIDAN

Har bir davr shu qadar ko'p sonli mutafakkirlar, falsafa maktablar va tushunchalar bilan ifodalanadiki, ular bilan tanishish, istisnosiz, juda qiyin va maqsadga muvofiq emas. Binobarin, Ilovada faqat ma'naviy madaniyat tarixiga qo'shgan hissasi vaqt sinovidan o'tibgina qolmay, balki bugungi kunda ham o'ta dolzarb bo'lgan ayrim faylasuflar haqida ma'lumotlar berilgan.

Ushbu Ilovadan foydalanib, yetarlicha malakaga ega har qanday shaxs har doim insoniyat falsafiy tafakkuri tarixi va uning eng ko'zga ko'ringan vakillariga oid eng dolzarb savollarni sharhlay oladi. Insoniyat ma'naviy madaniyatining asosiy davrlari bilan tanishar ekan, bu davrlar Sharq va G'arbiy va Markaziy Yevropa tarixi bilan uzviy bog'liqligini doimo yodda tutish kerak.

Antik davr (yunoncha) -insoniyat falsafiy ongini rivojlantirishda o'zining aqliy impuls bosqichi bo'yicha birinchi va yagona davr bo'lib, taxminan ming yillik davrni (miloddan avvalgi VII asr – milodiy VI asr) va barcha qadimgi sivilizatsiyalarning asosiy markazlari (Qadimgi Xitoy, Qadimgi Hindiston, Qadimgi Misr, Bobil, Qadimgi Yunoniston, Fors, Qadimgi musulmon Sharqi)ni qamrab oladi. So'zning tor ma'nosida antik davr tushunchasi qadimgi yunon va rim quldorlik jamiyatining rivojlanish xususiyatlarini, ularning falsafasi va umuman madaniyatini tavsiflashda qo'llaniladi. Qadimgi yunon falsafasining tarixiy bardavomligi shundan iboratki, unda inson tafakkuri tarixida birinchi marta ular amalga oshirildi va nazariy jihatdan shakllantirildi, ya'ni deyarli barcha asosiy falsafiy muammolar va savollar o'zining adekvat og'zaki ifodasini topdi, aniq mantiqiy shaklga ega bo'ldi. Ma'lumki, Qadimgi Yunoniston mutafakkirlari nafaqat falsafaning fundamental muammolari doirasini aniqlab, belgilab berdilar va shakllantirdilar, balki ularni juda ko'p o'ziga xos yondashuvlar, nozik tushuntirishlar va chuqur talqinlarni taklif qilish orqali hal qilishga harakat qildilar. Asosiysi, dunyoni falsafiy idrok etishning asosiy qo'llab-quvvatlovchi tuzilmalarini yaratish, aynan shu fundamental muammolar va savollarni qo'yishning o'zida mumtoz bo'lib qolgan va odamlarning har bir avlodi, har bir shaxs oldida asosiy kuch bilan turadi.

Seneca Lusius Annaeus (taxminan 4-65)

- Qadimgi Rim faylasufi, shoiri va davlat arbobi, stoik platonizm vakili; o'z davrining eng iste'dodli notiqidir. Seneka Rimda grammatika, ritorika, falsafani o'rgangan, Pifagorchilar Sotion va Sextius, Stoik Atala va Kinik Demetriyning ma'ruzalarida qatnashgan. U senatorlarning eng yuqori tabaqasiga mansub edi. U (49-54) Neronning o'qituvchisi bo'lib, donishmand hukmdorni ko'tarishga va "universal" shahar g'oyasini hayotga tatbiq etishga umid qilgan. O'z ta'sirini saqlab qolish uchun Neronning zavqlarini rag'batlantirdi. Omma oldida u doimiy murosalar bilan o'zini obro'sizlantirdi; u yolg'onchi va xushomadgo'y deb hisoblangan. Natijada, u imperator saroyini tark etib, in'om etilgan boylikni qaytarib berdi va Neron zulmining qurboni bo'ldi. Hukmdorning buyrug'i bilan o'qituvchi o'z joniga qasd qildi. Seneka uchun falsafa nazariy qarashlar tizimi emas, balki axloqiy idealga erishish haqidagi ta'limotdir. Seneka etikasi insonni takomillashtirish va ruhni tanadan ozod qilish g'oyasiga asoslanadi. Asosiysi, axloqiy taraqqiyotga va qalbning Xudoga ko'tarilishiga yordam beradigan fazilatdir. Hayotning hikmati ruhning ta'sir va istaklardan xalos bo'lishidadir. Senekadagi stoik kosmizmi umuminsoniy davlat va dunyo fuqarosi nazariyasi bilan bog'liq. Adolat barcha odamlarning ruhan tengligi tamoyiliga asoslanadi. "Inson boshqa inson uchun muqaddas narsadir". Ehtiroslar va illatlar jamiyatga ziddir. Senekaning so'zlariga ko'ra, xayr-ehson insoniyatni Kosmos fuqarolarining yagona hamjamiyatiga bog'laydigan narsadir.

Zenon Kitionlik (miloddan avvalgi 336-264 yillar)

Zenon Kitionlik - qadimgi yunon faylasufi, stoitsizm asoschisi. Zenon individualistik etikasining maqsadi har bir shaxsning o'zini-o'zi takomillashtirish orqali yuksak axloqiy jamiyatga erishish yo'llarini belgilashdan iborat. U "tabiatga qarab yashash" tamoyilini axloqning asosi deb hisobladi. Zenonning ezgulik haqidagi ta'limoti quldorlik jamiyatida erkinlikka erishish yo'llari haqida o'z tushunchasini berishga urinish edi.

Eleyalik Zenon (miloddan avvalgi 490-430 yillar)

Qadimgi yunon faylasufi, Eleatik maktab vakillaridan biri bo'lgan Eleyalik Zenon zamonaviy matematiklar va fiziklarga bo'lgan barcha avlodlarning ko'plab odamlarining ongiga ta'sir qiladigan bir qator paradokslarni ishlab chiqdi. Uning paradokslaridan eng

mashhurlari "Axilles va toshbaqa", "O'q", "Dshotomiya" bo'lib, ularda borliq, ong va idrok, ko'rinish va voqelik, harakat va harakasizlikning nomuvofiqligi va nomuvofiqligi o'rtasidagi munosabatlar muammosi dastlab asl shaklda juda chuqur qo'yilgan. Ehtimol, sinergetika kabi fanlararo bilimlar sohasining eng yangi paradoksal g'oyalari Zenonning ajoyib tushunchalari tubida ko'plab ildizlarga ega.

Demokrit (miloddan avvalgi 460 - 370 yillar)

Demokrit qadimgi yunon materialist faylasufi, yunonlar orasidagi birinchi ensiklopedik tafakkurga ega, atomistikaning asoschilaridan biri, evdemonizm etikasining vakili. Darhaqiqat, Demokritning falsafiy tadqiqotlari ontologiya (atomlar va bo'shliqni hisobga olish, ilohiy kelib chiqish emas, balki tabiiylik haqidagi ta'limot va cheksiz fazoda cheksiz ko'p olamlar mavjudligi haqidagi ta'limot), ontologiya (atomshunoslik), tafakkurning tabiiy jarayon sifatidagi ta'limoti, hissiy va ratsionallik o'rtasidagi munosabatlar va boshqalar, axloq va boshqa sohalarida ayniqsa ahamiyatlidir. Siyosiy qarashlariga ko'ra, u qadimgi demokratiya tarafdori, quldor zodagonlarga muxolif bo'lgan. Demokritning axloqi naturalizm va ratsionalizm bilan ajralib turadi, ya'ni: donolik - eng oliy fazilat, aql - axloqiy xulq-atvor mezon. Demokrit xulq-atvor va uning uchun javobgarlikni tanlashga imkon beradi, chunki bu xatti-harakat insonning o'zi tomonidan o'rnatilgan qonunlarga mos keladi va yaxshilik, yomonlik, adolat, burch, uyat, e'tiqod faqat odamlar o'rtasidagi munosabatlarda bo'ladi. Inson baxtiga yetaklovchi asosiy axloqiy tamoyil, Demokritning fikricha, hamma narsada mo'tadillik, ya'ni "oltin o'rtacha" etikasidir. Voqelikning barcha hodisalarini o'rganishning ilmiy uslubiga sodiqligi uchun Demokrit o'tgan davrlarda ham, hozirgi davrda ham yuqori baholanadi.

Suqrot (miloddan avvalgi 469-399 yillar)

Suqrot – qadimgi yunon faylasufi, Aflotun ustози, dialektikaning asoschilaridan biri, inson ongi va tafakkuri muammolarini, shuningdek, falsafiy tushunchalarning mohiyati va mazmunini alohida o'rgangan. U axloq, shaxsni axloqiy shakllantirish muammolarini o'rganishga alohida e'tibor berdi. U falsafaning asosiy maqsadini insonga "yashash san'ati"ni o'rgatish deb hisoblagan. U dogmatik bayonotlarga tanqidiy munosabatni himoya qildi (Sokratik "ironiya"). Sokratning insonga boqiy chaqiruvlari ma'lum: "Men seni

ko'rishim uchun gapir", "o'zingni bil". U o'z hayoti davomida bo'lgan va ikki ming yildan ko'proq vaqt davomida jasorat, donolik, kamtarlik, zukkolik, optimizm va intellektual halollik uchun hurmatga ega va e'zozlangan.

Haqli ravishda antik axloqning otasi hisoblangan Suqrot axloqni har bir inson uchun munosib hayotning poydevori deb bilgan holda jamiyatda eng muhim o'rinni egallagan. Suqrotning axloqiy pozitsiyasini qayta tiklashdagi qiyinchiliklar uning falsafiy mulohazalari yozma merosi yo'qligi bilan bog'liq, garchi uning shogirdlari (Ksenofont va Aflotun) tomonidan aytilgan mutafakkirning bayonotlari, shuningdek, zamondoshlarining guvohliklari saqlanib qolgan. uning hayoti va o'limining xususiyatlari. Bularning barchasi bizga uning axloqiy ta'limotlarining asosiy qoidalarini hukm qilish imkonini beradi. Suqrot sofistlarning ijobiy dasturi yo'qligi sababli ularning ta'limotini qabul qilmadi. Ulardan farqli ravishda faylasuf barqaror va umumiy tushunchalar tizimini shakllantirishga harakat qildi. Suqrotning bu asl g'oyasi tasodifiy va funktsional emas. Bu masalani hal qilish uchun Suqrot induktiv deb atalgan va shartli ravishda besh qismga bo'linadigan maxsus usuldan foydalangan: 1) shubha (yoki "Men hech narsa bilmasligimni bilaman"); 2) kinoya (yoki qarama-qarshiliklarni ochish); 3) mayevtika (yoki qarama-qarshilikni bartaraf etish); 4) induksiya (yoki faktlarga murojaat qilish); 5) ta'rif (yoki kerakli kontseptsiyani yakuniy belgilash).

Suqrot tomonidan qo'llanilgan usul bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan va, masalan, ilmiy munozaralarni olib borish usullaridan biri sifatida qo'llaniladi. Etika ushbu o'rnatishni tushunish va amalga oshirishga hissa qo'shish uchun mo'ljallangan. Baxt – aqlli, ezgu mavjudotni bildiradi. Shunday qilib, faqat axloqli odam baxtli bo'lishi mumkin. Suqrotning evdemonistik pozitsiyasi, shuningdek, uning axloqning ichki qiymati haqidagi nuqtai nazari bilan to'ldiriladi: axloqning o'zi insonning baxtga bo'lgan tabiiy istagiga bo'ysunmaydi, aksincha, baxt to'g'ridan-to'g'ri insonning axloqiy xususiyatiga (fazilatiga) bog'liq. Shu munosabat bilan, axloqning o'zining vazifasi ko'rsatilgan: har bir insonning axloqiy va shu bilan birga baxtli bo'lishiga yordam berish. Suqrot “baxt” va “zavq” tushunchalarini ajratdi. U iroda erkinligi masalasini ko'tardi. U insonning asosiy fazilatlari: donolik, mo'tadillik, jasorat, adolatni

ko'rib chiqdi, insonning axloqiy o'zini-o'zi takomillashtirish muhimligini ta'kidladi. Barcha axloqiy muammolarni hal qilish yo'llarini izlashda u doimo ratsionalistik pozitsiyani egallagan. Aynan aql, ezgulik asosi bo'lgan bilim, ya'ni har bir fazilat ma'lum bir bilimdir. Jaholat, axloqsizlik manbalaridir. Suqrotning fikricha, haqiqat va yaxshilik tushunchalari bir-biriga mos keladi. Balki, Suqrotning olim, donishmand yovuzlikka qodir emas degan gaplari ortida chuqur fikr bordir: axloqiy qadriyatlar inson tomonidan haqiqat deb tan olingandagina muhim funksional ahamiyat kasb etadi. Qatl etildi. O'zi e'lon qilgan falsafiy tamoyillar haqiqatini himoya qilish uchun so'nggi dalil sifatida ongli va jasorat bilan ushbu holatni qabul qildi.

Aflotun (miloddan avvalgi 427-347 yillar)

Aflotun - qadimgi yunon faylasufi, ob'ektiv idealizm tizimining asoschisi, dialog shaklida yozilgan va ontologiya, gnoseologiya, axloq va boshqalarning ko'plab muammolariga ta'sir qiluvchi 30dan ortiq falsafiy asarlar muallifi. U ta'limotga alohida e'tibor bergan. U jamiyat haqidagi ta'limotga ("Davlat" va "Qonunlar" dialoglari) alohida e'tibor berdi, bu erda u ijtimoiy mehnat taqsimotining rolini ajoyib tarzda taxmin qildi, davlatchilik institutining asosiy xususiyatlarini tasvirlab berdi, hukmdorlar faylasuf yoki faylasuflar hukmdor bo'lmaguncha yaxshi hukumat bo'lmaydi, deb ta'kidlagan.

Aflotun ta'limoti faylasuf tomonidan ob'ektiv-idealistik asosda amalga oshirilgan axloqiy g'oyalarni tizimlashtirishning birinchi urinishi hisoblanadi. Ustozining ratsionalistik tamoyillarini baham ko'rgan **Aflotun** ham o'z oldiga umumiy tushunchalarni shakllantirish vazifasini qo'ydi. Xuddi Suqrot kabi buning uchun tadqiqotning deduktiv usulini tanladi. Suqrot dunyoda mavjud va mavjud bo'lishi kerak o'rtasidagi tafovutni topdi. U umumiy axloqiy qarashlar va ularning individual mujassamlanishi o'rtasidagi ziddiyatni ochib berdi. Suqrot umuman haqiqiy dunyoda o'zida yaxshilik va go'zallikning o'xshashlarini topa olmadi. **Aflotun** bu muammoni o'rganishda davom etdi. Aflotunning axloqiy kontseptsiyasini bir-biriga bog'liq bo'lgan ikkita qismga bo'lish mumkin: individual etika va ijtimoiy etika. Birinchisi, insonning aqliy va axloqiy takomillashuvi haqidagi ta'limot bo'lib, uni **Aflotun** uning ruhini uyg'unlashtirish bilan bog'laydi. Faylasuf ruhni tanaga qarama-qarshi qo'yadi, chunki inson tanasi quyi

hissiy dunyoga tegishli bo'lib, ruh esa haqiqiy dunyo - abadiy g'oyalar olami bilan aloqa qila oladi. Shunday qilib, inson qalbining asosiy tomonlari uning fazilatlarining asosini tashkil etadi: oqilona - donolik, ta'sirchan - mo'tadillik, kuchli iroda - jasorat. Shunday qilib, insoniy fazilatlar tug'ma xususiyatga ega bo'lib, ular uning qalbini uyg'unlashtirish va abadiy g'oyalar olamiga ko'tarilishda alohida qadamlardir. Insonning ideal dunyoga ko'tarilishida uning mavjudligining ma'nosi bor. Va uning yuksalish vositasi - tanani mensimaslik, aqlning past ehtirosalar ustidagi kuchi. Ushbu tamoyillar bilan shartlangan faylasufning ijtimoiy axloqi har bir sinfda ma'lum fazilatlar mavjudligini nazarda tutadi. Aflotun ta'limotiga ko'ra, hukmdorlarda donolik, jangchilar sinfida - jasorat, quyi tabaqada - mo'tadil bo'lishi kerak. Davlatda qattiq siyosiy va axloqiy ierarxiyadan foydalanib, eng yuqori fazilatga erishish mumkin. Bu fazilat, Aflotunning fikricha, ijtimoiy totuvlikdan dalolat beruvchi adolatdir. Bunga erishish uchun, deydi faylasuf, shaxs manfaatlarini qurbon qilish kerak. Shunday qilib, Aflotunning ideal jamiyatida individuallikka o'rin yo'q. Shuni ta'kidlash kerakki, mutafakkir tasvirlagan mukammal davlat aqliy zodagonlar ruhi tufayli emas, balki unda har bir tabaqa vakillarining borligi pastligi tufayli juda yoqimsiz bo'lib chiqdi. Jamiyatda Aflotun taklif qilgan "tartib" hech kimga baxt keltirmas edi. Shunday qilib, Aflotun axloqining mohiyatini tushunishning kaliti - bu shaxsning mazmuni ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lishi kerak degan pozitsiya. Aflotunning bu g'oyasini, uning boshqa g'oyalari kabi, uning shogirdi Arastu tushungan va ishlab chiqqan.

Arastu (miloddan avvalgi 384-322 yillar)

Arastu - qadimgi yunon faylasufi, har tomonlama bilimli, ensiklopedist olim. Mantiq fanining asoschisi, bir qator maxsus bilimlar (astronomiya, matematika, musiqa nazariyasi) sifatida tanilgan. U metafizikaga, ya'ni o'z nomidagi haqiqiy falsafaga, shuningdek, etika va psixologiya, mexanika va biologiya, jamiyatning siyosiy tuzilishi muammolari va boshqalarga alohida e'tibor berdi.

Arastuning etikasi. "Axloq" (axloq haqidagi ta'limot) deganda Arastu hayotiy donishmandlik, baxt nima ekanligi va unga erishish vositalari qanday ekanligi haqidagi "amaliy" bilim sifatida tushunilgan. Xulq-atvor va axloqiy turmush tarzining to'g'ri

me'yorlariga rioya qilish haqidagi ta'limotni fan deb hisoblash mumkinmi? Arastuning fikriga ko'ra, "barcha mulohaza yuritish yo faoliyatga yoki ijodga, yoki spekuliyativga qaratilgan ...". Demak, tafakkur orqali inson o'z harakatlarida to'g'ri tanlov qiladi, baxtga erishishga, axloqiy idealni hayotga tatbiq etishga intiladi. Arastu ijod va harakat bir xil narsa emasligini ta'kidlaydi. Harakatlar inson bilan, uning faoliyati bilan, erkin tanlash bilan, fuqarolarning umumiy axloqiy va huquqiy normalari bilan uzviy bog'liq bo'lib, ijod san'at asarlarini yaratishga qaratilgan. Shaxsning axloqiy faoliyati o'ziga, uning qobiliyatlarini, ma'naviy-axloqiy kuchlarini rivojlantirishga, hayotini yaxshilashga, hayot mazmuni va maqsadini ro'yobga chiqarishga qaratilgan. Erkin iroda bilan bog'liq bo'lgan faoliyat sohasida inson xatti-harakati va turmush tarzini o'zining axloqiy idealiga, nima bo'lishi kerak va nima, yaxshilik va yomonlik haqidagi qarashlar va tushunchalarga mos keladi. Bu faylasuf ushbu fanning predmetini belgilab bergan va uni **etika** deb atagan. Arastuning axloqshunoslikning rivojlanishidagi xizmatlari juda katta: u bu fanga nom berdi, u birinchi axloqiy asarga egalik qildi, u birinchi marta axloqning mustaqilligi masalasini ko'tardi, o'zining axloq nazariyasini qurdi. Uning axloqiy ta'limoti mantiqiy tahlil, muammolarni oqilona tushunish va ularni empirik tasdiqlash usulining birligi, axloqiy tafakkurning ijtimoiy yo'nalishi va amaliy ahamiyati bilan ajralib turadi. Inson va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar muammosining axloqiy jihatida gapirar ekan, Arastu uning barcha egoistik ehtiyojlarini shaxs tomonidan oqilona cheklashda, uni jamoat manfaatiga yo'naltirishda ularning uyg'un o'zaro ta'siri yo'llarini topishga harakat qildi. Ijtimoiy uyg'unlik, faylasufning fikricha, shaxsiy manfaatlarni bostirmasligi kerak. Arastu ham baxtni eng oliy yaxshilik deb hisoblagan. Baxt, Arastuning fikriga ko'ra, insonning o'zi bajaradigan ezgu faoliyatdan oladigan maxsus qoniqish holatidir. Axloq va baxt o'zaro bog'liq bo'lishi kerak. Arastu inson hayotidan eng yuqori qoniqishga faqat axloqiy amallarni bajarish orqali erisha oladi, deb ta'kidlagan. U baxt-saodat yo'lidagi asosiy shartlarni ko'rib chiqdi: axloqiy va aqliy kamolot, do'stlik, salomatlik va tashqi manfaatlarining mavjudligi, faol fuqarolik pozitsiyasi. Xususan, Arastu o'z ta'limotida axloqda tanlash erkinligi va mas'uliyat, axloq va siyosatning birligi va boshqa mavzularini ishlab chiqdi.

O'rta asrlar davri

O'rta asrlar — Rim imperiyasining yemirilishidan (5-asr) kapitalistik jamiyatning ilk shakllari paydo bo'lgunga qadar (XI-XV asrlar)gacha bo'lgan tarixiy davr bo'lib, feodalizm davri deb nomlanadi. U diniy mafkuraning cheksiz hukmronligi, qadimgi falsafiy merosning haqiqiy unutilishi bilan ajralib turadi. Ma'rifat va ta'lim cherkov qo'liga o'tadi, uning dogmalari tabiat, dunyo va inson haqidagi barcha g'oyalarning asosini tashkil qiladi. Bir qator mahbuslar uchun falsafa, to'g'rirog'i, butun ming yil davomida ilohiyotga bo'ysunadi va bir tomonlama, birinchi navbatda, diniy e'tiqod dogmalarini asoslash uchun ishlatiladi. Falsafa mavjudligining ushbu davrini tavsiflovchi adabiyotlarda ijodiy tafakkurning barcha shakllarini bostirish, falsafani zo'ravonlik bilan ilohiyot xizmatchisiga aylantirish ta'kidlanadi. Bu davrning eng mashhur ismlari: Muborak Avgustin, Avreliy (354-430), Pyer Abelard (1079-1142), Albert Buyuk (1207-1280), Tomas Akvinskiy, Kuzalik Nikolay (1401-1464).

Mark Avreliy (121-170)

Avreliy - Rim imperatori, stoik maktabining faylasufi. Uning yagona "O'zim bilan yolg'iz" asarida o'zi dindan ajratmagan axloq haqidagi fikr-mulohazalari aforistik shaklda keltirilgan. Insonning axloqiy xulq-atvorining asosi, Avreliyning fikricha, dunyo ilohiy aqlining mahsuli va uning bir qismi bo'lgan ongida ("ichki daho") yotadi. Ikkinchisi koinotdagi uyg'un, adolatli tartibni belgilaydi, unda inson o'zining oqilona rahbarlik tamoyiliga amal qilishi kerak. Uning nuqtai nazari bo'yicha, chinakam oqilona va shuning uchun axloqiy harakat qiladigan, tashqi ne'matlarga bo'lgan behuda intilishlarni rad etgan, ehtirolardan ustun turadi va sodir bo'layotgan hamma narsani dunyo kosmik qonunining ko'rinishi deb hisoblaydi. Uning odob-axloqi chuqur individualistikdir - insonning baxti va baxtsizligi boshqalarga bog'liq emas. Faqat o'z-o'zini chuqurlashtirish, butunlik mohiyatini anglash va inson hayoti, tafakkuri va o'lim muqarrarligini anglash axloqiy kamolotga erishishga yordam beradi. . Kamtarlik va sabr-toqatga chaqiruvchi pessimistik motivlar bilan sug'orilgan Avreliy ta'limoti nasroniylik axloqining shakllanishiga ta'sir ko'rsatdi.

Muborak Avgustin (354-430)

Axloqni dinga bo'ysundirish g'oyasi xristian ilohiyotchisi, yepiskop, "cherkovning otalari" dan biri (katoliklar orasida) **Muborak**

Avgustinning ishida juda aniq aks ettirilgan. U patristika davrining eng muhim vakillaridan biri hisoblanadi. Mutafakkir odob-axloqi xudoni axloqning yagona manbai va mezon sifatida anglash, yovuzlikni ezgulikni inkor etish va ilohiy ko'rsatmalardan chetga chiqish deb tushuntirish, inson faoliyatiga salbiy munosabatda bo'lish va to'liq axloqiy qadriyatni inkor etish bilan tavsiflanadi. shaxsning. Uning ijodida ilohiy amrlarning har birini olam bilan chambarchas bog'liq holda tushunish muhim rol o'ynaydi.

Avgustinning "Iroda erkinligi haqida", "Xudo shahri haqida", "Inoyat va iroda erkinligi haqida", "E'tirof" risolalari axloqiy muammolarga bag'ishlangan. Avgustin ta'limotiga ko'ra, masihiy har bir harakatni e'tirof etish harakati haqida o'ylaydi. Bu insonning axloqiy ongiga ta'sir qiladi, uni nafaqat o'tmish, balki kelajak bilan ham belgilab beradi, qasos abadiyligida allaqachon mavjud: jazo yoki baxt. Ammo shu bilan birga, bu harakat mutlaqo bepul, chunki unda hayot faqat ruhiy jihatdan tugaydi, hayot hali oldinda va u yoki bu harakatni hozir qilish bilan inson o'zining kelajagini ham, abadiyligini ham tanlaydi.

Muborak Avgustin o'rta asrlarda muhim ahamiyatga ega bo'lgan iroda haqidagi ta'limotni ishlab chiqdi, chunki unda Xudo mavjudligining ontologik isboti mavjud. Mutafakkir "Xudo shahri haqida" asarida irodani "hayot ruhi" bo'lgan tabiat sifatida belgilaydi. Bu hayot beruvchi ruh, - deydi Avgustin, "har bir jismning yaratuvchisi va har bir mavjudotning ruhi Xudoning o'zi, har jihatdan yaratilmagan ruhdur". Iroda, uning fikricha, uning mohiyati va sifatiga ega bo'lgan munosabatni aniq tasdiqlaydi. Avgustinda taqdirni oldindan belgilash g'oyasi oldindan bilish (prognoz) g'oyasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u iroda erkinligi g'oyasi bilan chambarchas bog'liq holda isbotlangan. Taqdir va taqdir turli tushunchalardir. Donolik faylasufni baxtli qiladigan bilimdir. Shu bilan birga, uning ruhi donolikka erishgunga qadar bir qator qadamlardan o'tadi. Bu qadamlar avval qo'rquv, keyin taqvo, keyin esa ilmdir (uning donolikdan farqi shundaki, uni albatta yaxshilikka yo'naltirib bo'lmaydi). Muborak bilim chegarasiga yetgan ruh, axloqiy ong yoki vijdonning paydo bo'lishiga hissa qo'shadigan yorug'likni idrok etadi. U insoniy g'oyalarga umuminsoniy zarur xususiyat beradigan asosdir. Demak, vijdon ilohiy qonun va insoniy axloqiy munosabatlarning kelishuvidir. Axloq - muayyan turdagi

mavjudotning ko'rsatkichidir. Inson yovuzlikdan va shunga mos ravishda yaxshilik va yomonlikni tanlash muammosidan xalos bo'lishi mumkin. Bunday holda, u inoyatli bo'lishi mumkin, iroda erkinligidan emas, balki Xudoning in'omlaridan foydalanishi mumkin. Taqdir, taqdir, iroda erkinligi, yaxshilik g'oyalari muhokama qilish butun o'rta asrlar uchun odatiy holga aylandi.

Pyer Abelard (1079-1142)

Pyer Abelard - frantsuz dinshunosi va faylasufi, o'rta asrlar erkin fikrlash vakili. "O'zingni bil, yoki axloq" inshosida Abelard iroda erkinligiga ega bo'lgan odam nafaqat gunoh qilishi, balki fazilatli ham bo'lishi mumkinligini isbotlaydi. Vijdon barcha odamlarga xos bo'lgan va axloq mezonini bo'lib xizmat qiladigan tabiiy qonundir: vijdon harakati gunoh emas. U inson shaxsi qadriyatini, uning mustaqillik va baxtiyorlik huquqini chetga surib, pravoslav ilohiyotchilarning jaholat va murosasizlikka asoslangan noinsoniyligini qoralaydi.

Albert Buyuk (1193/1207- 1280)

Albert Buyuk - nemis faylasufi, dominikanlik ilohiyotshunos, tabiatshunos, "Doctor Universalis" ("keng qamrovli shifokor") unvoni bilan taqdirlangan. O'rta asrlarda Arastu an'alarining birinchi yirik nasroniy davomchisi. Arastuga sharhlar va "Parafrazalar", shuningdek, "Ilohiyot yig'indisi" falsafiy esseni yozgan. U ilohiyot va ilm-fanni uyg'unlashtirishga intilib, birinchisini g'ayritabiiy tajriba, ikkinchisini esa tabiiy tajriba, birinchisining eng quyi bosqichi, yaxlit umumbashariy bilimga aylantiradi, deb hisobladi.

Vaqt va materiyani yaratilishini tasdiqlab, u sxolastika va Aristotel fizikasini uyg'unlashtirishga muvaffaq bo'ldi. U "oddiy"ni, uning mohiyati borligining manbasiga to'g'ri keladigan va borligi uning mohiyati bilan bir xil bo'lmagan "qo'shma"ni ajratdi. Kuzatish ilmiy tadqiqotning asosiy usuli hisoblangan. Kosmos, Albertning fikriga ko'ra, turli xil kuchlar bilan to'ldirilgan shakllar to'plamidir. Aql his-tuyg'ulardan ajralmas, bilim - bu hissiy idrok va fikrlash o'rtasidagi o'zaro ta'sirning yagona jarayoni. Inson uchun mavjud bo'lgan eng yuqori holat - bu Xudoning tafakkuridagi parchalanishdir. Xudo bilan birlashish dunyodan voz kechish orqali, U haqidagi tasavvurimizni shahvoniy tasvirlardan, mantiqiy toifalardan va Uni

yaratilgan narsalar orasida ushlab turadigan borliq g'oyasidan tozalash orqali amalga oshirilishi mumkin. Ruh va tana o'rtasidagi qarama-qarshilik noto'g'ri. Insonning axloqi uning aqlining mahsuli emas, balki amaliy aqlga tegishli bo'lgan vijdonidir.

Foma Akvinskiy (1225-1274)

Foma Akvinskiy - qadimgi yunon falsafiy merosini to'g'ridan-to'g'ri va beg'araz inkor etishdan voz kechgan o'rta asrlar katolik ilohiyotchisi. Aristotel falsafasining materialistik g'oyalarini yo'q qilish orqali maxsus talqini orqali u katolik ilohiyotining sezilarli darajada mustahkamlanishiga, uning isloh qilinishiga va o'zgaruvchan hayot sharoitlariga moslashishiga hissa qo'shdi. Tomizm asoschisi - katolik falsafasining etakchi yo'nalishi. 1879 yilda Foma Akvinskiyning sxolastik tizimi Rim papasi Lev XIII entsiklikasi tomonidan "katolitsizmning yagona haqiqiy falsafasi", xristian dogmalariga mos keladigan yagona haqiqiy falsafa sifatida tan olingan.

Keyinchalik bu falsafa "neotomizm" nomini oldi. Foma Akvinskiyning axloqiy qarashlarining boshlang'ich nuqtasi Xudoning mavjudligini xristianning eng oliy maqsadi, u butun hayotini, barcha ishlari va fikrlarini yo'naltirishi kerak bo'lgan maqsad sifatida tan olish edi. Foma Akvinskiyning etikasi Aristotelning qoidalariga tayangan, ammo uni xristian ta'limoti kontekstida tushungan. F.Akvinskiy axloqning uch qismini ajratib ko'rsatdi: monastir, bu orqali u oliy maqsad bilan inson harakatlarining shartlilikini nazarda tutgan; iqtisod, bu kontsepsiya shaxs sifatida odamlarga xos bo'lgan fazilatlarni o'z ichiga olgan; siyosat odamlarning fuqarolik xulq-atvori sifatida. Mutafakkir "Ilohiyot yig'indisi" asarida esa falsafiy tadqiqotining uchta asosiy mavzusini ajratib ko'rsatgan. Bu Xudo, Xudoga boradigan yo'l va Masih, inson sifatida Xudoga yo'ldir. Oxirgi ikkitasi axloqiy ta'limot va najot haqidagi ta'limotdir. Ular metafizikadan ajralmas axloqiy masalalarga bevosita taalluqlidir, chunki axloq bu yaratilishning o'ziga xos davomidir. F.Akvinskiy iroda tashqi tomondan aql bilan yo'naltirilgan, uni stixiyalilikdan xabardor qiluvchi va uning erkinligini kafolatlaydigan tashqi vosita deb hisoblagan.

Bu aql Xudodir. Axloq amalda Xudo tomon harakatning tashkilotidir. Shunday qilib, o'zaro bog'langan iroda va aql insonning

muhim qobiliyatiga aylanadi. Irodaning mantiqiyligi uning eng oliy maqsad, ya'ni Xudoga qaratilganligidadir. F.Akvinskiydagi erkinlik harakatning o'zboshimchaligi orqali talqin qilinadi. Maqsadlarni tanlashni amalga oshirish uchun aql bilan ittifoqchilikka mahkum bo'lgan irodaga mutafakkir ikki xil pozitsiyadan qaraydi: belgilangan maqsadga intilish va maqsadga erishish uchun zarur bo'lgan vositalarga bo'lgan ehtiyoj. Maqsadiga erishgan iroda zavq kabi ko'rinadi. Shunday qilib, Tomas uchun asosiy muammolardan biri bu inson harakatlarining yaxshilik bilan bog'liqligi. Lekin, shu bilan birga, har xil sohalaridan (oqilona, vegetativ, shahvoniy) tashkil topgan inson bajaradigan har bir harakatni F.Aquinas aslida inson sifatida belgilagan. Harakatning insoniyligi uning dastlab Xudo tomonidan berilgan inson shakliga qanday, qay darajada mos kelishiga bog'liq bo'ladi. Demak, harakatning insoniylik mezoni uning aqlga bo'ysunish mezonidir. Yovuzlik uchun foydalaning, chunki u orqali Xudo insonda o'zini namoyon qiladi. Insonning fazilatlari - bu qalbning barcha qobiliyatlari, ya'ni: aql, iroda, xohish.

F.Akvinskiyning ezgulik haqidagi ta'limoti gunoh haqidagi ta'limot bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u ezgu maqsadlardan og'ish sifatida ko'rsatadi. Buzg'unchi irodani tavsiflovchi sifat yomonlik deb ataladi. Gunoh qonunlarni buzishdir. Odamning gunohining og'irligi gunoh ishiga bog'liq. Irodaning buzilishi ildiz otgan gunohkorlikning, illatning ifodasidir. Fomaning axloqiy ta'limotidagi asosiy narsa irodadan aqlning ustuvorligini ta'kidlash bo'lib, bu XIII asrning intellektual yo'nalishiga to'liq mos keladi, F.Aquinas esa o'z qoidalarini Xudoga bo'lgan muhabbat bundan ham ko'proq degan g'oya bilan to'ldiradi. Xudoni bilishdan muhimroqdir.

Nikolay Kuzailk (1401-1464)

Nikolay Kuzailk Uyg'onish davrining eng yirik faylasufi. Uning falsafasi XV asrning o'ziga xos hodisasidir, garchi u avvalgi falsafiy tafakkur taraqqiyotining tabiiy natijasi va o'z davrining ma'naviy-ijtimoiy hayoti ehtiyojlarining ifodasi sifatida juda tushunarli. Ijtimoiy rivojlanish dinamikasining o'zi Kuza faylasufining yorqin dialektik g'oyalarini hayotga olib keldi. Kuzanetsning barcha asarlari bilimga chanqoqlik bilan sug'orilgan - u borliqning mohiyatiga kirib borishga, haqiqat porlayotgan eshikning kalitini topishga harakat qiladi. Kuzanskiy aqlni (intellektni) inson ongining oliy qobiliyati

sifatida tahlil qilishda, aqlning barcha kuchlarini ularning ajralmas birligida tahlil qilishda eng samarali dialektik g'oyalarni ifodalagan. Bilim ob'ekti tomon cheksiz harakatlanib, ong o'zining dialektik ishini bajaradi. N. Kuzanskiyning falsafiy g'oyalari nasroniy ilohiyotining chegarasidan tashqariga chiqib, atrofdagi dunyo va insonning ichki dunyosining ba'zi jihatlarini to'g'ri aks ettirgan (va qarama-qarshiliklarning tasodifiyligi printsipli, Mavjud hamma narsaning birligi, hamma narsani hamma narsa bilan bog'lash g'oyasi, inson ongining kuchini tan olish, bilish jarayonlarining dialektik tabiatini tushunish atrofdagi hayotni chuqur anglash natijasi edi. va insoniyat madaniyatining o'tmish tajribasi) nafaqat tarixiy qiziqish uyg'otadi, balki ular materialistik faylasuflarning bir necha avlodiga borliq va bilishning murakkab muammolarini ishlab chiqishga turtki berishi mumkin.

Renessans

Uyg'onish davri (Renessans) G'arbiy va Markaziy Evropa madaniyati rivojlanishidagi yorqin, ifodali, nisbatan qisqa, ammo yorqin davr bo'lib, asosan XIV-XVI asrlarni qamrab oladi. Odatda bu davr birinchi navbatda Italiyadagi ruhiy taraqqiyot bilan bog'liq. Bu vaqt o'rta asrlardan Yangi davrga o'tish davri sifatida tavsiflanadi. Uning asosiy xususiyati cherkov va ilohiyotning ko'p asrlik cheksiz hukmronligidan xalos bo'lish uchun universal turtki edi. Aslini olganda, bu insoniyat tarixidagi eng katta progressiv qo'zg'olon, titanlarga muhtoj bo'lgan va fikrlash, ishtiyoq va xarakter, ko'p qirrali va o'rganishda titanlar tug'ilgan davr edi. Taniqli olimlar, rassomlar, haykaltaroshlar, shoirlar, siyosatchilar, jamoat arboblari - Nikolay Kopernik, Piko della Mirandola, Leonardo da Vinchi, Nikollo Makiavelli, Albrect Dyurer, Martin Lyuter, Tomas Mor, Frensis Bekon, Shekspir va boshqalar ushbu davrni ifoda etuvchilardir.

Eng yorqin yangi tendentsiyalar insonparvarlik pozitsiyasida, shuningdek, dunyoni din va ilohiyotga emas, balki ilm-fan va aqlga asoslangan tabiiy idrok etishda namoyon bo'ldi. Bu madaniy davrning o'ziga xosligi shundaki, Uyg'onish davri titanlari birinchi marta yangi, insonparvarlik g'oyalarini ilgari surdilar. Ular nasroniylikning yangi tushunchasini juda nozik va shu bilan birga qat'iyat bilan tasdiqladilar, uning negizida erkin, qadr-qimmatga to'la va insonning ijodiy faol shaxsini o'z ichiga oladi. Majburlash va

qatag'on, dissidentlarga nisbatan jismoniy va ma'naviy qatag'onlar (inkvizitsiya) bilan o'rnatilgan avvalgi bir ma'noli tushuncha ular tomonidan faqat insonning ahamiyatsizligi va gunohkorligini tan oldi. Uyg'onish davri ijodkorlari o'zlarining sa'y-harakatlari bilan qayta tiklangan antik falsafaning bitmas-tuganmas qudratida bunday bayonot uchun kuch va g'ayrat tortdilar. Ulardan ba'zilari cherkovni ham, ilohiyotni ham qat'iy rad etdilar, lekin ular ham, xristianlik doirasida qolganlar ham o'zlarining zamonaviy madaniyatiga tubdan yangi maqom va yangi mazmun berdilar. Ular alohida falsafiy tushunchalar yaratmagan bo'lsalar-da, balki butun umri davomida ilm-fan, rassomlik, haykaltaroshlik, she'riyat va boshqa sohalardagi qizg'in izlanishlar, izlanishlar, butun ijodkorliklari bilan yangi hayot falsafasini yaratdilar va jonkuyarlik bilan himoya qildilar. Uning markazida inson ongining qudrati va quvvati, inson ruhining buzilmasligi, tanasining go'zalligi, yuksak fikrlari va ijodiy jasorati mujassam.

Uyg'onish davrining eng ko'zga ko'ringan vakillari bilimga bo'lgan shiddatli ishtiyoqi, turli sohalarda tinimsiz bunyodkorlik faoliyati, idealga intilishi bilan hayratda qoldiradilar. Ularning barchasi Aql Respublikasining teng huquqli a'zolari bo'lishni qizg'in va chin dildan xohladilar. Ular insonni o'rta asrlar tomonidan ushlab turilgan xo'rlik holatidan olib chiqishga muvaffaq bo'ldilar, uni Olamning markaziga, hayotning ustasiga, barcha qadriyatlarning yaratuvchisiga aylantira oldilar.

Uyg'onish davri daholari ijodining barcha ma'naviy o'zagini Insonga madhiya tashkil etadi. Ajoyib sa'y-harakatlar bilan ular madaniyatning beqiyos durdonalarini yaratdilar. Ular o'z davri uchun ijodkorlik va fikr chuqurligining eng yuqori cho'qqisiga erishdilar. Ular yangi avlodlarga o'zlarining bukilmas ruhining kuchini, o'lik, eskirgan, odamni cheklaydigan va kamsituvchi barcha narsalarga qarshi kurashdagi qahramonlikni o'tkazdilar. Uyg'onish davri ijodkorlarining hayoti va faoliyatining o'sha va undan keyingi barcha davrlar uchun ahamiyati beqiyosdir. Ulardan birini nomlamay turib, birini ajratib ko'rsatish qiyin.

Uyg'onish davri falsafasi

14—15-asrlardan G'arbiy Yevropa mamlakatlarida bir qancha o'zgarishlar ro'y berdi, bu esa Uyg'onish davri nomi bilan tarixga kirgan yangi davrni boshlab berdi. Bu dunyoviy madaniyat

mustahkamlanib, asta-sekin cherkov-diniy madaniyatdan eng xilma-xil shaklda - fan va falsafada sxolastik ilm-fanni rad etishdan, san'atda voqelikni badiiy tasvirlashning yangi vositalarini ishlab chiqishdan tortib, deyarli ajralish davridir. intellektual va ma'naviy buyruqlarga ochiq qarshilik, cherkovlar.

Odamlar samoviy emas, erdagi hayotning qadr-qimmatini, tabiat go'zalligining buyukligini va u bilan birligini qayta kashf etdilar. Inson dunyo va uni bilish usullari haqidagi g'oyalarini sezilarli darajada kengaytirdi. Bu vaqt inson hayotining turli sohalari va faoliyatining tabiiy-kosmik, madaniy-tarixiy, ijtimoiy-siyosiy, kognitiv, huquqiy, estetik va axloqiy sohalarini chuqur va har tomonlama o'rganish bilan ajralib turadi. Bu, birinchi navbatda, madaniyatda inson uchun bilimning eng oliy qadriyati g'oyasi birinchi o'ringa qo'yilganligi bilan bog'liq.

Bu klassik antik davrga qiziqish uyg'onish davri, qadimgi va nasroniy madaniyatining ajoyib birlashuvi sodir bo'lgan vaqt. Falsafiy tafakkur asta-sekin mustaqil bo'lib, katta jasorat bilan cherkov dogmalari va e'tiqod haqiqatlariga nisbatan tanqidiy munosabatda bo'ldi. Falsafaning keyingi tarixiy yo'li antik falsafa qadriyatlarining rivojlanishi edi. Falsafa, fan va san'atning sintezi insonni tabiatga yaqinlashtirish g'oyasida ifodalangan. Falsafiy aql tabiatning tuzilishini bilishga va uni insonning amaliy maqsadlari va ehtiyojlariga bosqichma-bosqich bo'ysundirishga intiladi.

Jamiyatni tushunishda falsafa ijtimoiy tizimda sodir bo'lgan o'zgarishlarni aks ettirdi. Uyg'onish davri falsafasi vakillari jamiyatdagi turli illatlarning kelib chiqishini inson ongining nodonligi va tanqisligida juda to'g'ri ko'radilar. Uyg'onish davri faylasuflari ijtimoiy tuzum va ijtimoiy adolat muammolari - tenglik muammosi, xususiy mulk muammosi, uning kelib chiqishi va odamlar hayoti va jamiyatdagi munosabatlariga ta'siri, oila muammosi va avlodlar o'rtasidagi munosabatlar haqida fikr yuritadilar. Bu falsafaning ilohiyotdan ajralish davri, fanning nufuzi kuchayib bormoqda, falsafada jamiyatning ijtimoiy-axloqiy rivojlanishi, insonning ma'naviy o'zini-o'zi kamol topishi muammolari yetakchi rol o'ynaydi.

Rotterdamlik Erazmus (1469-1536)

Rotterdamlik Erazmus nomi Yevropa va jahon madaniyati tarixida abadiy shuhrat qozongan. XY-XYI asr boshlaridagi gumanitar

fanlar yutuqlarini ijodiy qayta ishlagan Erazm Uygʻonish davrining eng buyuk gumanistlaridan biriga, Uygʻonish davri madaniyatining eng yuqori gullab-yashnashi davrida maʼrifatli jamiyat tafakkurining hukmdoriga aylandi. Erazmning asosiy maqsadi taʼlim va madaniyatni gumanistik isloh qilish edi, buning asosida u tinch yoʻl bilan maʼrifat yoʻli ila jamiyatni, davlatni va cherkovni yaxshilashga umid qildi. Insonning aql-idroki, bilimi, tinimsiz mehnat faoliyatiga yuksak baho berish kerak, unga xos xususiyat shundan. U inson va jamiyatni axloqiy tarbiyalash vazifalariga - "fazilat ilmi"ga doimiy qiziqishi bilan ajralib turardi.

Rotterdamlik Erazmning axloqiy asarlaridagi asosiy mavzu eʼtiqod va bilim oʻrtasidagi munosabatlar muammosi edi. Mutafakkir iymon va bilimga qarshi chiqmaydi: ular oʻzaro uygʻun bogʻliqdir. Bilim imonni mustahkamlash, Muqaddas Bitikni tushunish uchun yaratilgan. Erasmus bilimning rolini kuchaytirdi. Mutafakkir Qadimgi Yunoniston va Rimning butparastlik madaniyatining ahamiyatini xristian madaniyati bilan tenglashtirgan. Ikkinchisi, uning fikricha, birinchisi asosida paydo boʻlgan. Erazmusda gʻoyalarning uzluksizligiga bu tendentsiya ayniqsa chuqur va nozik tarzda koʻrsatilgan. U oʻz mulohazalarida qadimgi va nasroniy axloqiy va falsafiy ideallarning uygʻun uygʻunligiga intildi. Shuning uchun, masalan, Suqrot u tomonidan amalda Masih bilan tenglashtirilgan. "Uydagi suhbatlar" kitobida Erazmus "qadimgi butparastlarning koʻplab soʻzlari axloqiy jihatdan Muqaddas Yozuv qoidalariga yaqinlashadi" deb taʼkidladi.

Shunday qilib, Erazmus bilim universal deb hisoblaydi; manbasiga qarab mohiyatini oʻzgartirmaydi. Imon uchun har qanday bilim, agar u nasroniylik ruhiga mos keladigan boʻlsa, zarurdir. Eʼtiqod va bilimning oʻzaro bogʻliqligi masalasida mutafakkirni XII-XIII asrlarda vujudga kelgan "ikki haqiqat" tushunchasi yoki haqiqat ikkilik tushunchasi bilan bogʻlash mumkin. Ushbu kontseptsiyaga koʻra, inson ongi tomonidan shakllantirilgan va tabiat bilan bogʻliq boʻlgan haqiqat falsafadagi haqiqatdir (ilm bilan mos keladi), Muqaddas Bitik haqiqati esa inson ongi uchun umuman mavjud emas yoki faqat qisman tushuniladi. Bu orqali faqat insoniy soha bilan bogʻliq boʻlib, axloq haqiqiy yerdagi hayotga emas, balki oxiratdagi abadiy hayotga qaratilgan. "Antibarbarlar kitobi"da – Erazmning bu masalani oʻrganishda olimlar dalillardan foydalanishlari, taqvodorlik

esa iymonga asoslanganligi haqidagi gaplari. Ammo Erazmus uchun taqvoga, ya'ni insonning axloqiy xulq-atvori sohasiga, bilimga e'tibor ko'proq xarakterlidir.

Piko della Mirandola (1463-1494)

Davraning ruhi, dramasi bilan birgalikda, italyan mutafakkiri **Piko della Mirandolaning** taqdirida aks ettirilgan boshqalardan ko'ra yaxshiroq bo'lishi mumkin. Mirandola 24 yoshida barcha raqiblarini pand-nasihatga chaqirish uchun fuqarolik jasoratiga ega edi. Evropa munozaralari, ularga o'zining "Inson sha'ni va qadr-qimmati to'g'risida" tezislarini taklif qiladi. Mirandola tomonidan taklif qilingan 900 ta tezislar koinotdagi insonning mohiyati, o'rni va roli haqidagi yangi gumanistik tushunchani tasdiqladi. Mirandolaning ishi, bahosi uning hayoti bo'lib, Evropa madaniyatida tubdan yangi ma'naviy qadriyatlar tizimini tasdiqlagani uchun mohiyatan muhim voqeaga aylandi. Endilikda "maxfiy hikmat"ning so'zlovchilari va vakillari ko'p asrlar davomida bo'lgani kabi ruhoniylar va diniy targ'ibotchilar, zohid ulamolar, ulamolar emas, balki ko'p qirrali bilimdon, tanqidiy fikrlaydigan ijodkor shaxslar edi. Binobarin, bu yangi hayot falsafasi, yangi inson falsafasi edi.

Mishel Eykem de Monten (1533-1592)

Frantsiyada Uyg'onish davridagi ratsionalistik falsafani Evropa Uyg'onish davrining eng yirik namoyandalaridan biri, "Tajribalar" muallifi gumanist **Mishel Monten** taqdim etgan. Ushbu asarning asosiy g'oyasi aqlning ustunligi g'oyasi edi. U o'z davrining gumanist faylasufi va jahon adabiyotida yangi yo'nalishning kashshofi - o'sha davr lingvokulturologik tafakkurining rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan va haqli ravishda Uyg'onish davrining so'nggi gumanisti deb hisoblangan. Yangi davrning birinchi axloqshunosi. Monten e'tiborini "inson haqidagi fan"ga qaratadi. Inson uchun nafaqat tug'ma yoki ijtimoiy hodisalarning barcha xilma-xilligi bilan, balki, balki, eng avvalo, o'ziga, o'zining ichki dunyosiga, boshqa odamlarning ruhiy dunyosiga nisbatan ham mohiyatini bilish juda muhim edi. Va bu bekor qiziqish emas, balki chuqur, doimiy, hayotiy amaliy ehtiyoj edi. Uning doimiy qoniqishsiz, hech bo'lmaganda, ma'lum darajada, insonning mavjudligini baholash mumkin emas edi. Kimdir tashqaridan emas, balki mutafakkirning o'zi tabiatan, ichki

ehtiyojlariga ko'ra, har doim falsafa qiladi, chunki u o'zini "boshqa" bilan bog'liq holda o'ylay olmaydi.

Insonning olamdagi o'ziga xosligini va boqiy olam oldida o'zining o'limini anglab yetishi uni "men" va qolgan "dunyo"ning asosiy aloqalarini tushunishga undaydi. Monten etikasi Epikur etikasiga mos keladi, unga ko'ra inson, bir tomondan, e'tiborga olinmasdan, tabiat unga bergan ne'matlardan qanoatlanib, keraksiz dabdabalarni o'ylab topmay yashashi kerak, ikkinchi tomondan, inson hayotining ma'nosi va maqsadini baxtga intilish. Montenning axloqiy kontsepsiyasidan uning ta'lim haqidagi qarashlari o'sha davrdagi pedagogik fikrga katta ta'sir ko'rsatgan va hozirgi kungacha o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Monten fikricha, o'qituvchi individual aniq bilimlarni emas, balki masalaning mohiyatini tushunishni o'rgatishi kerak. O'rganilgan narsa talabaning "mulki" bo'lishi kerak. Ta'limning asosiy maqsadi, Monten fikricha, tor mutaxassis tayyorlash emas, balki shaxsni shakllantirishdir. Montenning "Tajriba"lari G'arbiy Yevropa falsafiy tafakkurining keyingi rivojlanishiga, Frensis Bekondan boshlab, XVII asr ma'rifatparvarlarigacha ta'sir ko'rsatdi.

Frensis Bekon (1561-1626)

"Natural falsafa" rivojida kashshof bo'lgan **Frensis Bekon** ham Angliyada "tabiiy" axloq tushunchasiga, axloqni asosan diniy g'oyalar yordamisiz, ratsional tushunilgan tushunchalarga asoslanib qurishga asos solganlardan biri bo'lgan. U o'z oldiga voqelik misollariga, hatto kundalik hayotga murojaat qilib, u yoki bu axloqiy bahoga bo'ysunadigan o'sha insoniy irodaning yo'llari, vositalari va rag'batlarini tushunishga harakat qilish vazifasini qo'ydi. Bekon axloq manbalarini belgilashda umumiy manfaatning shaxs manfaatidan, faol hayotning shaxsiy qoniqishdan ustunligi va buyukligini qat'iy tasdiqladi. U o'zi ta'kidlaganidek, "o'z chegaralarida juda ko'p oqilona va foydali narsalarni o'z ichiga olishi mumkin bo'lgan" axloqiy aksiomalar me'yorlari kabi inson tabiatiga yo'naltirilgan axloqni qurishga harakat qildi.

Shu bois, "umumiy manfaat hamma narsadan ustundir" tezi bilan birga Bekon yana bir tezisni himoya qiladi va rivojlantiradi – "insonning o'zi o'z baxtining temirchisidir". Faqat hamma narsaning ma'nosi va qadr-qimmatini, ular bizning maqsadlarimizga – ruhiy salomatlik va kuch-qudrat, boylik, ijtimoiy mavqe va obro'-e'tiborga

erishishga qanchalik hissa qo'shishiga qarab asosli ravishda aniqlay olish zarur. Bekon nima haqida yozgan bo'lishidan qat'i nazar, u suhbatlashish san'ati yoki odob-axloq qoidalarini hurmat qilishmi yoki biznes yuritish qobiliyatimi, boylik va xarajatlar haqida, yuqori lavozimga erishish haqida, sevgi haqida, do'stlik va ayyorlik haqida, shuhratparastlik haqida, sharaf va shon-shuhratga ega bo'lib, masalaning shu jihatini ham doimo yodda tutgan va o'z baholari, mulohazalari va tavsiyalarida shunga mos mezonlardan kelib chiqqan holda davom etgan.

Yangi va Eng yangi davr

Evropa tarixida bu 17-asrdan to hozirgi kungacha bo'lgan davrni o'z ichiga olgan ulkan davr. Tabiiyki, u falsafa va axloq bilan bevosita va bilvosita bog'liq bo'lgan yorqin va chuqur aqllarning butun burjlari bilan ifodalanadi. Keling, muammoni qisqartiramiz va faqat eng mashhur ismlarga e'tibor qaratamiz: Tomas Xobbs (1588-1679), Rene Dekart (1596-1650), Jon Lokk (1632-1704), Boruch Spinoza (1632-1677), Georg Leybnits (1646-) 1716), Sharl Lui Monteskye (1689-1755), David Yum (1711-1776).

Tomas Xobbs (1588-1679)

Tomas Xobbs - ingliz materialist faylasufi. Xobbsdagi axloq falsafa va ijtimoiy-siyosiy ta'limot o'rtasidagi bog'lovchi vazifasini bajaradi. U Frensis Bekonning "tug'ma egoizm" haqidagi takliflarini ishlab chiqdi, "inson tabiati" ning o'zgarmasligini va foydalilikni aniqlovchi axloqiy tamoyil sifatida ta'kidladi. Barcha tabiiy qonunlarning mohiyatini Gobbs bir qoidada ifodalagan - "O'zingizga nisbatan qilinishini xohlamagan narsani boshqasiga qilmang". Utilitarizm, ochiq egoizm, dindan ozod qilingan axloqning kelib chiqishi va mohiyatini talqin qilish, ratsionalizm Gobbes axloqining o'ziga xos belgilaridir.

Borux Spinoza (1635-1677)

Yangi davr mutafakkirlarining asosiy munosabati axloqning tabiatdan kelib chiqishini nazarda tutgan, bu ko'pincha uning tabiiy ilmiy bilimlarga qisqarishiga aylangan. **Borux Spinoza** axloqni naturfalsafaga aylantiradi (uning asosiy asari «Etika» substansiya haqidagi ta'limotdir). Uning asarlaridagi asosiy tezislardan biri

insonning oqilona mohiyati haqidagi tezisdir. Uning axloqida shaxs va umumiy muammosi aniq gnoseologik rangga ega bo'lib, yaxshilik va yomonlik utilitarizm kontekstida izohlanadi. Spinoza axloqini va uning falsafasining axloqiy asosini tushunish uchun eng muhimi, inson tanasi ruhning ob'ekti sifatida, g'oyalar tartibi va narsalar tartibi o'rtasidagi munosabatlar, uch xil bilim to'g'risidagi qoidalar edi. , uning mohiyati yolg'onning asosiy sababi bo'lgan tasavvurda, aql va intuitiv bilimda. Spinoza insonni imkon qadar real tasvirlaydi. Har birimiz o'z borlig'imizni saqlab qolmay, balki kuch-qudratini oshirish orqali uni kengaytirishga intilamiz. Insonning kamoloti quvonchli tuyg'ular, kamolotning kamayishi esa qayg'u va norozilikdir. Istak insonning faol boshlanishidan dalolat beradi.

Spinoza inson harakatlarini tushunishning kaliti ularning tabiatida, ehtiroslar holatida, deb hisoblaydi. Demak, etika, o'z navbatida, xulq-atvorning tabiiy qonunlaridan kelib chiqishi kerak, bu qonunlardan ma'lum harakatlar xuddi shunday zarurat bilan kelib chiqadi, "uchburchakning tabiatidan uning uchta burchagi ikkita to'g'ri burchakka tengdir". Fazilatning asosiy asosi, deb hisoblaydi mutafakkir, o'zini saqlashga intilishdir. Manfaatni anglash inson xulq-atvorining harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi. Yaxshilik insonning foydasi bilan, yomonlik foydasiga to'sqinlik qiladigan narsa bilan bir xildir. Tabiatda yaxshilik yoki yomonlik yo'q, bularning barchasi insoniy vaziyatlardir. Hech qanday narsani tashqi sababsiz yo'q qilib bo'lmaydi, shuning uchun insonning o'zini o'zi saqlab qolish istagi passiv holatlarni engishdir.

Ularni yengib o'tish orqali inson ta'sir kuchidan xalos bo'ladi, o'zini-o'zi saqlash qonunlari asosida yashaydi. Passivdan faol affektivlikka o'tishning o'zi ezgulik, axloqiy kamolot yo'lidir. Passiv holatlar bilan belgilanadigan narsani aql bilan ham aniqlash mumkin. Fazilat bir qat'iyat darajasidan ikkinchisiga o'tishda. Natijada, inson xulq-atvoriga turtki bo'lgan xudbinlik aqliy xudbinlikka aylangandagina axloqiy xususiyatga ega bo'ladi. Spinoza inson xulq-atvori dasturi Xudoga bo'lgan oqilona intuitiv muhabbatdan iborat deb hisoblagan. Ta'sirlarga nisbatan sabab nafaqat repressiv asosdir. U o'z maqsadiga faqat his-tuyg'ularni almashtirsa va o'zi ta'sir etsa erisha oladi. Insonning yakuniy maqsadi saodatdir, u Xudoning aqliy sevgisidan iborat. Spinoza umuminsoniy axloqni yaratishga intiladi, uning predmeti shaxsdir.

Sharl Lui Monteskye (1689-1755)

Sharl Lui Monteskye - fransuz faylasuf-pedagogi, siyosiy mutafakkiri, tarixchisi. U axloq falsafasiga katta qiziqish ko'rsatdi. U axloqning asosini insonning tabiati, narsalarning tabiati tufayli o'rnatilgan odamlar o'rtasidagi tabiiy munosabatlar deb hisoblagan. Biroq, tabiiy huquq nazariyasining umumiy asoslarini qabul qilgan Monteskyu, izchil ratsionalistik tushunchalar mualliflaridan farqli o'laroq, ular asosida universal "tabiiy qonunlar" tizimini qurish imkoniyatini inkor etdi, chunki u ishonganidek, tabiiy qonunlarning shartlari. xalqlarning mavjudligi va xarakteri bir xil emas. U kishilar axloqini belgilovchi omillarni, eng avvalo, jismoniy omillar - geografik muhitni hisobga olib, iqlimga alohida ahamiyat bergan.

Immanuil Kant (1724-1804)

Nemis faylasufi va olimi, nemis klassik idealizmining asoschisi. Ko'p falsafiy muammolarni o'rgangan. U bilish predmeti muammosiga, shuningdek, bilishning tabiati, tuzilishi va asoslari, nafs va aql, ilm va din, aql va e'tiqod, aql va axloq munosabatlariga alohida e'tibor bergan. Kant axloqning o'ziga xos xususiyatlarini oydinlashtirish va axloq mavzusini oydinlashtirish uchun juda ko'p ish qildi. Immanuil Kantning axloqiy nazariyasi qonunni amalga oshirishda noqulay holatlar tufayli yuzaga keladigan istisnolarga yo'l qo'ymaydi. Yolg'on guvohlik eshitilmasligi kerak. Biroq, axloqiy qonun, salbiy oqibatlar yoki ularni amalga oshirishning mumkin emasligidan qat'i nazar, qahramonlik ishlarini bajarishga majbur qilmaydi. Niyat etikasi tezisi Kantning axloqiy xulq-atvorda "mayllik" asosi bo'lmasligi kerak va u qanchalik munosib bo'lsa, biz o'z egoizmimizni engishimiz kerak degan g'oyasiga mos keladi. Bu g'oya sezgirlik va qonunning qat'iy dualizmiga asoslanadi. Sensuallik insonni qonunga asoslangan xatti-harakatlarga jalb qilishga qaratilgan bo'lmasligi kerak. Aksincha, agar shahvoniylikka asoslangan xulq-atvor (masalan, hamdardlik, do'stlik, sevgi) qonunga asoslangan harakat bilan mos tushsa, u qonun bilan turtki bo'lmagani uchun axloqiy qadriyatga ega emas. I.Kantning fikricha, faqat bitta tuyg'u xulq-atvorning axloqiy qadriyatini buzmaydi – bu qonunga hurmat tuyg'usidir, chunki u umumiy axloqiy qadriyatga mansubdir. I. Kant etikasida inson erkinligi haqidagi mulohazalar mavjud. Erkinlik tabiatga nisbatan harakat qilish qobiliyatida ham namoyon bo'ladi.

Tabiatda hamma narsa sabab qonuniga ko'ra sodir bo'ladi va shuning uchun bizning xatti-harakatlarimiz tabiatga ta'sir qilgani uchun bu qonunga bo'ysunishi kerak. Shu bilan birga, I.Kantning axloqiy nazariyasi inson erkinligiga asoslanadi.

I. Kant "Axloq metafizikasi asoslari" asarining xulosasida bu antinomiyaning shunday hal qiladiki, unga "Sof aql tanqidi"da kiritgan "o'z-o'zidan narsalar" va hodisalar o'rtasidagi farqni qo'llaydi. Bir tomondan, bizning o'zligimiz "o'z-o'zidan narsa" sifatida bizga axloqiy xulq-atvor orqali oshkor bo'lgan "aniq" dunyoga tegishli. Boshqa tomondan, biz "sezgi dunyosining vakillari" sifatida tashqi ko'rinish olamiga tegishlimiz. Bu misoldan shuni aytishimiz mumkinki, I.Kant o'zining axloqiy falsafasi muammolarini nazariy falsafa yutuqlari yordamida hal qiladi. Darhaqiqat, I. Kantning har ikkala axloqiy asari ham axloqiy xulq-atvor haqida fikr yuritib, faqat nazariya yordamida erishib bo'lmaydigan ma'lum xulosalarga kelamiz, degan fikrga asoslanadi. Bu "Sof aql tanqidi" uchun isbotlab bo'lmaydigan bo'lib qoladigan erkinlikka ham taalluqlidir, I. Kant esa axloqiy risolalarida erkinlikni biz bilgan axloqiy qonunning sharti sifatida isbotlaydi.

Georg Vilgelm Fridrix Xegel (1770-1831)

Nemis faylasufi, klassik bosqichning eng yirik vakili, dialektikaning tizimli nazariyasining yaratuvchisi, nafaqat falsafa, balki mantiq, tarix, axloqshunoslik fanlarining keyingi rivojlanishiga jiddiy va doimiy ta'sir ko'rsatgan ko'plab asarlar va g'oyalar muallifi. va estetika, zamonaviy madaniyatshunoslik. Hegelning fikricha, mavjud bo'lgan barcha bilimlarni uchta bo'limda tizimlashtirish mumkin - mantiq, tabiat falsafasi va ruh falsafasi. Hegelning asosiy xizmati ichki qarama-qarshiliklarni hal qilish orqali rivojlanishning o'z-o'zini rivojlantirish sifatida universalligi va zarurligini asoslashdir. Hegel amal qilgan tarixiylik tamoyili unga ichki e'tiqod etikasidan ijtimoiy yo'naltirilgan axloq nazariyasiga burilish imkonini berdi. Hegel axloqning ijtimoiy munosabatlar tizimidagi rolini aniqlashga murojaat qildi. Nemis faylasufining axloqiy qarashlari uning ikkita asarida to'liq yoritilgan: "Ruh fenomenologiyasi" va "Huquq falsafasi". "Axloq" va "axloq" tushunchalari o'rtasidagi farq Hegel uchun dolzarb mavzu edi. Shuni ta'kidlash kerakki, o'sha paytda axloqqa ikkita yondashuv mavjud edi: axloq faqat shaxsiy ma'nolar

bilan belgilanadigan ruh sohasi sifatida, shuningdek, axloq ijtimoiy jihatdan belgilangan xatti-harakatlar sohasi sifatida. Axloqning shaxsiy va ijtimoiy ma'nosining o'ziga xosligini ta'kidlab, Hegel bu ikkala axloqiy an'anani birlashtirishga harakat qildi. Hegel axloqining o'ziga xosligi shundaki, u mavhum axloqiy tamoyillar haqidagi bahsni qoldirib, o'z e'tiborini insonning axloqiy faoliyati sodir bo'lgan ijtimoiy shakllarga qaratgan. Bu erda uning Prussiya davlatiga nisbatan uzrli munosabati va axloqning o'ziga xos xususiyatlarini etarlicha baholamaslik ta'sir ko'rsatdi. Hegel etikasi oila, jamiyat va davlat oldidagi majburiyatlarning axloqidir. Shu munosabat bilan u mavjud tartibni axloqiy tanqid qilishning ahamiyatini munosib pozitsiyadan inkor etadi va "buyuk shaxslar"ning davlat faoliyatini oddiy insoniy axloq mezonlaridan ozod qiladi. Axloqiy munosabatlarning sub'ektiv tomoni Hegel tomonidan e'tiborsiz qoldiriladi. Uning axloqiy qarashlarining biryoqlamaligi uning izdoshlarining (Kierkegor, B. Bosanket, J. Gentile) ma'lum bir tanqidiga sabab bo'ldi. Umuman olganda, Hegelning axloq haqidagi ta'limoti murakkab ijodiy taraqqiyot natijasi bo'lib, faylasuf bu jarayonda shaxsning faoliyat, axloqiy mustaqillik g'oyalari bilan bog'liq bo'lgan ilk asarlar pafosini bosqichma-bosqich yengib chiqdi. Natijada, shaxsiyat, go'yo Hegel tomonidan ijtimoiy uyg'unlikka erishishga qaratilgan mutlaq idealizm falsafasiga qurbon bo'ldi. Hegelning iroda erkinligi haqidagi ta'limoti faylasufning axloq va axloq tabiatini o'rganishini oldindan belgilab berdi. Erkinlikni «axloqning zaruriy sharti va asosi» deb hisoblab, Hegel erkinlik va zaruriyat o'rtasidagi munosabatlarning rivojlanayotgan xarakterini ochib beradi.

Mill Jon Styuart (1806-1873)

Jon Mill - ingliz pozitivist faylasufi, agnostik va sub'ektiv idealist, mantiqchi, axloqshunoslikdagi utilitarizm sistematisti. U inson hayotining maqsadi baxtga erishishdir, degan pozitsiyani himoya qildi, lekin u baxtni miqdor bilan emas, balki lazzatlanish sifati bilan bog'lab, ularni quyi (hissiy) va yuqori (intellektual) ga ajratdi. Millning fikricha, insonning axloqiy tabiatiga, o'zini o'zi qadrlashiga faqat eng yuqori zavqlar mos keladi. Bir lazzatning boshqasidan sifat jihatidan ustunligini aniqlash mezoni sifatida Mill jamoatchilik fikrini, bahsli holatlarda esa ko'pchilikning fikrini

hisobga oldi. Vazifa u bilan umumiy baxtni buzmaydigan shaxsiy maqsadga erishish uchun bunday vositalardan foydalanish bilan bog'liq. Ikkinchisini u jamoat farovonligi, tartib, ezgulikka intilish bilan bog'liq bo'lgan umumiy manfaatning eng katta yig'indisi sifatida belgilaydi.

Karl Marks (1818-1883)

Karl Marks - gumanist mutafakkir, faylasuf, tarixchi, iqtisodchi, faol siyosatchi. Falsafiy fikr tarixida birinchi bo'lib jamiyat rivojlanishining dialektik-materialistik nazariyasini chuqur asoslab bergan ijodkor. U ilmiy tamoyillar va metodlarga asoslanib, kapitalistik ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyani, uning ekologik massasini, tarkibiy elementlarini, aloqalari va munosabatlarini, shuningdek, unga xos chuqur ichki qarama-qarshiliklarni sinchkovlik bilan tadqiq qildi. Maksning falsafiy va axloqiy pozitsiyasi ijodiy izlanishlar va kashfiyotlar jarayonida, fundamental dunyoqarash muammolarini tahlil qilish jarayonida rivojlandi. Haqiqiy marksizm insoniyatning nafaqat moddiy va ilmiy-ma'rifiy, balki ma'naviy-axloqiy madaniyatining barcha yutuqlarini o'z ichiga oladi. Uning uchun har birining erkin rivojlanishi hamma taraqqiyotining sharti va mazmunidir. Marks va uning g'oyalari butun 20-asr davomida jamiyatning ma'naviy madaniyati, shuningdek, uning ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy rivojlanishining markazida bo'lib qoldi.

Bertran Russell (1872-1970)

Ingliz faylasufi, mantiqshunosi, axloqshunosi, siyosatchisi, matematik mantiq ijodkorlaridan biri. Tabiatshunoslikning falsafiy masalalari bo'yicha qator asarlar, ko'plab mashhur kitoblar va insholar yozgan. Russell dinning muxolifi, fashizm va militarizmga qarshi faol kurashuvchi, davlatlarning tinch-totuv yashashi tarafdori edi. Uzoq umrining oxirigacha u favqulodda faol fuqarolik pozitsiyasini egalladi. A. Eynshteyn, F. Jolio-Kyuri va boshqa olimlar bilan birgalikda yadro asrida tinchlik, ilmiy hamkorlik va "yangicha fikrlash" uchun qurollanish poygasiga qarshi chiqqan Pfguosh harakatining tashabbuskori edi.

Jorj E. Mur (1873-1958)

Ingliz faylasufi. Zamonaviy ingliz-amerika falsafasining eng nufuzli mutafakkirlaridan biri - neorealizm, tilning zamonaviy

falsafiy tahlili va metaetikashunoslik. U bir vaqtning o'zida ikkita falsafiy oqim - realizmga asos solgan, unga ko'ra ob'ekt kognitiv aktda bevosita ongda mavjud bo'ladi va analitik falsafaga (L. Vitgenshteyn va B. Rassel bilan birgalikda) asos solgan deb ishoniladi. Uning qiziqishlari etika, bilish nazariyasi va falsafiy tahlil usullarini o'z ichiga olgan. Etikada formalizm metodining asoschilaridan biri. Jorj Murning asosiy xizmati shundaki, u faylasuflar tomonidan qo'llaniladigan so'zlar va bayonotlarning ma'nosini tahlil qilishga e'tibor qaratgan va bunda ko'plab muammolarni hal qilish va aniqlashtirish kalitini ko'rgan. U shuningdek, axloqiy nonaturalizmni himoya qilishi, falsafiy usulda sog'lom fikrga urg'u berishi va uning nomi bilan atalgan paradoks bilan mashhur. Etikada u intuitivizm va "gedonistik bo'lmagan utilitarizm" pozitsiyalarida turdi. Etikani ilmiy tadqiqot sifatida qurishga intilib, Mur axloq nazariyalari tilini tahlil qilishga alohida e'tibor beradi. Murning axloqqa qo'shgan asosiy hissi asosiy axloqiy tushunchalar - "yaxshilik", "to'g'rilik" va "burch"ning ma'nosini tahlil qilish bo'lib, birinchi navbatda o'zining "Principia Ethika, 1903" (Axloq tamoyillari) fundamental asarida o'zining axloqiy tamoyillarini himoya qilgan. avtonom axloq tushunchasi, uni boshqa voqelik, shu jumladan din hisobiga oqlab bo'lmaydi. Uning ushbu asari metaetika muammolariga bag'ishlangan eng yirik asaridir. Murning fikricha, axloqni ko'rib chiqish uning tilini tahlil qilishga asoslanadi, bu Murning axloqiy nazariyasini uning qarashlarining butun tizimi bilan bog'laydi. Murning axloq tushunchasi falsafiy bilimlarning mustaqil tuzilgan sohasi sifatida etikani saqlab qolganiga qaramay, XX asr uchun eng muhimlaridan biri bo'lib qolmoqda. Murning axloqi nafaqat metaetikaning asosini yaratdi, balki ingliz ziyolilariga, xususan, atalmish ishtirokchilarga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Bloomsbury guruhi.

M. Xaydegger (1889-1976)

XX asrning eng nufuzli faylasuflaridan biri. Nemis ekzistensializmi va germeneytik metodining asosiy vakili. U o'rgangan asosiy falsafiy muammo - borliq muammosi. Shuningdek, u tafakkur muammosiga, haqiqatning mohiyatiga, G'arbning ratsionalistik an'analari inqirozi va insonning o'z faoliyatining ma'naviy mahsullaridan tobora uzoqlashib borayotganiga alohida e'tibor berdi. U tabiat va insonni shafqatsiz ekspluatatsiya qilishga,

texnologik taraqqiyotni doimiy ravishda tezlashtirishga asoslangan, axloqiy me'yorlar bilan tuzatilmagan G'arb sivilizatsiyasining noto'g'ri yo'lini to'xtatishga chaqirdi.

Karl Raymund Popper (1902-1994)

Karl Raymund Poper Avstriya-Britaniyalik faylasuf, mantiqchi va sotsiolog. Tanqidiy ratsionalizm falsafiy kontsepsiyasi mualliflaridan biri. U fan falsafasidagi tadqiqotlari va siyosiy falsafaga oid "Ochiq jamiyat va uning dushmanlari" kitobining muallifi sifatida tanilgan. Poper qarashlari 20-asr boshlarida fizikadagi yangi nazariyalar ta'sirida shakllangan. (nisbiylik nazariyasi, kvant mexanikasi), analitik falsafa va neokantchilik. Popper Vena doirasi a'zolariga yaqin edi, ammo ilmiy bilimlar kontsepsiyasida u ularning qarashlariga qarshi chiqdi. "Ilmiy tadqiqot mantiqi" (Logik der Forschung, 1935) da Popper kationlarni soxtalashtirish tamoyilini - nazariyani eksperimental tekshirish jarayonida potentsial tekshirish printsipini ilgari surdi. Induktivizmni tanqid qilib, Popper tajribani aniqlaydigan kuzatishlar natijasida hech qachon universal bayonotning (yoki nazariyaning) maydaligini o'rganish kerak emas, deb hisoblaydi - kamida bitta holatda, ularning qarama-qarshiligi $\neg$ ver-gayuschchego etarli; faqat bitta bayonotni tekshirish mumkin (va soxtalashtirilmaydi), universallarni faqat soxtalashtirish mumkin. Har qanday nazariya faqat gipotetik, faraziy xususiyatga ega bo'lib, qo'pol xatolar (soxtalashtirish printsipi) bo'lsa, u o'z fikrlarini tasdiqlash uchun tajribaga murojaat qiladi. Ilmiy bilimlarning o'sishi gipotezalarning ilgari surilishi va ularning keyingi qarama-qarshiligidan iborat bo'lib, natijada fan haqiqatning tobora chuqurroq tuzilmalarini tushunishga intilmoqda. Popperning "ochiq olam" fizikasidan voz kechishi teoretika bo'lib xizmat qildi. uning "ochiq jamiyat" va "ochiq falsafa" g'oyalari asosi. Popper "Ochiq jamiyat va uning dushmanlari" ("Ochiq jamiyat va uning dushmanlari", 1945) kitobida fashistik va kommunistik rejimlarni keskin tanqid qilgan. U that-li-ta-riz-maning kelib chiqishini Aflotun davlati davlati nazariyasiga ko'tardi, uning falsafiy asoslarini esa F. Xe-ge-ta'limotida va-niya us-mat-ri-val. I va K. Mar-x. Popper insoniyat bilimi va jamiyatining kelajakdagi rivojlanishini ilmiy jihatdan aytish mumkin emas deb hisoblab, tarix qonunlarini o'rnatishga qaratilgan turli urinishlarni tanqid qildi. "Ijtimoiy-no-mu pro-zhek-ter-st-vu" dan

farqli o'laroq, Popper Evropada keng qo'llaniladigan "bosqichma-bosqich" ijtimoiy muhandislik usulini ishlab chiqdi. liberal ijtimoiy islohot 20-asr 2-yarim Popper g'oyalari 20-asrda fan falsafasiga katta ta'sir ko'rsatib, postpozitivizmga asos soldi; ular I.Lakatos, J.Uotkins, V.Bartli, J.Agassi, D.Millerning falsafiy nazariyalarida, T.Kun, P.Feyrabend va boshqalarning tarixiy va ilmiy konsepsiyalarida ishlab chiqilgan.

Jan-Pol Sartr (1905-1980)

Fransuz faylasufi va yozuvchisi, frantsuz fenomenologiyasining eng muhim vakillaridan biri, ateistik ekzistensializm asoschisi. U insonning mavjudligi muammosini, uning ichki dunyosi, ongining mazmuni va evolyutsiyasini o'rganishga alohida e'tibor berdi. Dekart, Hegel, Kierkegor, Freyd, Gusserl, Xaydeggerning ba'zi g'oyalaridan kelib chiqib, u inson mavjudligining o'ziga xosligi va haqiqiyliги g'oyasini rivojlantiradi; u borliq kontsepsiyasini rivojlantiradi, bu kontsepsiyaga individual erkinlikni uning tarkibiy elementi sifatida kiritadi; ushbu konstitutsiyani olamdagi individual o'ziga xos hodisa sifatida, tarixiy jarayondagi mavjudlikning o'ziga xos va o'rnini bosib bo'lmaydigan akti sifatida tahlil qilish va tavsiflashning original uslubiy vositalarini taklif etadi (ekzistensial psixoanaliz usuli, regressiv-progressiv va analitik-sintetik usul). U erkinlik, mas'uliyat, tanlov muammosini, "yomon e'tiqod" (ikki tomonlama fikrlash) belgilarini, shaxsning begonalashuvining turli ko'rinishlarini tahlil qildi. U marksistik falsafaning progressivligini, uning Yevropa madaniyatidagi nufuzli rolini va XX asr siyosiy tarixiga ulkan ta'sirini ta'kidladi.

Govard L. Parsons (1932 yilda tug'ilgan)

Zamonaviy Amerika faylasufi, gumanist, taniqli jamoat arbobi. Inson, urush va tinchlik, ekologiya va axloq muammolariga bag'ishlangan ko'plab asarlar muallifi. U marksizm asoschilarining g'oyaviy merosini alohida o'rganib, 10dan ortiq monografiyalar yozdi, bu esa marksizmning ko'plab soxtalashtirishlarini bartaraf etishga xizmat qildi. Amerika Marksistik tadqiqotlar instituti va Dialektik materializmni o'rganish jamiyatining asoschilaridan biri va direktorlaridan biri. G. L. Parsons tomonidan tahlil qilingan asosiy falsafiy muammo - bu zamonaviy dunyodagi shaxs, insoniyat

tsivilizatsiyasining mavjudligiga real tahdidlar, ma'naviy qadriyatlar to'qnashuvi va uni bartaraf etish yo'llari, zamonaviy global muammolarning murakkabligini anglash zarurati va bundan kelib chiqadigan insonning axloqiy, siyosiy va ekologik tanlovi. G L. Parsonsning asosiy g'oyalari "Zamonaviy dunyoda inson" asarida o'z aksini topgan.

Toffler Alvin (1928 yilda tug'ilgan)

Toffler - amerikalik sotsiolog, faylasuf va futurist-publitsist. U jamiyatni makrodarajada o'rganuvchi, o'tmish, hozirgi va kelajakdagi ijtimoiy tizimga xos bo'lgan eng umumiy, universal o'zgarishlarni belgilab beruvchi eng mashhur amerikalik tahlilchilardan biri. Uning eng mashhur asarlari: "Futuroshok" (1978), "Uchinchi to'lqin" (1980), "Dastlabki eslatmalar va istiqbollar" (1983), "Reseptiv korporatsiya" (1985) va boshqalar. Postindustrial jamiyat kontseptsiyasi variantlardan birining muallifi. Tofflarning fikricha, tarixiy evolyutsiyani chiziqli, silliq rivojlanish jarayoni sifatida tasvirlab bo'lmaydi, lekin ijtimoiy qarama-qarshiliklar va to'qnashuvlar orqali amalga oshiriladi, ammo ular xaotik emas, balki ma'lum vaqt oralig'ida sodir bo'ladigan o'zgarishlarning umumiy rasmiga mos keladi, diskretlik. Bu jarayonni doimiy yashovchi okeanga o'xshatish mumkin, u orqali vaqti-vaqti bilan ulkan to'lqinlar aylanib, barcha odamlarning o'zgarishlar oqimiga oqib o'tadi va, natijada, sivilizatsiya o'zgarishlarining ishtirokchisiga aylanadi.

Bioetika va tibbiy etika. Gippokrat qasamyodi

Bioetika - falsafiy bilimning muhim nuqtasidir. Bioetikaning shakllanishi va rivojlanishi umuman an'anaviy axloqni, xususan, tibbiy va biologik etikani o'zgartirish jarayoni bilan chambarchas bog'liq. Buni, birinchi navbatda, inson huquqlariga (xususan, tibbiyotda, bu bemorning huquqlari) e'tiborning sezilarli darajada oshishi va eng yangi tibbiy texnologiyalarning yaratilishi bilan izohlash mumkin, bu esa ko'plab muammolarni keltirib chiqaradi, qonun va axloq nuqtai nazaridan shoshilinch yechimlarni talab qiladi. Bundan tashqari, bioetikaning shakllanishi zamonaviy tibbiyotni texnologik qo'llab-quvvatlashdagi ulkan o'zgarishlar, tibbiy va klinik amaliyotdagi ulkan yutuqlar bilan belgilanadi, ular transplantologiya, genetik muhandislik yutuqlari, kasalliklarni qo'llab-quvvatlash uchun yangi uskunalarning paydo bo'lishi bemorning hayoti va amaliy va

tegishli nazariy bilimlarni to'plash tufayli mumkin bo'ldi. Bu jarayonlarning barchasi hozirgi vaqtda shifokor, bemorlarning qarindoshlari va hamshiralar oldida turgan eng keskin axloqiy muammolarni keltirib chiqardi.

"Bioetika" atamasining o'zi 1969 yilda V. R. Potter tomonidan kiritilgan. Bugungi kunda uning talqini juda xilma-xildir. Ba'zan bioetikani biotibbiy etika bilan tenglashtirishga harakat qiladilar, uning mazmunini shifokor va bemor munosabatlaridagi axloqiy muammolar bilan cheklaydilar. Kengroq ma'noda bioetika sog'liqni saqlash tizimi, insonning hayvonlar va o'simliklarga munosabati bilan bog'liq bo'lgan qator ijtimoiy muammolar va muammolarni o'z ichiga oladi. Shuningdek, "bioetika" atamasi terapiyada qo'llanilishi yoki ishlatilmasligidan qat'i nazar, u tirik mavjudotlarni o'rganishga qaratilganligini ko'rsatadi. Shunday qilib, bioetika ilmiy tadqiqot jarayonida yuzaga keladigan axloqiy muammolarni asoslash yoki hal qilishda zamonaviy tibbiyot va biologiya yutuqlariga qaratilgan. Ilgari tibbiyotda axloq masalasiga turli modellar, yondashuvlar mavjud edi.

Gippokrat modeli ("zarar berma"). "Tibbiyotning otasi" Gippokrat (miloddan avvalgi 460-377 yillar) tomonidan asos solingan shifo tamoyillari tibbiy etikaning kelib chiqishida turadi. Mashhur tabib o'zining mashhur "Qasamyod"ida shifokorning bemor oldidagi majburiyatlarini shakllantirgan. Uning asosiy pozitsiyasi "zarar qilmaslik" tamoyilidir. O'shandan beri asrlar o'tganiga qaramay, "Qasamyod" o'z hayotiyiligini yo'qotgani yo'q, qolaversa, u ko'plab zamonaviy axloqiy hujjatlarni barpo etish me'yorida.

MUNDARIJA

Muqaddima.....	4
Birinchi qism. Tarixiy-falsafiy bilimlar talqinining metodolik prinsiplari.....	9
1.1. O'tmishdagi falsafiy ta'limotlarni tushunib yetish tarixi haqida	10
1.2. Tushunish anglash jarayoni va natijasi sifatida	15
1.3. O'rta asrlar va Uyg'onish davrining obyektiv mavjudoti, ongi va tili: o'zaro bog'liqlik va bir-birini taqozo qilish muammolari	35
1.4. Asosiy tushunchalar va atamalar	46
Ikkinchi qism. O'tgan va zamonaviy fan kontekstida falsafa mohiyatining noadekvat idrok qilish shakllari	48
2.1. Dastlabki mulohazalar	48
2.2. Sharq va G'arb falsafasi taraqqiyotidagi davomiylik.....	52
2.3. Sharq peripatetizmining kashshoflari	67
2.4. Sharq peripatetizmi merosida go'zallik falsafasi	80
2.5. Sharq peripatetiklari va o'rta asrlar Yevropa falsafasida davomiylik	83
2.6. Asosiy tushunchalar va atamalar	92
Xulosa	95
Falsafa atamalarining qisqacha lug'ati.....	97
Falsafa tarixi bo'yicha tavsiya etilgan o'quv va ma'lumot adabiyotlar	102
Ilova. Savodxonlik uchun qo'shimcha material. Yevropa falsafiy fikri evolutsiyasi tarixidan.....	108

Q.B. SHADMANOV, M.H. DAVLATOVA

**IX-XII ASRLAR MUSULMON FALSAFIY TAFAKKURI VA
EVROPA UYG'ONISH DAVRI**

**FALSAFA TARIXI FANIDAN
O'QUV QO'LLANMA**

II KURS TALABALARI UCHUN

<i>Muharrir:</i>	<i>A. Qalandarov</i>
<i>Texnik muharrir:</i>	<i>G. Samiyeva</i>
<i>Musahhih:</i>	<i>Sh. Qahhorov</i>
<i>Sahifalovchi:</i>	<i>M. Bafoyeva</i>

Nashriyot litsenziyasi AI № 178. 08.12.2010. Original-maketdan bosishga ruxsat etildi: 23.10.2023. Bichimi 60x84. Kegli 16 shponli. «Times New Roman» garn. Ofset bosma usulida bosildi. Ofset bosma qog'ozi. Bosma tobog'i 8,7. Adadi 100. Buyurtma №536.

“Sadriddin Salim Buxoriy” MCHJ
“Durdona” nashriyoti: Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy.
Bahosi kelishilgan narxda.

“Sadriddin Salim Buxoriy” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy. Tel.: 0(365) 221-26-45